„Mult századnak gyermeke és a jelennek férfia...”
– Fáy András és az integrált irodalom –

PhD ÉRTEKEZÉS

Hász-Fehér Katalin

Szeged
1997

B 6890

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
13.

Tartalom

ELŐSZÓ ... 2

BEVEZETÉS – HELYZETKÉP: FÁY KAZINCZY ÉS TOLDY FERENCÉK KÖZÖTT ... 13

I. KÖZÖNSÉG, KÖZÍZLÉS, DILETTANTIZMUS ... 25

II. AZ IRODALMI RENDSZER TIPOLÓGIÁJA: A STRUKTURÁLÓDÓ ÉS AZ INTEGRÁLT IRODALOM ... 34

1. A STRUKTURÁLT IRODALOM TÁRSULATI TÍPUSA: KAZINCZY ÉS A SZIMPOZION ESZMÉNYE 37
2. AZ INTEGRÁLT IRODALOM ÉS A KÖZÉPUTAS ÉLETVITEL („THE MIDDLE STATION OF LIFE") ... 53
2.1. Fáy András és a „józan középszer" ... 67
2.2. A Bélteky ház ... 71
3. A STRUKTURÁLT ÉS AZ INTEGRÁLT IRODALOM VISZONYULÁSA AZ INTÉZMÉNYEKHEZ ... 80
3. 1. Az akadémia mint az integrált irodalom intézménye ... 80
3. 2. Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly kezet fognak ... 83
3. 3. Pálóczi Ádám, Vergilius és Homérosz: változó költőideálok. A görögségkép és a herderi életkor-metaforika ... 87
(Az életkor-metaforika társadalmi vonatkozásai) ... 88
(A görögségeszmény az irodalmi gondolkodásban) ... 91
(Görögségeszmény a társasági életben) ... 97

III. AZ INTEGRÁLT IRODALOM KÖZÖNSÉGÉRŐL ÉS MŰFAJAIRÓL ... 101

1. A TÁRSALGÁS TUDOMÁNYA ... 101
2. A „SZÉLTÉBEN" TÖRTÉNŐ ÉS AZ „ATTENTE" TÍPUSÚ OLVASÁSI TECHNIKA ... 107
3. A KÖLTŐI ALKALOM, AZ ALKALMI VERS ÉS AZ ALKALMAZOTT KÖLTÉSZET ... 110
3.1. Viták az alkalmi költészetről. A silvae, a wälder és a Gelegenheitsgedicht ... 114
3.2. Az alkalmi költészet a magyar poétikákban és a költői gyakorlatban ... 117
(Kovachich Márton György emlékkönyve) ... 123
(Az alkalmi költészet és a nemzeti karakterológia. A koszorús költő rangja) ... 124
(A társasági költészet és a Kisfaludy Társaság) ... 129

IV. AZ EMLÉKKÖNYV ÉS AZ EMLÉKLAP MINT ALKALMI ÉS TÁRSASÁGI MŰFAJ ... 134

V. FÁY ANDRÁS EMLÉKKÖNYVEI ... 144

1. A PEREGRINÁCIÓS HAGYOMÁNY: A BARÁTSÁG ÖRÖK OSZLOPA (1804–1812) ... 144
2. AZ „ARANYKÖZÉP" ALBUMA: FÁY ANDRÁS TÁRSASÁGI KÖNYVE ... 148
3. AZ ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKKÖNYV ... 156
4. AZ ÉLETMŰ ÖRÖK OSZLOPA. AZ UTOLSÓ EMLÉKKÖNYV ... 157

VI. A FÁY-RECEPCIÓ NÉHÁNY TANULSÁGA ... 163

(A Fáy-hagyaték sorsa) ... 165
(A Badics-átiratok) ... 170

KÉZIRATOK ... 172

IRODALOM ... 174

Előszó

Dolgozatom eredeti célja Fáy András emlékkönyveinek szövegközlése és ennek alapján a reformkori emlékkönyvek történeti poétikai vizsgálata volt. Az emlékvers azonban nehezen definiálható műfaj. Szorosan összefügg a kétes értékűnek minősített alkalmi és társasági költészettel, ezért bár egy-egy korszakban vagy albumtípusban léteznek általános műfaji jegyei, alkalomhoz kötöttségét, keletkezési körülményeit, szerzőjének és címzettjének személyét – az irodalomtörténetben e nem kifejezetten kutatási területnek számító vonatkozásait – nem lehet figyelmen kívül hagyni. Fáy András egyénisége eredetileg albumtulajdonosként vált tehát a témakör szempontjából fontossá, és csak időközben derült ki, hogy legendás társasági élete, az általa ismert, tisztelt irodalmi és közéleti egyéniségeknek az emlékkönyv lapjain való jelenléte vagy hiánya, sokoldalú tevékenysége és műveinek ma már eléggé nehezen olvasható szövege emlékkönyveinél szélesebb kiterjedésű problémákat is felvet.

Fáy András a „haza második mindenese" volt, a kisebbik Deák Ferenc, neve a reformkori Magyarországon a józanságot, a konfliktusok megoldhatóságát, az arany középszer biztonságát jelentette. Műveit mindenki olvasta, a latinos műveltségű vidéki nemes, a civilizálódó városi polgár, a klasszikusokat ismerő férfiközönség éppúgy, mint az érzékeny románok világában élő, formálódó női olvasótábor. A kortárs írók közül azonban mindennek ellenére, vagy éppen ezért, egyiknek a köréhez sem tartozott igazán. Kazinczyval barátoknak nevezték egymást, a fiatal pesti írók az ő házában vendégeskedtek, de Kazinczy, Toldy és Bajza levelei arról tanúskodnak, hogy barátságuk meglehetősen ellentmondásos volt. Ismeretségi köre és tisztelőinek tábora ugyanakkor az egész országra kiterjedt, mindenütt a legmagasabb tisztségeket viselte, szolgabíró, táblabíró, akadémiai tiszteletbeli tag, a pestbudai színészek vezetője, országgyűlési képviselő, a Kisfaludy Társaság igazgatója, a Nemzeti Színház építésének ügyintézője, a Kaszinó tagja, a Nemzeti Kör elnöke volt.

Emlékkönyveinek elemzésekor minderre tekintettel kellett lenni, választ kellett találni arra, hogy honnan ered a bejegyzésekben is

tükröződő népszerűsége, és mit jelentett a józan középszernek az a fogalma, amely Fáy Andrásnak szinte állandó jelzőjévé vált.

A Fáy András nevéhez fűződő ízlésvilág és irodalomeszmény leírására elégteleneknek bizonyultak az irodalomtörténet azon kategóriái, amelyek eleve egy intézményesült, már kanonizálódott irodalom kutatására jöttek létre, és amelyeknek szemszögéből a Fáy-jelenség csak az „intézmény előtti", „átmeneti", „magyaros", „hagyományos", „periférikus", „dilettáns" vagy „népszerű" minősítésekkel volt kezelhető. E fogalmak nagyvonalú mellőzésének történetietlensége abban mutatkozik meg, hogy míg Toldy Ferenc teleologikus irodalomtörténetében már egyértelműen negatív előjellel szerepelnek, a 18–19. század fordulóján ennél sokkal több gondot okozott értelmezésük. A kortársak közül, Kazinczyt is beleértve, kivétel nélkül mindenkiben kételyeket ébresztett, mindegyiküket válaszútra vagy válaszadásra kényszerítette a *népszerűség* és az *intézményesülés*, a *nemzeti feladatvállalás* és az *irodalmi autonómia* ellentéte.

Egyértelmű állásfoglalások, a kételyeket lecsillapító megoldások természetesen nem születtek a korszakban, még az olyan magabiztosan tiszta esztétikai érvrendszerek esetében sem, mint amilyen Kazinczyé volt. Az ő bizonytalanságai mutatják a leginkább azt a vegyületjelleget, amely a magyar irodalmi életet a 18–19. század fordulóján jellemzi, ahogyan a beáramló külföldi, főként német esztétikák művészi programjai a hazai, még nem intézményesült, nem központosult, a latin poétikákon, a fordított-átültetett románokon, a barokk hagyományokon és a jórészt vidéki életformához kötött művelődési életen alapuló irodalmi közeggel találkoznak, és egybeolvadnak vele. Szemléletes példája ennek nemcsak a Fáy Andrással folytatott levelezés, melyben Kazinczy hol elismeri, hol pedig tagadja az esztétikumnak és a népszerűségnek az összeférhetőségét, hanem a Kisfaludy Sándorról szóló kritika keletkezésének a története is. Kazinczy 1807–1808-tól, a *Himfy szerelmei*nek megjelenésétől és kézhez vételétől kezdve 1814-ig, a Himfy-kritika közzétételéig gyakorlatilag azt méregeti a különböző személyeknek (Kis Jánosnak, Rumynak, Döbrenteinek, Csereynek stb.) címzett levelekben, hogy a magyar irodalom egyik legnépszerűbb írója ellen tervezett bírálat milyen hatást váltana ki az olvasók különböző köreiben.

A dilemmákra adott eltérő válaszokban – a látszólag elsődlegesnek tűnő nyelv- és irodalomesztétikai vonatkozások mögött is – a *közönséghez való viszony* fejeződik ki. A publikum fogalma központi jelentőségűvé válik a 18–19. század fordulóján, ízlése hivatkozási alapként, önigazolásként szerepel a különböző nyelvi és irodalmi célkitűzésekben, perdöntő érvként a korszak kritikai és esztétikai vitáiban. Az irodalmi élet változása, strukturálódása, majd intézményesülése – mint az a Fáy körüli kutatásokból kiderül –, nemcsak a korszak legképzettebb vitázóinak *esztétikai állásfoglalása* irányából, hanem a *közönségről való gondolkodásmód* felől is megközelíthető, és

szintén más szemszögből világítják meg az irodalmi folyamatokat az egy-egy műre adott *olvasói válaszok*.

Az irodalmi nyilvánosság Habermas által leírt kialakulásának időszakában, a folyóiratok, közlési lehetőségek, kiadók, intézmények létrejöttével – úgy tűnt, és ebben a hitben éltek a korszak egyes szerzői is –, az író közvetlenebb kapcsolatba került a közönségével, mint bármikor korábban. Ezt azonban más kortársak, közöttük nemcsak Fáy András, hanem például Berzsenyi is, ellenkezőleg élték meg. A folyóiratoknak, majd később az intézményeknek a számszerű növekedésével nagyobb szerephez jutott kritikusi rétegről azt tartották, hogy kitűzött céljai ellenére nem csökkenti, hanem közbeékelődésével inkább növeli a szerző és olvasója közötti távolságot.

A szerző és olvasó egymásközti érintkezésének további árnyalása itt, ezen a ponton ütközik akadályba, ha értékelő tendenciájú, kanonizáló típusú, vagy éppen stílustörténeti beállítottságú irodalomtörténet szempont- és fogalomhálója vetül rá. Az olvasói perspektívát kizáró megközelítés hierarchikus kategóriarendszerében másod- illetve többedrangú irodalmi jelenségekké válnak éppen azok az életművek, szerzők és szövegek, amelyek alapján a kérdéskör leírható lenne. Különösen, ha ez az irodalomtörténeti hozzáállás az irodalomelmélet olyan (strukturalista, formalista) irányzataival párosul, melyek az irodalmi szöveget esszenciális létmódjában, létrejöttének, befogadásának körülményei nélkül tekintik vizsgálhatónak („Soha, egyetlen műalkotás vagy műforma megismerése szempontjából sem bizonyul gyümölcsözőnek a befogadó fél figyelembevétele... Mert a vers sohasem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatóságnak...", vallja például Walter Benjamin *A műfordító feladata* című tanulmányában. W. B.: *Angelus Novus*. Bp. 1980.) Ugyanakkor a másik félnek, a Konstanzi Egyetem körének, Jaussnak, Isernek vagy az amerikai reading response-irányzatnak a befogadásesztétikája körüli elméleti vitákba való belebocsátkozás és állandó elméleti önellenőrzés is terméketlennek bizonyul egy induktív menetű gyakorló irodalomtörténet esetében. Noha éppen ezek az iskolák az olvasást „mint bármely szöveg hangsúlyos elemét"[1] emelik ki, és figyelmüket a „dinamikus és dialektikus kánonformálódás" természetrajzára irányítják, ismeretelméleti alapú irodalomtörténet-kritikájuk (megismerhető-e egy korszak a rendelkezésre álló dokumentumok alapján) saját hermeneutikai törekvéseiket is megkérdőjelezi.

A legcélszerűbbnek, az elméleti kételyek vállalásával is, a jelenségeket nem értékelő, *leíró módszer* alkalmazása tűnt, különösen pedig azoknak a választóvonalaknak a figyelmen kívül hagyása, amelyeket a kanonizáló típusú irodalomtörténetek saját szűkebb szakterületük és a művelődés-, az ízlés-, az olvasástörténet, illetve egyéb, nem irodalminak minősített tudományágak között húztak. Hasonló

[1] Man, Paul de: Bevezetés. *Literatura* 1986. 3. sz. 294.

meggondolások nyomán születtek az utóbbi évtizedekben a hazai irodalomtörténetben Bíró Ferenc felvilágosodás kori, ízlés- és recepciótörténeti szempontokat is magában foglaló tanulmányai, Kerényi Ferencnek a másod- és harmadrangú műveket a kanonizált szövegekkel egybeolvasó színpadtörténeti műve (*A régi magyar színpadon.* 1790–1849. Bp. 1981.), Csetri Lajosnak a nyelvújítás korában lezajló harcokról szóló, a kérdésköröket minden eddiginél árnyaltabban tárgyaló monográfiája (*Egység vagy különbözőség?* Bp. 1990.), és Szajbély Mihálynak a felvilágosodás kori strukturálódásra figyelő, a német kutatások eredményeit is hasznosító elemzései.

A szerző–közönség kapcsolat leírásának gyakorlati nehézségei szükségessé, a vállalt elméleti kételyek pedig lehetségessé tették egy, az irodalmi élet tipológiáját a szerző–mű–olvasó hármasának szemszögéből leíró fogalomrendszer kidolgozását, amelyben elhelyezhetővé váltak az olyan, eddig nem szigorúan irodalminak tekintett jelenségek és műfajok, mint az irodalmi társulatok, kapcsolatrendszerek, illetve az ezeket dokumentáló emlékkönyvek, alkalmi és társasági darabok; az olyan, ma már nehezen olvasható művek, mint *A Bélteky ház*; az olyan másodrangúnak tekintett szerzők, mint Fáy András, és végül az olyan író–olvasó kapcsolatok, mint amelyet többek között maga Fáy is vallott, miszerint nem feltétlenül szükséges a nyilvánosság kialakulásával, a strukturálódó irodalommal együtt fellépő kritikusi közvetítés szerző és műve, szerző és olvasója között. A hangsúly természetesen e tipológián belül az *elhelyezhetőségre*, és nem egy új értékrend felállítására esik, vagyis e tipológia a jaussi *poétika és hermeneutika* ötvözéséből a korszak mozgásirányaira vonatkoztatva az utóbbit vállalja az előzővel szemben, ugyanakkor fenntartva azt a lehetőséget, hogy a „nem irodalminak", a „másodrangúnak" a megértési kísérlete valamilyen módon hozzájárul a kanonizált művek poétikai megközelítéséhez és hermeneutikájához.

Az itt felállított irodalmi tipológia főképpen annak a korszaknak (később már csak alkotói-befogadói szintnek) a leírására jött létre, amelyre eddig nem volt terminológia a magyar irodalomtörténetben. Ez természetesen nem okvetlenül jelent alapvető hiányosságot, de a korszakról való beszéd kétségtelenül nehezül és homályosul nélküle. A kánonelvű irodalomtörténet egyetlen biztos pontja ugyanis az intézmények létrejöttének időszaka, amit azonban megelőzött egy hosszú, az intézmények alapítási kísérleteinek, az irodalmi szervezkedéseknek, a pártok kialakulásának a korszaka. Ezt nevezem majd a továbbiakban a *strukturálódás* (szerveződés, szervezkedés, szervezés) időszakának és folyamatának. A strukturálódás folyamata az intézmények létrejöttével természetesen nem szűnik meg, a kánonképződés állandó zajlása az intézmények időnként megkövültnek tűnő rendszerét sem hagyja érintetlenül. A strukturálódás mint folyamat ezért – magában foglalva az állandó kánonformálódást – tágabb fogalom az „intézményesült irodalom" terminusnál. Nemcsak a már *kialakult intézményrendszerrel*, kitünetett kánon(ok)kal működő irodalmi életformát jelenti, hanem az ezt

megelőző vagy ezzel együtt zajló formációs típust, a *társulati irodalmat* is. A „társulati irodalom" kifejezés egyrészt az intézményesült irodalom *előtti* időszakaszt jelzi, amelyet általában a „Kazinczy kora", a „18–19. század fordulója", a „nyelvújítás kora" kifejezésekkel szokás jelölni, másrészt pedig majd az intézményesült irodalom *melletti* folyamatokat: az akadémia hátterében például az egykori Kisfaludy-híveket, akik a Társaság megalapításával és működésével kánonváltást hoztak a magyar irodalomba.

A *strukturált* kifejezés szó szerint értendő: szervezett, irányított, eszmény vagy személy köré tömörülő normatív, más tendenciáktól deklaráltan elkülönülő, és e különválást írott vagy íratlan szabályok alapján argumentáló irodalomról van itt szó, amelynek a kirekesztett szférával való párbeszédét, elkülönülési folyamatát a recenzió, a kritika, a bírálat, a vitairat biztosítja. A strukturálódó irodalomnak ezért, legyen az helyhez, intézményhez kötött, vagy virtuális társulat, mint Kazinczyé, létfeltétele a nyilvánosság fórumainak, a folyóiratoknak, a gyorsan működő kiadóknak a megléte.

A strukturálódó irodalom az „ideális olvasó" fogalmával dolgozik, vagyis egy olyan befogadót tart szem előtt, akinek invenciója, képzettsége, esztétikai érzékenysége a szerzőével azonos. Minthogy ennek az idealizált olvasóképnek a legritkább esetben felel meg a gyakorlati, a reális olvasó, a kettő közötti űrt a kritika hivatott kitölteni és megszüntetni. A (hiteles) kritikát ezért a társulat tagjai írják, vagy abban az esetben, ha ilyen olvasót a saját társulatán belül sem feltételez, akkor maga a szerző. Kazinczy minden egyes művét aprólékos magyarázattal küldi szét levelezőtársainak: műveinek, feltételezése szerint, az egyetlen jó olvasója ő maga. Ismeretes az is, hogy az akadémia vagy később a Kisfaludy Társaság ülésein a „hivatásos olvasóknak", a tagtársaknak osztják ki bírálatra a beérkezett műveket.

A strukturált irodalommal szemben az *integrált* irodalom nem szervezkedő irodalom, intézmények helyszíneihez nem kötődik, éppen ezért itt a kánonváltás sokkal lassúbb folyamatként zajlik. „Integráltsága" onnan ered, hogy létrejötte és befogadása nem a mindennapi, a gyakorlati élet alkalmaitól elkülönülő, autonóm esztétikai szinten, hanem a társasági és a közösségi élet keretein belül történik. Az integrált irodalomhoz ezért részben a *vidéki* társasági élet, illetve a Magyarországon a 18. század utolsó évtizedében kialakuló (magyar nyelvű) *városi szalonélet* szövegei tartoznak (a hozzájuk tartozó befogadói szokásokkal, gyakorlattal együtt) *társasági irodalomként*, részben pedig a közösségi élet alkalmaihoz kapcsolódó költészet, *közösségi irodalomként*.

A 18. század végén Magyarországon a társasági élet árnyalódni kezd, és éppúgy, ahogy Németországban a század elejétől, Olaszországban és Franciaországban pedig a 16–17. századtól, távolodóban van az udvari és az egyházi kultúrától. Ennek köszönhetően a társaságok változatos formái jönnek létre mind az értelmiségi, mind a polgári vagy polgárosuló réteg körében.

Az értelmiségi (irodalmi) *társaskörök* a 18–19. század fordulóján meglehetősen kisszámúak, a személyes érintkezés korlátai miatt helyhez kötöttek. Ezt hivatott pótolni a *verses levelezés* divatja.

A nem kizárólag művészi társasági élet jellegzetes formája, az *irodalmi szalon* főképp a városokra jellemző, és a 18. század végén még, Beleznayné pesti házát kivéve, főként német nyelvű. A szalonok polgári változata, a *családi házakban* spontánul összejövő társaságok divatja a 19. század tízes–húszas éveitől lesz intenzívebb (Karacsék pesti háza, Fáy András vendégségei, később Csapóék estjei stb.). A szalon nem kifejezetten alkotó jellegű társaság, noha számos műfajra, (alkalmi darabra, naplóra, közösen írt műre, portréra, levelezésre) ad lehetőséget és ötletet. Az ilyen összejövetelek jelentőségét az is növeli, hogy alkalmat nyújt a szerzőnek és olvasói körének a személyes találkozásra, a felolvasott vagy korábban elolvasott művekre való olvasói reakciókra, a szerzői korrekciókra, vagyis a művek olyan közös megbeszélésére, amely a szerzőt az alkotásban, az olvasót a befogadásban irányítani, befolyásolni tudja.

Az alkalmilag összesereglő társaságok közül általában az országgyűléseken résztvevő alkotók és olvasók találkozása termékeny, ahol a szerző az addig megjelent művek visszhangjairól tájékozódik, felkérik őt más művek írására (mint például Gvadányit az 1790-es budai országgyűlésen a Dámák), és a szerzőnek is alkalma nyílik egyes olvasói körökben saját műveinek értelmezési lehetőségeit ismertetni.

A vidéki társasági irodalom *színhelye* és *témája* a vidéki kúriák világa, ahol házi- és vándorszerzők, vagy maguk a házigazdák és vendégeik műveikkel a családi életnek, naptári jeles napoknak a megünneplésében vesznek részt többnyire tréfás, alkalmi alkotásaikkal. Fáy Andrásnak több ilyen darabja maradt fenn kéziratban vagy nyomtatásban, de szinte minden költőnél – Csokonaitól, Kazinczytól kezdve Arany Jánosig találhatók hasonló szövegek.

A társasági költészet az adott társaság összetételéhez, érdeklődési köréhez, társadalmi szokásaihoz igazodik (értelmiségi, kevert, vidéki, városi stb.), ezért műfajaiban igen változatos. A társasági műfajoknak tulajdonképpen csak két típusa különíthető el: az egyik a meglévő, kanonizált műfajoknak a társasági alkalmakhoz hozzáigazított változata, a másik csoportba pedig a társasági életnek a jellegzetes, időnként egy-egy darabjával a kánonba is bekerülő műfajai tartoznak (a *Gesellschaftslied*et, a társasági dalt például Toldy Ferenc akarja legalizálni a költői műfajok között, de Vörösmarty *Fóti dal*án és más korabeli költők néhány bordalán kívül a műfajelmélet nem tartja számon).

Az integrált irodalom másik altípusa a *közösségi irodalom*, amely a magán- és közéletnek a szertartásos formáihoz kapcsolódik. A magánélet keretei között a názünnepségek, temetési szertartások, kitüntetések, kinevezések stb., közéleti szinten pedig a politikai, nemzeti vagy a közösségi (társadalmi) szféra eseményei tartoznak ide.

Ez a felosztás természetesen túl merevnek tűnik, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy akárcsak a strukturálódó szféra, az integrált irodalom is folyamatos mozgásban van, és a kettő bizonyos időszakokban közelebb kerül egymáshoz, máskor a távolodásuk a szembetűnőbb, de az egymás közti kommunikáció sohasem szűnik meg teljesen. Az integrált irodalom a 18–19. század fordulóján, az irodalmi strukturálódás idején részben háttérbe szorul, részben pedig, alkalmi műfajaival együtt beépül az újjáformálódó költői kánonba. Ugyanakkor maga is rétegeződik: a kánonváltás ebben a kánon alattivá váló létformában is észlelhető a húszas–harmincas években, amennyiben a társasági irodalom városi, „civilizáltnak" nyilvánított formái műveletlenné, lenézetté, komikussá degradálják a vidéki létformához kötődő társasági életet. Ezt a kérdéskört a dolgozat több szempontból részletesen is tárgyalja.

Az integrált irodalom nem is annyira műfajaiban, mint egyfelől a 18–19. század fordulóján még formálódó *kritikához*, másfelől pedig az *olvasóhoz* való viszonyulásában definiálható. Az integrált irodalom nem ideális olvasófogalommal, hanem az eladott példányszám, az olvasóréteggel való társasági érintkezés, a társadalmi-társasági kapcsolatok és a közvetlen olvasói válaszok alapján megismert *átlagolvasó* (*olvasóátlag*) fogalmával működik. Szem előtt tartja a műveit vásárló réteg olvasási kapacitását, stílusát és technikáját, igényeit és elvárásait, és művének jelentésszintjeit ehhez igazítja. Integráltsága folytán az ilyen irodalom nem a kánonváltást biztosító állandó esztétikai önellenőrzést, hanem – éppen a társasági és a közösségi életbe fonódottsága folytán – az életminőségekre vonatkozó folyamatos reflexiókat tartja elsődlegesnek. Az integrált irodalom, *reflexivitása* révén a didaktikumnak nemcsak a deklaráló, intő és feddő, hanem az elmélkedő, ezenkívül pedig a magán- és közéleti derekasságot felértékelő válfajával is rokonítható[2].

A 18–19. század fordulóján az irodalom strukturálódási és autonómmá válási folyamatát, amit a kritika és a folyóiratok felgyorsítani igyekeztek, az integrált irodalom hagyományrendszere és nemzeti feladatvállalása hátráltatta. Ez a harc nem egyszerűen a „régiek" és „újak", „haladók" és „maradiak" összecsapása volt. A felerősödő és előtérbe kerülő nemzeti értékrend ugyanis a kortársak szemében olyan pozitívumot biztosított az integrált irodalomnak, hogy aki kizárólagosan esztétikai szempontokat próbált érvényesíteni, mint például Kazinczy, az éppen ezeknek az értékeknek a tagadójaként veszíthette el hitelességét (közismert, hogy a pesti fiatalok kihagyatják Kazinczyval a *Pályám*

---

[2] A német *Ehrenlied* a didaktikus költészetnek például az a típusa, amelyben a személyes erkölcsösséggel azonos értékűvé válnak a közéleti, általános tiszteletet kiváltó cselekedetek és feladatvállalások. Vö.: ALBERTSEN, L.L.: Das Lehrgedicht. Eine Geschichte der antikisierenden Sachepik in der neueren deutschen Literatur mit einem unbekannten Gedicht Albrecht von Hallers. Akademisk Boghandel, Aarhus, 1967.

emlékezetéből azt a részt, amelyben a német nyelv bevezetésén mint nyelvtanulási lehetőségen örvendezik).

A kétféle irodalom által képviselt művészi és társadalmi eszmények szembenállása a kortársak közül szinte mindenkit ingadozásokra, összeegyeztetési kísérletekre kényszerített. A strukturálódó (társulati majd intézményesült) és az integrált (társasági illetve közösségi) irodalom határainak szigorú megvonását éppen a kompromisszumos változatok teszik lehetetlenné és feleslegessé. Kazinczyról, Fáy Andrásról és a pesti fiatalokról úgy is lehet(ne) beszélni, hogy Kazinczy a pestiek egy részével együtt a strukturálódó irodalom képviselője, míg Fáy András és Kisfaludy Sándor az integrált irodalom korabeli vezéralakja volt, s bennük a kétféle irodalomeszmény állt szemben egymással. Amennyire azonban a szembenállás, éppen annyira az egyezkedési-egyeztetési hajlam is jellemzi őket, azokkal a műfajokkal, intézményekkel, vitastílussal, hivatkozási rendszerrel, társasági élettel együtt, melyet ezáltal létrehoztak.

Fáy Andrásnak, a korszak nagy békéltetőjének, a „józan középszer" hirdetőjének az életműve és kapcsolatrendszere ennek ellenére azt mutatja, hogy az *egyeztetési kísérleteket* mégis célszerű megkülönböztetni az *ingadozás* és a bizonytalanság könnyen felismerhető jelenségeitől. Fáy ugyanis nem (csak) azért került szembe a Kazinczy majd a Toldyék által képviselt strukturálódó irodalommal, mert esztétikai elvei és irodalmi célkitűzései kezdettől fogva egy ilyen szembenállás vállalását kényszerítették rá. Fáy az első kötetétől kezdve Kazinczy körébe, később a pesti fiatalok társaságába tartozónak szerette volna tudni magát, mint azt levelei és későbbi visszaemlékezései egyaránt tanúsítják. A korszak vitáiban (Conversations-pör, Aurora-vita) a strukturált irodalom oldalára áll, és utolsó, Székácsnak írt önéletrajzában is büszke Kazinczy egykori barátságára. Ugyanakkor albumaiban úgy fűzi össze az emlékjegyzeteket tartalmazó lapokat, hogy azok keresztmetszetét adják a hazai értelmiség egészének, függetlenül attól, hogy az adott bejegyző odasorolható-e a strukturált irodalom körébe vagy sem.

Fáyt irodalmi ambíciói vonzották a strukturált irodalomhoz, készültsége, olvasottsága, iskolázottsága, családi hagyományai és tehetsége azonban kívülrekesztették az irodalom autonómiájáért küzdő legszűkebb irodalmi körökön. Emellett ő maga sem látta értelmét annak a konfrontálódásnak, amelyet az integrált irodalom ellenében Kazinczyék és Toldyék viszont hajlandók voltak vállalni. Ezért húzódik át Fáy e pragmatikumellenes csoportból abba a táborba, amely a gyakorlati élet újabb formáinak, a hazafias programoknak az irodalommal való ötvözését tűzte ki célul. Pestnek az (irodalmi) fővárossá formálódását e két tábor kétféleképpen képzeli el: Kazinczyék és Toldy Ferencék az állandó kapcsolattartási alkalmakat, nyomdákat, kiadókat, irodalmi fórumokat és a vidéki életformától való eltávolodást értékelve az esztétikai autonómia lehetőségét látják a fővárosi életmódban, míg az integrált irodalom

számára a főváros és intézményei, főképp az akadémia, nem *központot*, hanem *középpontot*, gyülekezési helyszínt jelent.

A szabadságharc után Fáy András, életrajzíróinak megfogalmazása szerint, „csak szépirodalommal kezd foglalkozni", vagyis integrált irodalmi ízlésével és műveivel a strukturált irodalom keretei között próbál érvényesülni. Fellépését a vidéknek és a vidékies irodalomnak az ötvenes évek elején kialakuló divatja és kultusza által érzi igazoltnak, ez a vidéki(es) irányzat azonban már a strukturált szférának az integrált irodalmat szerepként vállaló játéka, amely nagyon is igényt tart a strukturáltsággal járó kritikai elismerésre.

Fáy András az 1850-es évek fiatal nemzedékének a szemében a „nagy öreg", a még élő szemtanú és emlékező marad. Így születnek az ötvenes években emlékjegyzetei, önéletrajzi feljegyzései, melyek nemcsak egy letűnt kánon hiteles vagy kétes dokumentumai, hanem saját hovatartozásának legitimálási kísérletei is: ezekben az emlékiratokban Fáy András az egykor fennálló ellentétek elsimításával, kiigazításával és elhallgatásával is, a strukturálódó irodalom nagyjai, Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi és Szemere Pál társaságában szerepel.

*

A tervezettnél hosszabbra sikerült bevezető tanulmányban az eredetileg fő helyre készülő emlékkönyv-kérdés így már csak részeként szerepel a vázolt tipológiai körképnek, az emlékkönyvátiratok pedig a jegyzetekkel együtt a függelékbe kerültek. A szövegközlést tartalmazó második kötet ezért két részre tagolódik. Az első szövegcsoport Fáy András kéziratos vagy közzétett emlékirataiból és hagyatékából készült válogatás, olyan szövegek, melyek tartalmi és textológiai problémáik révén kapcsolódnak a bevezető tanulmányhoz, a közölt emlékkönyvszövegekhez illetve azok bejegyzőikhez. Tartalmukat tekintve vagy az integrált irodalomról szóló állításokat illusztrálják, vagy az emlékkönyvbejegyzőkhöz fűződő kapcsolatot dokumentálják, textológiai téren pedig azok a változtatások, átírások, kihagyások és hamisítások válnak jelzésértékűvé, amelyeket a kéziratokhoz képest az első közlések idején maga Fáy András, esetenként pedig az 1880-as években kialakuló, minden addiginál erősebb reformkor- és Fáy András-kultusz hajtott végre rajtuk.

A függelék második része Fáy András emlékkönyveinek szövegközlése. Az emlékkönyv a 16–17. században főúri és peregrinációs, Németországban és egyáltalán a germán nyelvterületen pedig a 18. századtól a polgári-értelmiségi rétegekben ápolt műfaj. Minthogy a hozzá fűződő szokásrend, illemtan általában annak a kornak vagy rétegnek a függvénye, amelyben az emlékkönyv létrejött, általános albumpoétikáról legfeljebb nagyvonalakban lehet beszélni. A magyarországi kutatások a 16–18. századi peregrinációs albumokat illetően a hatvanas évektől kezdve jelentős eredményeket mutattak fel módszertani, anyaggyűjtési és feldolgozási szinten. Ezek az eredmények

azonban csak részben hasznosíthatók a műfaji szempontokból egészen más kérdéseket felvető 18–19. századfordulós emlékkönyvek esetében.

A reformkori emlékkönyveket két alapvető sajátosságuk különbözteti meg a peregrinációs könyvektől: az emlékvers erre az időszakra önálló műfajjá lép elő, az emlékkönyv pedig már nemcsak előre összefűzött könyvecskét jelent, hanem szétküldött lapokat, melyeket tulajdonosa utólag köttet be. A peregrinációs kutatások azt mutatják, hogy az előre elkészített albumok is érdekes lehetőségeket nyújtanak a közösen írt könyv szerkezetének kialakítására. Az utólag bekötött könyvek azonban – erre Fáy András albumai is jó példák – a bejegyzők mellett a tulajdonos számára is alkalmat nyújtanak az önarcképformálásra, illetve a legkülönfélébb jelentéstartalmak kifejezésére.

Az irodalomtörténet két albumot tart számon Fáytól: az egyiket a harmincas évek legelején nyitotta meg, és az ötvenes évek elejéig vezette, a másodiknak a bejegyzéseit pedig az ötvenes évek közepén egy hullámban, levélfelkérések útján gyűjtötte be. Emellett azonban van egy egészen korai, iskolás kori albuma, „*A Barátság Örök Oszlopa*" címmel ellátva, és egy országgyűlési emlékkönyve 1836-ból, amikor rövid időt pestmegyei küldöttként maga is Pozsonyban tölt. Ez utóbbi emlékkönyv azonban kizárólag nevekből és postacímekből áll, így szövegközlést nem tartottam szükségesnek.

A bevezető tanulmány részletesen tárgyalja Fáy Andrásnak a strukturálódó és az integrált irodalomhoz való viszonyulását, társasági életét és kapcsolatrendszerét, külön fejezetben elemzi albumainak típusát, felépítését és szerkezetét, ezért maguknál a szövegközléseknél jegyzeteket csak a korábban nem tárgyalt mozzanatokhoz fűztem.

*

Egy monográfia, egy tanulmány sohasem egyszerzős mű. A kutatáshoz, a levéltári, kézirattári, könyvtári munkához, vagy a közös beszélgetéseken alakuló, formálódó tartalmi-szerkezeti letisztuláshoz nyújtott baráti és szakmai segítség minden egyes szövegnek szerves része. Így épült bele ebbe a munkába is a szegedi magyar és német irodalomtörténeti tanszékek tanárainak, kutatóinak, ösztöndíjasainak, hallgatóinak segítsége. Csetri Lajos, Szajbély Mihály és Zentai Mária nemcsak otthont adtak tanszékükön, hanem türelemmel, minden szakmai és anyagi támogatást megadva kísérték figyelemmel a tanulmány alakulási fázisait. Nekik köszönhető annak a kis körnek a létrejötte is, melynek csütörtök esti beszélgetésein olyan otthonosan, hangulatosan lehet eredményekről, kételyekről és kudarcokról beszélgetni – Milbacher Róberttal, Rákai Orsolyával, Kovács Zoltánnal és a többiekkel. Baráti és szakmai tanácsok azonban Pestről sem hiányzottak: Kerényi Ferenc, Bíró Ferenc, Dávidházi Péter, Széles Klára mindig szívesen és érdeklődéssel hallgatta végig elképzeléseimet, és nemegyszer segítettek ötleteikkel továbbvinni az éppen megrekedt gondolatmenetet. A szegedi régi magyar

tanszék munkatársaihoz – Keserű tanár úrhoz, Balázs Mihályhoz, Ötvös Péterhez, Font Zsuzsához, Latzkovits Miklóshoz, Hoffmann Gizellához, Dományházi Edithez gyakran fordultam a kézirattári, filológiai és paleográfiai tapasztalatlanságomból eredő gondokkal, mellettük pedig Lázár István, Szörényi László, Gyímesi Tímea és Katona Tünde segítettek az idegen nyelvű szövegek átírásában. Katona Tünde rendelkezésemre bocsátotta az általa gyűjtött emlékkönyv-szakirodalmat akkor, amikor az egész dolgozat kiindulópontjaként egy rövid és aránylag gyors anyagot kellett összeállítanom az albumok témájából a Petőfi Irodalmi Múzeum szervezte veszprémi kultusz-konferenciára. A további anyaggyűjtés és pesti utazásaim során Császtvay Tünde mindig szívesen fogadott otthonában, és nemegy anyagot ő küldött vagy hozott nekem. Ilia Mihály tanár úrnak sokszor volt a táskájában témakörömhöz illő anyag, és gyakran tőle értesültem egy-egy frissen megjelenő tanulmányról, kötetről. Hasonló munkákért kell köszönetet mondanom Szabó G. Zoltánnak, Sánta Gábornak, három egyetemi hallgatónak, Révész Antóniának, Kiss Dalmának, Horváth Ildikónak és az OSzK, az MTAK, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a budapesti Kiscelli Múzeum, a Ráday-tár, a debreceni Nagykönyvtár és Csokonai-múzeum, a szegedi Egyetemi és Somogyi könyvtár mindig segítőkész kézirattári dolgozóinak illetve könyvtárosainak.

És így, a végén szeretném megköszönni a kezdetet: az Újvidéki Magyar Tanszék munkatársainak, annak idején vezetőjüknek, Gerold Lászlónak egykori és azóta is folyamatosan tartó érdeklődését, segítségét, barátságát.

A fenti szakmai és baráti kör kiterjedtségét tekintve lehangolóan kevésnek, jelentéktelennek tűnnének az eredmények, ha nem kellene figyelembe vennem azt is, hogy egy ilyen tanulmány természeténél fogva *összefoglaló* és *kérdésfelvető* műfaj, s hogy megírása *után* mindig több tennivaló marad, mint amennyi *előtte* sejthető volt. Így ez a Fáy Andrásról, irodalomtipológiáról, strukturált és integrált irodalomról, népszerű és alkalmi költészetről, intézményekről és társaságokról szóló munka is jelzések, hipotézisek, lehetőségek sorozata, amely további pontosító, új kutatásokat igénylő, egyes szerzőket és szövegeket az itt felvetett szempontokból közelebbről megfigyelő résztanulmányokat igényel majd.

Bevezetés

Helyzetkép: Fáy Kazinczy és Toldy Ferencék között

1826. június 11-én kis társaság gyűlt össze Szemere Pál házában: Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Toldy Ferenc, Stettner György és Kölcsey. Toldy (akkor még Schédel) Ferenc Vörösmarty révén itt ismerkedett meg Szemerével, és itt találkozott először Kölcseyvel is, akiről részletes jellemzést ír Bajzának. A találkozás ürügye a költészeti kézikönyv, a *Handbuch*, melynek összeállítására nézve Kazinczy, a közölt terv alapján szabad kezet adott Toldynak: „*tégy a mi tetszik, az mindég jó lesz...*". Toldynak azonban tudomására jut (nem árulja el, mi módon), hogy Kazinczy ugyanakkor Szemerét titokban arra kéri, figyeljen oda a kezdő és túlzottan lelkes irodalomtörténészre. Toldy ezen felháborodva meglátogatja Szemerét, de a számonkérésből baráti társalgás fejlődik. Toldy előadja a *Handbuch*ra vonatkozó elképzeléseit, a fő beszédtéma azonban az *Élet és Literatura* terve, a „kritika megállapítása" – olyan célkitűzések, amelyekkel (nevezzük egyelőre így) az új irodalom, új generációval Pestbudán lassan formálódni kezd. Fáy András ebben a pipázgató-tervezgető barátkozásban, mely „nyolcadfélig tartott", „egészen idegennek érezte magát...".

„*Ő nem egyéb* – írja róla e társas est után a huszonéves Toldy Bajzának – *mint igen okos és elmés férfiu, s mivel nem egyéb, nem lehete neki az aesthetikusok beszédébe kevergeni. Mikor a g[rammatiká]-ról disputáltunk azt mondta: határozzátok el ti, mi jó? én elfogadom, mert grammatizálni nem tudok. Erre Kölcsei: de akkor is, ha mi elhatározzuk is, neked tenmagadnak gondolkodnod kell hogy jobb e a mit mi mondunk mint az, a mit ellenünk mondanak. Fáy igen csodálkozva kérdezte: Mi az ördög, hát én nyugvék, nem jó. Hm pedig másképp sose mondtam, de csak confundáltok. Igen ám! mert az olvasás még nem elmélkedés...*"[3]

Egy évre rá, 1827 júniusában, amikor Toldy Ferenc *Aesthetikai levelek* című műve könyv alakban megjelent, *Az olvasóhoz* írt előszavában egyértelműen, ironikusan-indulatosan, szó- és névjátékkal utal Fáy Andrásnak azon – szerinte felháborító – ítéletére, amellyel a *Kis gyermek halálára* című Vörösmarty-verset a Zalán futásánál többre becsüli: „*Mert noha költőnk a községet hidegséggel épen nem vádolhatja, illy igyekezet felesleges nem lehet, midőn legjobb fejeink egyike ezt*

[3] Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. (A továbbiakban BAJZA–TOLDY LEV.). S.a.r. OLTVÁNYI Ambrus. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 182. lev. Toldy Bajzának, Pest, 1826. június 10–11. 317.

mondogatá, hogy Zalán szép munka ugyan, de a kis gyermek halálára írt vers még is kedvesb adomány. Ez f á j h a t mind a költőnek, mind annak, ki a költő érdemeit általlátni tanúlta. De illy férfiú megtérítését szerénységem nem irányozhatá; azokat pedig kik vele egy polczon nem állanak, hasonló tévedésektől megóvnom kötelességemnek tartám."[4]

A későbbiek során mintha kapcsolatukban nem lennének következményei a fenti nézeteltéréseknek. A harmincas években a Fáynak címzett Bajza-levelek például udvariasak, tisztelettudók, helyenként meleg hangúak. Bajza is, Toldy is rendszeresen eljár Fáy ebédjeire és vacsoráira, együttműködnek az Akadémiában, a Kisfaludy Társaságban, de az a személyes és bizalmas hang, amely az egymásnak vagy akár a Kazinczynak írt leveleiket, főként Toldyéit jellemzi, mindvégig hiányzik kapcsolatukból.[5] Viszonyuk ambivalenciája főként akkor szembetűnő, ha egymás mellé állítjuk a Fáynak szóló leveleket és a róla alkotott magánvéleményeket Bajza és Toldy levelezésében.

1825-ben Toldy arról számol be Bajzának, hogy a *Hébe* kevés jó szöveget hozott, s Helmeczy az ismertetőben csak Fáy (Két jó tanács) és Bajza művét (Széphalom) emelte ki. Toldy alapjában véve egyetért Helmeczyvel, csak annyiban helyesbíti, hogy a két említett szöveg mellett Kazinczyét (Pindarosz olympiai VI éneke) és Kölcseyét (Panasz) is a jók közé sorolja. Eszerint Toldyék 1825 körül Fáyt, meséinek sikere alapján, íróként tartják számon. Elméleti képzettségéről azonban kevésbé kedvező a véleményük. Erről tanúskodik a *Kritikai Lapok* előtörténetéhez tartozó levélváltásuk: Toldy 1826 januárjában a *Zalán* és a *Cserhalom* hideg fogadtatásának, alacsony közönségsikerének láttán a rá jellemző hevességgel indítványozza Bajzának, hogy néhány íróval együtt alapítsanak társaságot és lapot, *Kritikai levelek* címen, melynek feladata a „*régi (?) vagy uj magyar könyveknek vizsgálatai, vagy gúnyolatai...*", de főképp a régi ízlés követőinek bírálata lenne: „*Kulcsár kalauz versei, Thájsz Sz Litája, recensióji, Desőfi recensióji, Czinke leczkéji, s az alkalmi költők átláthatatlan seregje...*" Toldy rohamra készül: „*Az uj iskolának kell diadalmaskodni, vagy elveszünk. Dixi.*"[6] Bajza, ismerve barátjának hirtelen támadt ötleteit, nem válaszol neki, de a terv tovább konkretizálódik, s Toldy, február 18-iki levelében, már az első szám leendő tartalmát is ismerteti. Kisfaludy bevezetője után Sédel néven ő maga vállalta volna a Kazinczyról szóló kritikát, Stettner Fáy Andrásról, Vörösmarty pedig Kisfaludy Sándorról írt volna. A *Kritikai Lapok*, mint ismeretes, csak 1831-ben indult meg, de addig Toldy még jó néhány társaságot meg akart alapítani. 1829-ben, külföldi útja során visszatér a

---

[4] BAJZA–TOLDY LEV. 418. és 637., és VÖRÖSMARTY Stettner Györgyhöz, Pest, 1826. jan. 2. VÖRÖSMARTY Összes Művei. 17. k. Levelezés I. S.a.r. BRISITS Frigyes. Bp. 1965. 126.

[5] Toldy neve hiányzik Fáy emlékkönyveiből, és neve, akárcsak Bajzáé sem, azon a névsoron sincs rajta, akiknek barátságára Fáy, 1859-es önéletrajzi jegyzetei szerint különösen büszke volt.

[6] BAJZA–TOLDY LEV. 163. lev. 277.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

témára, melyre válaszolva a jóval higgadtabb Bajza egy ilyen társaság esélyeit (esélytelenségeit) sorolja fel neki: „*mondd meg, kérlek, kikből fogna ezen társaság öszveállani? V[örösmarty] és K[isfaludy] egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom sincs bennek a tanulásra. Stettner, mint eddig, semmit sem csinált, úgy ezután sem fog semmit sem csinálni; Bártfay, Helmeczy hasonlókép. Kazinczynak[,] Szemerének vége, s ezek különben sem voltak soha effélékre valók, Kölcseyt nem fogod eszközölhetni, hogy Pesten lakjék, ha Szatmárban lesz esztendőkig nem fog csak leveledre is felelni. Fáy felől álmodozni sem lehet* (kiem. H.F.K.). *Ezekkel úgy hiszem elő számláltam mind azokat, kik a magyar literaturában valamit érhetnek és így végtére senki sincs egyéb, mint magad kiből a társaságnak ki kell állnia.*"[7]

Fáy és Szemere kritikusi hitelében nem bízik Bajza, ami érthető már akkor is, ha csak azt a három szöveget hasonlítjuk össze, amelyet Fáy, Toldy és Bajza írt Vörösmarty műveiről az Akadémia 1833-as évi nagydíjának odaítélésekor. Míg Bajza és Toldy hosszan méltatják Vörösmarty románs költését, tündérvilágát, műfaji gazdagságát, lángoló érzéseit, metaforikusságát, lélektaniságát, kompozícóját, vagyis az új irodalom esztétikai ismérveit, s így a választás az ellenjelölt Kisfaludy Sándor és Vörösmarty között tulajdonképpen egyértelmű, Fáynak mintha nehezebben esne az indoklás. Érvei, szempontjai és terminusai a romantikus ízlésvilág számára (már) idegen, tíz-húsz évvel korábbi, részben kazinczyánus-klasszicista, részben vidéki-népszerű normarendszerből származnak: „*Az érdekelt szempontból tehát alulírt nem késlekedik Vörösmarty Mihál úr munkái öszves kiadásának ítélni a másik felett a jutalmat. Ugyanis ha szinte ebben tán kevesebb egészen új darab találtatnék is, mint amabban, de Vörösmarty csalhatatlanul többet javított régi dolgozatain, mint Kisfaludy a magáéin... Továbbá az újabb magyar verselés technikájának egyik fő posztulátuma az, hogy a rímes versek is metrumra szedettessenek, ezt kívánván valamint nyelvünk alkalmas volta, úgy a muzsikai harmónia is. Erre Kisfaludy könnyűszerű verselésében tekintet nincs, Vörösmartyéban ellenben a legszorgosabb. – Végre mi a használt nyelv tökélyeit illeti... Vörösmartynál nyelvünknek egész eddigi haladása feldolgoztatott, úgy grammatikai konszekvencia, stúdium és hibátlanság, mint numerus, erő, tömöttség és fenség tekinteteiből s felette e részben bizonyosan egy író sem áll.*

Ezeknél fogva alulírt, ha szinte Kisfaludy Sándor urat halhatatlannak vallja is, míg magyar ajak zeng a hazában, úgy vélekedik, hogy a hazai literatura s költészet mostani fokához képest Vörösmarty munkáinak öszves kiadása több hatású s annálfogva a jutalmat ennek ítéli."[8] (kiem. H.F.K.)

---

[7] BAJZA–TOLDY LEV. 277. sz. lev. Bajza Toldynak, Pest, Nov. 15-d. 1829. 477.

[8] A megosztott akadémiai nagyjutalom, az 1833-ik évre. In: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarty Mihály 1800–1855. Bp. 1959. (A továbbiakban: LUKÁCSY–BALASSA) 149–159.

A fanyalgó hang azonban egy idő után már nemcsak Fáy kritikusi képzettségével kapcsolatban kerül elő a két barát levelezésében, hanem irodalmi műveit illetően is. Bajza 1826. október 26-án arra kéri Toldyt, az ő nevét hagyja ki a *Handbuch*ból. Nem mintha attól félne, írja, hogy „*a hol Döbrentei, Székely, Fáy, Tóth mint poeták helyt foghatnak*", ő el nem vegyülhetne a maga műveivel, hanem mert baráti kedvezésnek tűnhetne a kézikönyvbe való felvétele.[9] Két évvel később, *Az epigramma theoriája* című tanulmányának megbeszélésekor Toldy azt kérdezi Bajzától, miért vette fel a bizonyos T. Cz. anagramm alatt író szerzőt, s miért nem Majzikot, Fáyt, Kulcsárt. Bajza nyíltan, egyértelműen, Fáyra nézve nem egészen hízelgő szavakkal válaszol: „*Kölcsey és Berzsenyi csak egykét darabocskát [epigrammát] írtanak de jót: Fáy, Szenvei, Majzik is keveset s ezt a keveset is úgy, hogy rólok kritikázni a nemesebb ízlés megsértése nélkül nem lehetett volna.*"[10]

A *Conversations-lexikon* körüli perben Fáy, Kazinczyval együtt Bajzáék mellé áll, de a fiatalok – főképp Bajza – elégedetlenek a néma, nyilvánosan be nem avatkozó, puszta rokonszenvvel. Kazinczy és Fáy – írja a nyugaton utazgató Toldynak – „*mint valami gyáva vén asszonyok titkon örűlnek, hogy Döbrenteit zúzzuk...*"[11]. Toldy azonban ezt a kívülmaradást, Bajzával ellentétben, nem veszi rossz néven. Nem bízik abban, hogy beavatkozásuk bármit is használhatna a vita eldöntésében, ugyanakkor jelzi, hogy a harc már egészen a fiataloké, s talán jobb is, ha győzelem az övéké – sőt, kizárólag az övé marad: „*Hogy K[azin]czy és Fáy örűlnek és nem szólnak, mert nincsenek a dologba keverve, azt igen jó teszik... Még D[öbrentei] nincs tönkre téve, mondjátok, hogy ez a hőstett Sz[emer]-ét várja. Barátom én pedig azt tartom, hogy ez a kisded tett engem vár.*" Ez lenne számára az a diadal, a tűzkeresztség, amely őt az új irodalom hadvezérévé avatná. S mint eposzi szóhasználatából sejthető, a lexikoni per, a győzelem inkább szimbolikus csatát, honfoglaló ütközetet jelentett az új nemzedék (legalábbis Toldy) számára, mint a lexikon minőségéért való puszta aggodalmat. Ezért az ütközetben az „öregeknek", akárcsak Vörösmarty a *Zalán*ban, inkább a tűzhely körüli mesélgetés szerepét szánta.

Fáy azonban „öregként", Kazinczy társaságában sincs kedvezőbb pozícióban, mint a fiatalok körében. Közismert, bár különféleképpen interpretált tény, hogy Fáy első kötetét, a *Bokrétát* (1807)[12] Kazinczy megbírálta, s precízebb nyelvhasználatra, szorgalmasabb tanulásra intette a fiatal szerzőt. Toldy úgy tudja, hogy Fáyt maga Kazinczy buzdította verseinek kiadására, s mikor a kötet a mesternek ajánlva megjelent, „*Kazinczy örvendező és buzdító javallással fogadta ezt: de a nyelv és technika érdemlett megrovásával, valamint azon tanáccsal, hogy Schulz aphorismáit és Rousseau maximáit fordítani próbálgassa, az eredetiségre*

---

[9] BAJZA–TOLDY LEV. 196. sz. lev. Bajza Toldynak, Pozsony, 1826. okt. 29. 348.
[10] BAJZA–TOLDY LEV. 259. sz. lev. Bajza Toldynak, Oroszi, 1828. dec. 8. 451.
[11] BAJZA–TOLDY LEV. 285. sz. lev. Bajza Toldynak, Pest, 1830. máj. 18. 496.
[12] FÁY András: Bokréta, melyel Hazájának kedveskedik F. F. A. Pesten, 1807.

hivatott ifjút inkább elidegenítette a további könyvszerzéstől, mint kalauzolta".[13] (A ma már ismert három levélből tudjuk, hogy Kazinczy a Schulzra és Rousseau-ra vonatkozó utasítást vagy tanácsot közvetlenül nem is írta Fáynak, csupán Szemerén keresztül üzente.) A bírálatra vonatkozóan Fáy későbbi monográfusai közül Findura Imre finomabban fogalmaz: „*örömmel fogadta az ifjú első zsengéit; de egyúttal útbaigazításokkal szolgált... Andrásunkra ezen tanok nem voltak feleslegesek...*", míg Erdélyi Pál Fáy javára fordítja Kazinczy rosszallását: „*kedvét szegte ez a neki rosszúl eső bírálat, és egyszerű magyaros beszédjét hozta zavarba...*"[14] Bármennyire is igyekeztek azonban a későbbi életrajzírók, sőt idővel maga Fáy is enyhíteni, kimagyarázni e megrovást, tény, hogy az ajándékkötetre való első reakciója Kazinczynak nemcsak intő, hanem egyenesen éles, gúnyos és kioktató. Fáy pontosan megérthette belőle, hogy írói-költői felavattatása ezúttal elmarad.

Azt egyik életrajzíró sem említi, hogy Kazinczynak tulajdonképpen nem egy, hanem három levele szól a *Bokréta* megküldése után Fáyhoz. Az elsőt négy nappal a küldemény kézhezvétele után, első indulatában írta, a másodikat egy évvel később (1809), a harmadikat pedig a Rumy Károly Györgynek szóló, a *Bokréta* recenzióját[15] is tartalmazó levéllel egyidőben, 1810-ben. Az említett irodalomtörténészek szövegszerűen egyiket sem ismerték, mert a Kazinczy-levelezés 23. (pót)kötete szerint, amely az 1927 óta megtalált leveleket tartalmazza, ez a három levél is később került elő a Zádor-hagyatékból. Az 1880-as évek monográfusai részben Szemere, részben Toldy adatait vették át. Badics Ferenc megnézte a Szemere-tárban Fáy András 1838-as, Szemerének írt önéletrajzi jegyzeteit, melyekben szó esik erről az első, 1808-as levélről: „*Ez volt, az első levele* [Kazinczynak] *hozzám. Ebben lehord, hogy stylem grammaticátlan s rossz ortographiaju; de sok ébresztéssel vegyítve...*". Arról azonban sem Fáy, sem Szemere nem ír 1853-ban, a *Divatcsarnok* számára készített pályaismertetési adatokban[16], hogy az a bizonyos „ébresztés" tulajdonképpen csak egy-két évvel később, 1809-ben és 1810-ben történt meg. Még Toldy is csak a harmadik, 1810-es levél tartalmát ismerte, valószínűleg ő is Szemere pályaismertetési adataiból.

Így az a hagyomány, hogy Fáy kedvét Kazinczy vette el a további irodalmi tevékenységtől, ha igaz lenne is, annak nem a többek által ismert és emlegetett harmadik, hanem az 1808-as első levél lehetne az oka, amelyben Kazinczy szemmel láthatóan nem válogatja kifejezéseit: „*Uram Öcsém is felette hátra van a Grammatica, Ortographia s Interpunctiók tudományában. Édes barátom, a ki csak ezeket sem tudja, az felette*

---

[13] TOLDY Ferenc: Fáy András. In: Magyar költők élete. II. Pesten. 1871. 195.

[14] FINDURA Imre: Fáy András élete és művei. Bp. 1888. 3. (A továbbiakban: FINDURA: 1888.); ERDÉLYI Pál: Fáy András élete és művei. Bp. 1890. 32. (A továbbiakban: ERDÉLYI: 1890.)

[15] Kazinczy recenziója az *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterr. Kaiserthume* c. lapban jelent meg 1811-ben. (II. k. 167.)

[16] SZEMERE Pál: Fáy András. Pályaismertetési adatok. *Divatcsarnok* 1853., és Szemerei Szemere Pál munkái. Szerk. Szvorényi József. II. k. Bp. 1890. 289–305.

szemtelen, ha irni mér... Miként akarja az magát jobbnak tartatni, mint akárkit a nép sepreje közzül, a ki szint olly rosszul ir, mit a Cultura nélkül maradt Pesti Német Lyányka irja a maga czédulácskájit a Juratusoknak? Az Uram Öcsém munkájában csak a franczia mottók vannak igaz ortographiával irva. Azt mutatja e ez, hogy a Magyar nyelvnek nincs szabott törvénye? Bizonyossan van, csak hogy Kovács István azt maga sem ismérte, s Uram Öcsém azokról soha nem gondolkodott, s Révait megolvasni tanulni és Révain elmélkedni restelkedett... A ki rosszul ir magyarul, még nevetségesebb, mint a ki a lovat aequusnak irja. Pedig ezt minden nevetségesnek nézi..."[17]

A *Bokréta* jelentőségéhez mérten túlságosan heves, majd elcsendesülő indulat érdekes ellentétben áll azzal a végleges szakításba átforduló ünnepélyességgel, amellyel Kazinczy Kisfaludy Sándornak a Fáy-kötettel egyidőben megjelenő *Himfy szerelmei*t fogadta. Kisfaludy Sándor 1808 áprilisában küldte meg Kazinczynak a könyvét. Kazinczy ekkor már tudott megjelenéséről, mert Kis Jánosnak április 25-én arról panaszkodik, hogy Kisfaludytól megkapta a *Regék*et, de a *Boldog szerelm*et nem, pedig ő inkább ez utóbbira lenne kíváncsi: „*Mit adtam volna értte, ha nem ezeket a hitvány regéket, hanem igen szép szerelem-énekeinek új kiadását küldötte volna meg, mellyeket még nem láttam! Találd ki mit fog kapni tőlem viszontkedveskedés képen! Petrarcának Rafael Morghen által metszett szép képét, mellytől magamat keservesen fosztom-meg, ezen aláírással: Himfynek ötet csudáló s szerető Kazinczy. –*"[18]

Kazinczy, a barátság szertartásos ápolásának mestereként, mint ezért Kis János is megdicséri, előre eltervezi a könyv átvételének, fogadtatásának és megköszönésének a módját. A kötet és a hódolat nem sokat késik, öt nappal később, április 30-án Kazinczy megkapja a könyvet, bár, mint Kisfaludy később magyarázza, nem a finomabb, velin papíron, pedig azt tervezte, hanem csak egyszerű, dísztelen kötésben, mert amazokat barátai már elkapkodták. Kazinczy meghökken a kötet átlapozása után, mert nem egészen az, amire számított. Nem annyira a „nuditások" zavarják, mert, mint Dessewffynek első reakcióit megírja, Goethe is elég meztelenségeket fest, de Kisfaludy petrarcai ihletésűnek várt és óhajtott verseiben nem látja azt a szövegkörnyezetet, tónust, amelybe ez a stílusszint beleillene. Azt még el tudja viselni, írja Dessewffynek, hogy ha a költő „*szeretőjének czombján méri a hexameter és pentameter lábait, de a 137d. dalban az egésség Árboczfáját emlegetni Petrarkát imitáló versekben – das ist doch zu arg.*"[19] Egyelőre ennek ellenére is úgy látja, hogy Kisfaludyban „sok Originalitás van", s ha

---

[17] KAZINCZY Ferenc levelezése. XXIII. kötet (Második pótkötet.) Közzéteszi Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Bp. 1960. (A továbbiakban: KAZ. LEV. XXIII.) 5738. lev. Kazinczy Fáy Andrásnak. Széphalom, 1808. jan. 21. 146.

[18] KAZ. LEV. V. k. 1276. lev. Kazinczy Kis Jánosnak. Széphalom, 1808. ápr. 25. 403–404.

[19] uo. 1279. lev. Kazinczy gr. Dessewffy Józsefnek. Széphalom, 1808. ápr. 30.

Petrarcát nem tudja átülteni, legalább a hazai, régi és új poéták követőjének sem szegődik, ilyen eredetiséggel pedig kevesen dicsekedhetnek a magyar írók között.

A továbbiakban azonban nem az eredetiség iránti csodálat, hanem a hibákkal szembeni, itt, az első levelekben még visszafogottabb türelmetlenség erősödik fel a Kisfaludyról szóló ítéleteiben, s minél többször leírja őket (Rumynak, Döbrenteynek, Kis Jánosnak), egyre élesebben, egyre részletezőbben fogalmaz. Mindezekről azonban egyetlen szót sem ír magának a szerzőnek a kötetet megköszönő levelében, 1808. május 13-án. Még azt a kis, baráti tréfát is kitalálja, hogy félrevezeti őt ajándékát illetően: megírja neki, hogy Morghen-képet küld Hirgeist Ferencről, egyik régi ismerőséről.[20] Az majd csak a postai átvétel után derül ki Kisfaludy számára, aki egyébként azt válaszolja, sohasem ismerte Hirgeist Ferenc nevét, hogy a küldeményben Petrarca képe van, amit annyira szeretett volna már Olaszországban is megszerezni, de nem jutott hozzá. Kisfaludy meleg hangú, céljait és irodalmi elveit nem takargató, de önértékeit is ismerő vallomással válaszol Kazinczynak. Válaszában nem a petrarcai tónus átültetését tartja elsődlegesnek: verseivel elsősorban a fiatalság és a nők kedvét kereste, kiknek „*lágyabb és érzékenyebb szívében a hazafiságnak szent tűze méllyebb és hasznosb nyomokat hágy maga után, mint sem a sok mostoha környűlállások által rég elfajúltt, megfásúltt, és meghűltt Vénségnek komor kebelében...*" Kazinczy tanítványának vallja magát, de mesterének életmódjától és irodalmi törekvéseitől idegenkedik. Önportréjában vidéki nemest, a nagyvilágba és a lármás hiúságba belefáradt katonát, féldilettáns költőt és műkedvelőt, de jó hazafit rajzol magáról.[21] Olyan magatartástípus és önértékelés ez, melyből Kazinczy legfeljebb a vidéki életmód vonzerejét fogadhatta el, azt sem annyira a magyar vidéki nemesség világától meghatottan, mint antik, tibullusi ihletésre.

Az egymás között váltott első levelek semmit sem előlegeznek tehát abból a kemény bírálatból, amely 1808-ban már talán készülőben van, majd 1809-ben a bécsi Annalenben, 1814-ben pedig az *Erdélyi Múzeum*ban is megjelenik, s amely az egymást kölcsönösen tisztelni látszó két íróbarát szakítását okozza. Kazinczy e bírálatban ugyanazokat a kifogásokat sorolja fel Kisfaludy Sándor verseivel kapcsolatban, mint Fáy esetében: „*...alig találni egy lapot a munkában, mellyen illy nyelvbéli hibák ne volnának...*"; „*...mind azt, a mi a mivelt olvasót benne bántja, gyalúlja, vagy inkább a Poétával gyalúltassa le...*". Recenziója sokkal kíméletlenebb, mint Fáy esetében, mert míg a fiatal, elsőkötetes, a nagyközönség számára még ismeretlen költőben csak a közízlés tükröződését kell rosszallnia, az akkor már széles körben ismert és kedvelt Kisfaludyban ez ízlés terjesztésének, megerősítésének a

[20] KAZ. LEV. V. k. 1294. lev. Kazinczy Kisfaludy Sándornak. Széphalom, 1808. máj. 13. 450–451.

[21] KAZ. LEV. VI. k. 1327. és 1356. lev. Kisfaludy Sándor Kazinczynak. 1808. júl. 27. és szept. 18.

veszélyeit is érzékeli („*utána kezdék dadogni a csudálva hallott zengést...*"[22]). Kisfaludyt e recenzióban ezért költőtársból a tanítvány szintjére szállítja vissza. Megbírálja a rossz rímeket, a versekbe nem illő szavakat, végül a Petrarcához való hasonlóságot is elvitatja tőle, mert verseinek más a tónusa, „pedig ez csinál mindent..." Továbbra sem vonja kétségbe azonban Kisfaludy tehetségét és eredetiségét, melyet, éppúgy, mint a kezdő Fáynál, kiművelni, a francia, német, olasz példák és Dayka műveinek tanulmányozásával iskolázni tart szükségesnek.[23]

Nem újdonság tehát, amikor Kazinczy 1808-ban, a Fáynak írt levelében a grammatikai kifogások után, az első indulatok csillapodtával a levél második részében ugyanúgy, mint Kisfaludynál, az eredetiség kérdésére tér át. Itt, mint erre Szauder József és Csetri Lajos is felfigyel, egy váratlan fordulattal (de a Kisfaludy-kötetről szóló vélemény ismeretében már nem annyira meglepő módon) éppen arra az originalitásra kezdi biztatni Fáy Andrást, aminek hiányát akkor is, később is, annyiszor rótták fel neki. Fáy műveinek érdeme, írja Kazinczy, hogy „szabadon támadtak, minden előkép nélkül". „*Mert literaturánknak* – folytatja – *abban van legnagyob fogyatkozása, hogy Originális darabjaink, mellyek méltók volnának a követésre, alig vannak, és még azok is, mellyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok követése. Ez vala sok ideig a német Literatura fogyatkozása is. Maradjon Uram Öcsém ezen az uton, s ne szédittesse-el magát a mi miveink által. Mi ugy járánk, mint az, a kit Iró mestere sokáig iratott plajbász után. Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a nélkül, hogy azt tekingetné, hogy az közzé illenék e a Külföld Éneklőjinek versei közzé. De adjon darabjainak minél több tökéletességet...*"

Csetri Lajos kritikatörténeti könyvében úgy látja, hogy az originalitás melletti, előzmény nélküli nyilatkozato(ka)t az ez idő tájt alaposabban megismert Herder hatása íratja le Kazinczyval. Azt is bizonyíthatónak gondolja, hogy nem tartós irányváltásról, csupán pillanatnyi lelkesedésről, olvasmányélményről van szó, mert 1815-ben, amikor ismét többször ajánlja ifjú barátainak az eredeti alkotást, saját műveivel kapcsolatban még mindig meg tudja védeni fordításprogramját.[24]

Bárhogyan is értelmezzük majd a tanulmány későbbi fejezeteiben a Fáyhoz írt levél második részét, tény, hogy Kazinczy, egyelőre előlegezett bizalommal, de megbékélt Fáy tehetségének természetével. A fiatal szerző, ha költőként csak szigorú fenntartásokkal nyer

---

[22] Kazinczy Ferenc recenziója Kisfaludy Sándor Himfy szerelmei című könyvéről. In: A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek. Szerk. Tarnai Andor és Csetri Lajos. Bp. 1981. 414.

[23] A Kisfaludy-bírálat keletkezésének, közléseinek történetét, Kazinczy ízlésével, poétikájával, verstani szemléletével és kritikai nézeteivel való széleskörű összefüggésének elemzését ld.: CSETRI Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Bp. 1990. (A továbbiakban: CSETRI Lajos: 1990.) 190–194.

[24] CSETRI Lajos: 1990. 51–52.

bebocsáttatást a virtuális irodalmi társaságba, családi kapcsolatukra, rokonságukra hivatkozva Kazinczy mégis kezdődő barátságuk fenntartását kéri: „*A rokonság kössen öszve bennünket, még szorosbban, ha lehetséges, mint a Szépnek szeretete...*"

Kételyeit és kifogásait a *Bokrétá*val és a neki címzett ajánlással kapcsolatban Kazinczy Kis Jánosnak is megírja, január 29-én, egy héttel a Fáynak szóló első levél után. Érdekes, hogy itt már nem elsősorban a rossz ortográfia miatti bosszankodását részletezi, hanem az ajánlás keltette vegyes érzelmeket, azt az erőfeszítést, hogy jóra magyarázza a névtelen költő illetlen és szerénytelen merészségét, mellyel az ő nevét nyomtatja könyve elejére: „– *Barátom, mikor unbärtig Poetácskák nyujtanak annak bokrétát, a kit Kis a magyar ének triumphusával úgy tett halhatatlanná, mint Pindarus a maga kocsizójit, s az a kinek a bokréta nyujtatik, ollyan forma érzést érez, mint Napoleon érzett, mikor neki a legparányibb, p. o. a Portugálliai, nyujtott Ordót, minekutána ő már Bécsből, Péterváradról[?], Berlinből, Madridból kapott keresztet a kereszt helyébe! De elolvasám a levelet, még pedig úgy mint ha az másnak volt volna írva (kiem. H.F.K.), szemérmem örömmé vált – Et in hoc pectore dii sunt. Fáy András poetai szikrát kapott. Cultiválni fogom barátságát...*"[25]

A következő levelek szelídebb és biztatóbb (rokoni, baráti, mesteri, de nem pályatársi) hangja itt tehát már szelídül, noha még két évvel később is, amikor Kazinczy a kötetről írt német nyelvű recenzióját megküldi Rumy Károly Györgynek, az a kérése, ha Rumy közli ismertetőjét, és esetleg bevezetőt írna hozzá, ne említse, hogy a kötetet a szerző neki ajánlotta. („*Von Fáys Dedication, bitte ich Sie in der Recension seiner Gedichte keine Erwähnung zu machen.*"[26])

Az 1808-as Kazinczy-levélnél enyhébb bírálat is elég lett volna egy kezdő költőnek ahhoz, hogy elvegye kedvét az írástól, Fáy azonban nem szakítja meg a kapcsolatot, és nem is sértődik meg, mint az Kazinczy egy évvel későbbi válaszából sejthető. (Második levélváltásukból ugyanis szintén csak Kazinczy levele maradt fenn.) Értesíti Fáyt, hogy Kandó Gábor (Fáy sógora), akinek kézbesítenie kellett volna az 1808. május 4-én kelt választ, csak egy év múlva tette meg ezt, mert időközben elkeverte Fáy levelét, és megfeledkezett róla. Badics Ferenc idéz is ebből a levélből monográfiájában, s lelőhelyéül az akadémiai kézirattárat tünteti fel.[27] Fáy eszerint ígéri, hogy a jövőben „tisztábban igyekszik meríteni Hippocreneből", s egyúttal ajánlkozik német vagy francia munkák fordítására. A Kazinczy-levelezés V. kötetében, az 1804-es levelek között azonban nincs ez a szöveg, a XXIII. (pót)kötet szerint pedig, mely 1960-

---

[25] KAZ. LEV. V. k. Bp. 1894. 1227. sz. lev. Kazinczy Kis Jánosnak, 1808. január 29. 298.

[26] KAZ. LEV. VII. k. 1809. október 1.–1810. június 30. Bp. 1896. 1671. lev. Kazinczy Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1810. febr. 25.

[27] BADICS Ferencz: Fáy András életrajza. Bp. 1890. (A továbbiakban: BADICS: 1890.)

ban jelent meg, a levél azóta sem került elő. A levelet tehát, ha hinni lehet neki, Badics látta utoljára[28], de valószínűleg valami zavar keletkezhetett a dátumok körül, mert ilyen tartalmú levelére Fáynak Kazinczy csak harmadik levelében, 1810-ben, február 26-án válaszol: („*Franczia Iró fordítására vállakozik Uram Öcsém...*")[29].

Ebben a második, 1809-es, megkésett válaszlevélben[30] Kazinczy egészen más hangnemet alkalmaz, s mindent megtesz az egy évvel korábbi szigor enyhítésére. Dicséretes kezdetnek nevezi Fáy műveit, további munkákat kér tőle, végül a barátkozási szándék jeléül olyan verset (szonettet) küld neki, melyet Kis Jánoson és Dessewffy Józsefen kívül más még nem látott. A levelezés ezután sem szakadt meg köztük, de kapcsolatuk inkább magánjellegű, mint arról Szemere Kazinczyhoz írt, 1810. május 6-án kelt levele tanúskodik[31]:

„*Fáy Andrással a magyar Theatrumon akadék öszve. Itten valának Vitkovics és Kölcsey barátaink is, s aufführoltam őket egymásnak. Szomorkodva hallom Fáytól, hogy ő a Literatori pályafutástól három esztendőktől olta teljességgel elvonta magát. – 'Mind gyermekség az, Pali; így szólla hozzám, s elveszett idő, mellyet ti az irkálásra fordítatok.' – Hiszen te is levelezsz Kazinczyval? – 'Igen, de holmi házasságbeli dolgokról.' – Bánom! Most látom, hogy tüzed csak hajnalláng volt. – – Jelentettem neki a Wesselényire iratandó verset. Igéré, hogy dolgozni fog.*"

Pedig ezek a kiábrándultságra utaló mondatok már a nagy eufóriát, a Kazinczytól kapott harmadik levelet követően hangzottak el. Kazinczy 1810. február 26-án, egy nappal azután, hogy Rumy Károly Györgynek is megküldte, eljuttatja Fáynak a *Bokréta*ról szóló, német nyelvű recenzió szövegét, melyben részletesebben elemzi a kötet darabjait. Sokat közülük dicsér, de a legtöbbre meséit értékeli. A recenzió mellé ismételten azt tanácsolja Fáynak, hogy mivel őt a „*természet szív érzéseinek éneklésére szülte*", „*tegye studiumává Daykát, s felejtse a Kalvinista izlést.*" Dicséretében odáig megy, hogy Fáyt a szentimentális költészet terén alkalmasnak tartja még akár Berzsenyi megelőzésére is. Az érzékeny költészet felé való terelgetés jegyében fordításra Marmontelt és Madam de Staël Corinnáját javasolja neki.[32]

Fáynak, úgy tűnik, elégtételt jelentett e recenzió, mert 1811. április 7-én (ismét eltelt egy év!) Szemere arról értesíti Kazinczyt, hogy másnap indul Gombára „*Fáy Andris barátunkhoz, s a Krisztus feltámadását s a*

---

[28] Badics adatai óvatosan és fenntartással kezelendők, mint az a későbbi szövegösszevetéseknél kiderül.

[29] KAZ. LEV. XXIII. 5762. sz. lev. 182.

[30] KAZ. LEV. XXIII. 5752. lev. Kazinczy Fáy Andrásnak, Széphalom, 1809. ápr. 13. 166.

[31] KAZ. LEV. VII. k. 1809. október 1.–1810. június 30. Bp. 1896. 1740. lev. Szemere Pál Kazinczynak. Pest, máj. 6. 1810. 436.

[32] KAZ. LEV. XXIII. 5762. sz. lev. 181–183.

Bokréta Keresztatyjának innepét eggyütt fogjuk megüdelni."[33] Az évtized végéig folytatott levelezésükből azonban, legalábbis a Kazinczy-kötetek szerint, egyetlen darab sem maradt fenn, így nem lehet tudni, hogy az mennyire volt élénk, illetve a magántémák mellett mennyire tért ki irodalmi kérdésekre is.

Kazinczy és Fáy irodalmi kapcsolata a *Friss bokréta* (1818) megjelenését követően kezdődik újra, és majd a húszas években fűződik szorosabbra, miután Fáy meséi hazai kiadónál is megjelentek, s miután Kazinczy az évtized végén huzamosabb időszakaszokat töltött Pesten. Kazinczy Fáynak minden további művét, legalábbis a levelek uralkodó hangneme szerint, dicséri. A *Friss bokréta*ból a *Különös testamentum* tetszik neki, a mesékben az ötletek, a leleményesség és a megnemesített beszéd. A versekkel azonban továbbra is elégedetlen, és időnként figyelmezteti Fáyt, hogy Szemerével konzultáljon, mielőtt közreadja őket. Az irodalmi kapcsolat ellentmondásossága ebben az esetben is a másoknak – Kis Jánosnak, Guzmicsnak, Zádornak írt levelekből látszik, melyekben Kazinczy nemegyszer magyar Kotzebue-nak, az esztétikumot népszerűségre beváltó szerzőnek nevezi Fáyt. A húszas évek végén a *Muzárion*ban megjelenő nyilvános szóváltásukból (*Házi Rosta*) arra lehet közvetkeztetni, hogy magánbarátságukat mindketten az elvi különbségek tudatos vállalásával ápolták.

A különbségeknek e tudatosítása Fáynál a *Bokréta* és a *Friss bokréta* közötti időszakban zajlott le. Ezekben az években sem fordít hátat az irodalomnak, mint azt életrajzírói állítják. Kazinczy tanácsára fordítgat Schultz aforizmáiból és Rousseau maximáiból, emlékiratai szerint meséinek egy részét is 1814–15 körül írja. Szemere és Kölcsey kijárnak hozzá Gombára és Veresegyházára, ahol cseresznyefán vagy terített asztalnál ülve irodalmi és nem irodalmi témákról beszélgetnek, a *Mondolat*on és a készülő feleleten élcelődnek, verseket rögtönöznek.

Fáy magatartását, állítólagos alkotói szünetelését inkább az az ingadozás és bizonytalanság jellemzi, hogy a harmadik levél, a költői felavattatás után választania kell a szokásos középnemesi életforma, a közhivatalt vállaló vagy a birtokon gazdálkodó nemesi-középnemesi életmód és a Kazinczy-féle modell, a hagyományos nemesi életformából kilépő, hivatássá váló költői státusz között. Azt is végig kell gondolnia, hogy saját, a népszerűséget nem kizáró, sőt azt feltételező irodalmi célkitűzéseivel összeegyeztethető-e az olvasói igényeket másodrangúnak tekintő irodalmi irányvonal.

A művészi elhivatottsággal és kiválasztottsággal szembeállított népszerűség, az ideális közönségnek tekinthető olvasóréteg kijelölése a pesti triász későbbi magánbeszélgetéseiben is komoly vitákat idézett elő. A viták a nyelvújítás hátterében is ott álló esztétikai elitizmus körül zajlottak, és többnyire ugyanahhoz a kérdéshez tértek vissza: összeegyeztethető-e a népszerűség az esztétikummal. Ha

[33] KAZ. LEV. VIII. k. 1810. július 1.–1811. június 30. Bp. 1898. 1982. lev. Szemere Pál Kazinczynak. 1811. ápr. 7. 448.

összeegyeztethető, akkor mely műfajokban, ha nem, akkor pedig miféle következtetéseket kell levonni író és közönség viszonyára nézve: vállalni a kisszámú, de képzett közönséget, megtalálni a módját a közönség esztétikai kiművelésének, vagy kikísérletezni egy, az elitizmus skáláján belül maradó, de a tömegízlésnek megfelelőbb irodalmi stílust és formát.

Kazinczy állásfoglalására később még vissza kell majd térni, most azonban sokkal érdekesebb az a levél, amelyben Szemere a pesti társaság egyik ilyen vitáját leírja Kazinczynak, s amelyből következtetni lehet arra is, hogy a Kazinczy-híveknek nevezett triász már 1811-ben mennyire ingadozott e kérdésben: „*Ma dél után Fáy Andrist látogatám meg s estve társaimat. Vitkovicsot már honn lelém, s a Triász ismét teljes számmal volt. Most itt újra a Sonettek jövének szóba s majd továbbad a poetai Epistolák. Társaim azt vallák, hogy Prof. Fejér gáncsa Mesterünk ellen a homályosságra nézve alig ha nem igazságos, alig ha nem helyes. Mennyi magyarázat kivántatik az epistolákra, mennyi az Epigrammákra! Kérdém: ha ismernek e tehát mivet, melly az Avattakra és Nemavattakra egyformán hat; (kiem: H.F.K.) s kérdém, ha lehetnek e esetek, mellyekben az aestheticai árny nemcsak nemhiba, hanem dísz és érdem?...*"

Fáy, anélkül hogy Kisfaludy Sándorhoz hasonlóan, szakításhoz vezető polémiába keveredett volna Kazinczyval, ez utóbbit vallotta, ettől azonban nem került közelebb a pesti társasághoz sem.

I. Közönség, közízlés, dilettantizmus

Amikor Kazinczy elitizmusát tárgyalja az irodalomtörténet, az egyik legkedveltebb idézete a *Tövisek és virágok* goethei mottója: *Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.* A szellem termékei nem a tömegnek valók. Kazinczy egész életművét ezzel a jelmondattal azonosították be nemcsak a későbbi kutatók, hanem maguk a kortársak is, így a költői elitizmus és népszerűség összefüggése az egyik legkellemetlenebb kérdésévé vált a 19. század elejének és a róla szóló utólagos irodalomtörténeti értékeléseknek.

A kérdés megoldására jó módszernek bizonyult a kánonból kiszorult, de a saját korszakukban közkedvelt műveknek és íróknak az irodalomszociológia, a művelődéstörténet, a társadalom-, az ízléstörténet és egyéb tudományágak kereteibe történő átsorolása. Ide kerültek át az egy olvasónál több, s e többségben már közönségnek nevezett olvasócsoport körüli kérdések is. Az irodalomtörténet határain belül ugyanis, ha egyáltalán felmerül ez a perspektíva, mindig „az olvasóról", vagyis egy olvasóról esik szó. Az egynél több olvasó azonban már közönségnek számít, s ezt a témakört az irodalomtörténet szívesen átengedi más tudományágaknak. Emellett az a bizonyos „egy olvasó" is legfeljebb fiktív olvasó, míg a reális olvasó inkább irodalomszociológiai téma. Jól jellemzi ezt a bizonytalanságot és kettősséget a *Világirodalmi lexikonban* a „közízlés" szócikk: *„Az irodalmi közízlés kutatása az irodalomszociológiának éppúgy feladata, mint társtudományainak, alakítása azonban az irodalomé s az azt vezérlő társadalmi konstellációé"*[34] (kiem. H.F.K.).

A magyar irodalomtörténetben ritkán történtek kísérletek az első, másod-, sőt harmadvonalbeli írók műveinek egybevont vizsgálatára, ahol a népszerű és az elit irodalom egymás kölcsönös hatásrendszerében került volna egymás mellé (legfeljebb sajátos hierarchiába állítva, mint például a „lesüllyedt javak elmélete"). Ezzel szemben az író–mű–olvasó hármas hatásmechanizmusa, a külföldi szakirodalom bibliográfiája szerint, kisebb-nagyobb intenzitással az egész huszadik századi európai irodalomtörténetet érdekelte. A kutatás főként a századközéptől kezdve, a kommunikációelméletek hatására élénkült fel, míg a polgári nyilvánosság körüli vizsgálódásokra a 70-es és 80-as években Habermas társadalmi

[34] Világirodalmi lexikon. VI. k. Bp. 1979. 640.

nyilvánosságról és annak szerkezetváltásáról szóló könyve volt a legnagyobb befolyással.[35]

Magyarországon ugyanezekre a kérdésekre a statisztikai adatok begyűjtésén túl[36] még az utóbbi két évtizedben, a befogadáselméleti irányzatok hazai népszerűsödése nyomán is kevés figyelem fordíttatott. Szajbély Mihálynak elsősorban a német eredményeket hasznosító, azokkal időben is lépést tartó, ilyen irányú tanulmányait[37] nem követték hasonló jellegű, a felvetett és nyitva hagyott kérdéseket, kiegészítésre váró állításokat tovább árnyaló, pontosító dolgozatok. Az érdeklődés a befogadáselmélettől inkább az elitirodalomhoz kapcsolódó kultusz- és eszmetörténet felé fordult el, s a közönségkutatás – a népszerű irodalommal együtt – az újabb irányzatokból is kimaradt.[38]

Az irodalomtörténet a maga pozícióját továbbra is a kánonrendszerbe *bekerült* író pártján jelöli ki (anélkül azonban, hogy ennek a kánonrendszernek állandóan változó jellegét figyelembe venné), s e pozícióból minősíti az adott szerzőt vagy művet elfogadó, illetve el nem fogadó réteget közönségnek vagy ízlés nélküli tömegnek, *Pöbelnek*,

---

35 Vö. pl.: WUNDERLICH, Werner: Literatur und Publikum. Hannover, 1978.; Aufklärung und literarische Öffentlichkeit. Hrsg. von Christa BÜRGER und Jochen SCHULTE-SASSE. FaM 1980.; WINKLER, Lutz: Autor–Markt–Publikum: Zur Geschichte der Literaturproduktion in Deutschland. Berlin, 1986.; HEHN, Viktor: Goethe und das Publikum. Hrsg. von Eugen Thurnher. Berlin, 1988. stb.

36 Vö. pl. TRÓCSÁNYI Zoltán: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. *Magyar Könyvszemle* 1941. I. füzet, 22–37.; KULCSÁR Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943.; Még FÜLÖP Géza 1978-as könyvének előszavában is ezt olvassuk a közönségkutatás céljairól és módszereiről: „A közönségszervezésnek elsősorban az *intézményes, egyesületi* formáit vizsgáljuk, mert e keretekben történt a széles rétegek, a nem hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvasók, az ún. átlagolvasók olvasóvá nevelése." (A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 15.)

37 SZAJBÉLY Mihály: Regényelméleti gondolatok a XVIII. század magyar irodalmában. *ItK* 1982. 2. sz.; Előszó és ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében. *It* 1985. 3. sz.; „Régiek" és „újak" a XVIII. század második felének magyar irodalmában. *ItK* 1985. 3. sz. stb.

38 A. Bourdieu, Beardsley, Clément Moisan, Even-Zohar kultúraelméleti, kultúrszociológiai kutatásai és az irodalomnak mint sokrendszerbe kapcsolódó, ugyanakkor önmagában is sokrendszerű képződménynek az elméletéről (polysystem theory) egyelőre még ismertetők és szemelvények is csak az utóbbi években jelentek meg magyar nyelven (*Helikon* 1995. 4. sz.). Emellett Elias Norbert szokástörténetének (*civilisation de moers*), mellyel a művészeteket egy tágabb civilizációs folyamat részeként próbálja vizsgálni (A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálatok. Bp. 1987.) sincsenek hazai követői. Az orosz formalisták (Sklovszkij) kanonikus–nem kanonikus fogalompárjából kiindulva összesíti pl. Clément Moisan az Even-Zohar által vázolt irodalmi rendszer elemeit, melyben a kanonikus és nem kanonikus, egymással egyébként állandó kölcsönhatásban álló alrendszerek saját műfajokkal, fordított irodalommal és közönséggel rendelkeznek. Ez a rendszerelmélet is azonban elsősorban az elit szemszögéből tekinti önmagát, mint Moisan írja, „a rétegek egymásra rakódása szigorúan szabályozott, mindenfajta elmozdulás, mindenféle interferencia két réteg között jelentős szabálytalanságnak tűnhet. Mindezt a képzett elit szemszögéből kell látnunk, akik számára a műveknek vagy könyveknek ez a két típusa elérhető, s olvassák is azokat." (*Helikon* 1995. 4. sz. 471.)

akárcsak annak idején Kazinczy, aki a Goethe-idézeten túl is meglehetősen egyszerűen oldotta meg e kérdést, amikor kijelentette: van jó olvasó és rossz olvasó.[39] Az ilyen hozzáállásban keresendő azoknak az irodalomtörténeti eredet- és őskormítoszoknak a forrása, miszerint az 1817-es *Tudományos Gyűjtemény*, a későbbi *Aurora*, a *Hébe* stb. jelenti „a magyar irodalom hajnalát", „ez időben a közönséget még hódítani kelle...", stb. A különböző irodalomtörténeti irányzatok különböző kezdőpontokat jelöltek ki maguknak, más-más szerzőket helyeztek a fejlődési parabola csúcsára, a közönség körüli, az olvasók körében zajló folyamatokat azonban kivétel nélkül vagy elhallgatták, vagy a kívánt mértékben módosították. Jó példája ennek, hogy míg Csokonai esetében az az álláspont tartotta (tartja) magát, hogy nem volt olvasótábora, mert a magyar közönség ekkoriban még inkább pipára gyújtott a könyvlapokkal (Csokonai népszerűtlenségének mítoszát alig módosították a kéziratos énekeskönyvek kutatásának első eredményei), addig Vörösmarty vagy Arany János mögé mindig is hatalmas olvasótábort rajzolt oda az irodalomtörténet (mely adatok szintén korrekcióra szorulhatnak, legalábbis egyes művek befogadási indexének feltérképezésével árnyalódhatnak).

Különböző irodalomtörténeti dolgozatokban számtalan variációban olvasható az a sztereotípia is, hogy a felvilágosodás korában, a 18. század fordulója körül *„még nem létezett igazi olvasóközönség és irodalmi közvélemény...*", hogy *magyar nyelvű irodalom nem létezett, hogy a magyar házakban kalendáriumon kívül nem volt található könyv* stb. Csak néhány példa újabb irodalomtörténeti művekből: Fenyő István a magyar reformkorról szóló könyvében az igazi közönséget a Kazinczy utáni időszaktól eredezteti: *„S az élite-kisebbség, a választott kevesek ideálvilága? Ez a tömegektől tudatosan elkülönülő irodalmiság akkor volt lehetséges, amikor a Kazinczyval levelezők köre nemcsak az írókat, de többé-kevésbé a hazai olvasókat is jelentette egyszersmind. Amikor még nem volt közönség...*" Csetri Lajos az 1795. év utáni nagy kulturális visszaesésről beszél, az irodalmi élet feltételeinek hiányáról, melynek közepette regionális centrumok, laza csoportosulások alakulnak ki. (Hogy ez a megállapítása nem egészen értékelő jellegű, azért sejthető, mert ugyanakkor azt is figyelembe veszi, hogy e centrumok, mint például a debreceni kör, az európai irodalmi mozgalmakat mennyire élénken követték.)[40]

Statisztikai adatokat állítani szembe a fenti tézisekkel arról, hogy 1792–94-ben például Molnár Borbála *Munkáji* első két kötetének hány

---

[39] Hogy az irodalomszociológia újabb korszakában is él ez az elkülönítés, arra Theodor W. Adorno *Dissonanzen* c. könyve a példa (1963): Adorno a jó és rossz olvasó mellett megkülönbözteti még a szakértő közönség (irodalmárok), hivatalos, kultúrfogyasztó közönség, érzelmes közönség és szórakozást kereső közönség rétegét, valamint az absztrakt és a valódi olvasó különbségének és egybeesésének fokozatait.

[40] FENYŐ István: Az irodalom respublikájáért. 1817–1830. Bp. 1976. 19.; CSETRI Lajos: 1990. 30–31., 109–110. stb.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

példánya kelt el, vagy hány kiadást ért meg a 18. század második felében Gyöngyösi, hányan olvastak Gvadányit, Dugonicsot, vagy milyen számban találhatók kéziratos másolatok Csokonai verseiről, Fazekas *Lúdas Matyi*járól, s milyen példányszámban keltek el a fordított érzelmes románok, éppen a különböző szemléleti háttér miatt jelentene meddő vitát. Az idézett állításokban az „olvasó" nyilvánvalóan nem számbeli, hanem minőségi és egyben irodalomtörténeti irányzatjelző fogalomként működik. Kazinczy „jó és rossz olvasója" esetében a kritérium a Kazinczyéhoz hasonló ízlés és képzettség; Fenyő István „közönsége" polgárosuló, demokratizálódó, szervezett terjesztőhálózatot, író és olvasó kölcsönös ízlésbeli kompromisszumát feltételező, de nem kifejezetten intézményes keretek közt zajló irodalmi közéletet igényel maga mögé, míg Csetri Lajosnál a valamivel szűkebb körű olvasótábor egy centralizáltabb, reprezentáns intézményeket is magában foglaló irodalmi életben, az intézményrendszer értékskáláján lemért és elhelyezett művészet befogadója.

Habermas kutatásai alapján úgy tudjuk, hogy a mai értelemben vett közönség fogalma a reprezentatív nyilvánosságból a polgári nyilvánosságba való áthajlás során alakult ki, az irodalom első intézményeinek, folyóiratainak, a tudományos akadémiáknak és társaságoknak a megalapításával egyidőben. Mindez Angliában a XVII., Németországban a XVIII. században zajlott. Angliában például ekkortól van nyoma a „public" szó használatának, mely helyett korábban a „world" vagy a „mankind" kifejezés szolgált a nyilvánosság, az olvasó és művelt vagy művelődő réteg megnevezésére.[41]

Ez az átalakulási folyamat a 18. század végétől kezdve a magyar irodalomban is elkezdődik, de úgy tűnik, sokkal lassúbb volt, mint azt általában az irodalomtörténet elismeri. A szerkezetváltás általános törvényszerűségeinek határozottan felismerhető jelenségei ellenére ugyanis – még a húszas években is annyira domináns az irodalmi élet korábbi szervez(ked)ési formája, hogy olyan értelemben vett polgári (irodalmi) nyilvánosságról („igazi közönségről"), mint ahogyan azt az irodalomtörténet és az irodalomszociológia értelmezi, tulajdonképpen majd csak az 1830-as évek közepétől lehetne beszélni, az akadémia, a Kisfaludy Társaság működőképessé válásától, és a folyóiratok számának növekedésétől kezdve. Ugyanakkor célszerűnek látszik itt az *irodalmi piac* kialakulását az *intézményesített irodalom*tól fogalmilag is elkülöníteni, mert két egymással ellentétes jelenségről van szó. A nyomtatás technikai nehézségeinek megoldásával valóban megnövekszik

[41] Magyarországon a „publicum" helyett a tízes években kezdik használni a „közönség" szót, amely egy ideig még két jelentésű: a társadalmat is, a művészet befogadóját is jelenti. Az 1833-as *Közhasznu esmeretek tárá*ban, a *Conversations-lexicon*ban is többjelentésű fogalomként értelmezik: „Több személynek ugyanazon cél elérésére intézett egyesülete...", és: „Közönségnek (publicum) mondatik továbbá a valódi s fenebb előadott értelemben vett népségnek kisebb része is..." stb. 7. k. 331–332.

a piacon megjelenő könyvek és folyóiratok száma. A könnyebb közölhetőség, a művekhez való hozzáférhetőség az irodalom mennyiségi növekedését, ezzel együtt pedig a közönségigényre, a közönség rétegezettségére való odafigyelést hozza magával. A kiadványok számbeli növekedése tehát részben a polgári nyilvánosságot teremti meg, ebben igaza van Habermasnak és az ő elméletét továbbgondoló irodalomtörténészeknek, ugyanakkor a korabeli „elit" szerzők – Goethe, Schlegelék, Kazinczy stb. – ugyanezt a jelenséget a hanyatlás, a minőségi értékvesztés folyamataként élik meg. A strukturálódó irodalom lesz az, amely felvállalja ennek a szétterülő irodalmi életnek a rendszabályozását, bevezeti a kritika szükségességének a gondolatát, és esztétikai cenzorként odaáll az író, a kiadó és az olvasó közé.

A közönség mint *értékfogalom* és *értékelő fogalom* minden irodalmi korszakban ambivalens kategória, melyet terminológiai használatának bizonytalanságai is kifejeznek. Ellentmondásossága főként akkor mutatkozik meg, ha nemcsak az író és a közönség korabeli, élő, közvetlen kapcsolatát tekintjük, hanem a későbbi, irodalomtörténeti és hermeneutikai tevékenység részeseként mi magunk is közönségévé válunk az adott korszaknak, szerzőnek, műnek és az elsődleges recepciós folyamatnak, a szerző, a mű és a közönség első kapcsolatteremtési kísérleteinek.[42] Az olyan kifejezésekben, mint a *közönségsiker*, *közönségdarab*, *közönségirodalom* pejoratív, vagy legalábbis gyanús minőséget jelölő fogalom, ennek ellenére minden művészi irányzat- és ízlésváltás a közönséghez való viszonyában határozza meg önmagát. A

[42] Bahtyin úgy látja, hogy szakadék keletkezik az elmélet és történetiség között azzal, ha a szociológia és a poétika különválik. Igaz, hogy ő nem a mű immanens elemzéséből hiányolja a szociológiát, hanem az irodalomszociológiából a poétikát. A kérdés megoldására a művésziségnek olyan fogalmát dolgozza ki, melyben az alkotók és befogadók kölcsönviszonya a műalkotásban rögzítődik. Bahtyin kettéválasztott, Herder olvasóelméletére emlékeztető immanens és külső befogadója azonban a szociológiai poétikán vagy poétikai szociológián kívül a *reális olvasót* mégiscsak meghagyja az irodalomszociológia számára. A „beleértett olvasó", bár ennek a műben megjelenő alakváltozatait megfigyelni rendkívül érdekes kérdésnek mutatkozik (a magyar irodalomtörténetből tulajdonképpen még ez a fajta elemzés is hiányzik), nem azonos a művet befogadó, arra reagáló, válaszoló közösséggel. Ennek az utóbbinak a kutatására alakult meg az utóbbi évtizedekben az amerikai olvasóorientált megközelítésnek a *reader-response criticism* Stanley Fish által kidolgozott változata. Stanley Fish vezette be az „interpretáló közösség" fogalmát, melyben jogos és elismert ugyan az egyéni olvasatok egyedisége és sokfélesége, mégis létezik egy olyan közösség, amely ezek közül az egyéni olvasatok közül egyeseket szentesít, elfogad, másokat pedig elutasít. Ennek az elméletnek az alapján összekapcsolhatóvá válik az immanens olvasó a szöveget (el)olvasó egyénnel, vagyis a tértől és időtől független *ideális* befogadó (Herder misztikus közönsége) a körülményekkel összefüggő, különféle hatásoknak és befolyásoknak engedő *reális* közönséggel. Vö.: MAN, Paul de: Bevezetés (Introduction. In: JAUSS, Hans Robert: Toward an Aesthetic of Reception. Harvester Press, 1982.) Ford. Molnár Gábor Tamás. *Literatura* 1986. 3. sz. 293–310.; NORRIS, Christopher: Paul de Man. Deconstruction and the Critique of Aesthetic Ideology. Routledge, New York–London, 1988.; Stanley FISH: Anti-professzionalizmus; Szakma, vesd meg magadat. Félelem és önutálat az irodalomtudományban. *Helikon* 1992. 2. sz., és: Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény? *Nagyvilág* 1995. 4. sz.

közönség – az irányzatok többsége szerint – olyan rossz, amit megkerülni nem lehet, de figyelembe venni nem szabad. Még a reformkor nemzeti összefogás-ideáljának keretein belül, az 1833-as Conversations Lexikonban is ez olvasható róla: „*Közönségnek (publicum) mondatik továbbá a valódi s fenebb előadott értelemben vett népségnek kisebb része is. Ilyen p. o. az egyházakban a hallgató-, a játékszinben a hallgató és néző-, a tudományok mezején az olvasó közönség sat mellynek itélete gyakran ugyan, de általában még sem mindenkor egyez meg a szigorú igazsággal. Ennél fogva nem egészen ajánlható, hogy az iró vagy mivész, teremtményeinek alkotásában, magát kizárólag a többségben kinyilatkozott közönség véleménye szerint s izléséhez alkalmazza.*"[43]

A „jó olvasó", a „rossz olvasó" és a nem olvasó fogalma – a fenti idézetek is ezt mutatják – időben és térben változó kategória. A különböző jellegű definíciók ellentmondásai arra hívják fel a figyelmet, hogy a közönség fogalma – az irodalmi műhöz hasonlóan – hermeneutikai tárgy, és az értelmezői horizonttól függően telítődik meg tartalommal. Az irodalomtörténet illetve a statisztikai kutatásokra koncentráló irodalomszociológia számára ezzel szemben a közönség csupán vásárlói-megrendelői minőségében érdekes, ezért természetes, hogy kutatási területe az adatszerű tényeket már megbízható mennyiségben szolgáltató korszakokra és jelenségekre terjedhet ki. Mindaz, ami e korszakok előtt vagy mellett a befogadói szférában történt, egy ilyen kutatás számára csupán irányzatoknak, irodalmi, nyelvi harcoknak, alkotói, ízlésbeli bizonytalanságoknak, következetlenségeknek a szervetlen, rendszertelen forrongását jelenti, és – az „irányított", „ellenőrzött" ellentéteként – nem intézményes, ellenőrizetlen, éppen ezért másodlagos, prehistorikus, az irodalom*történeti* hagyományt (törvénykönyvet) megelőző, vagy azon kívül eső jelenségcsoportként kezelhető.

A kérdés tehát az, hogy ebben a hivatalos, intézményes létmódot megelőző korszakban létezett-e a kezdődő marketing-orientáltság mellett vagy ellenére, az irodalmi élet szervezetlennek tűnő keretei között mégis valamiféle felismerhető rendszerszerűség, milyen folyamatoknak köszönhetően kapcsolódott hozzá a közönség fogalma az elitirodalomhoz, és milyen kompromisszumos kísérletei, módozatai jöttek létre annak az alapvető ellentmondásnak, hogy minden irodalom (művészet) egyszerre szeretne népszerű és elit lenni.

Úgy tűnik, hogy az irodalom – akár elkülönülő csoportosulások révén, akár oktatói, erkölcsi-nevelői szerep felvételével – sohasem volt mentes az elitizmustól, a népszerűnek és elitnek a szembenállása, egymás elleni harca egyetlen korábbi időszakban sem volt annyira kiélezett, mint éppen az irodalmi rendszer strukturálódásának a fázisában, és természetesen más-más kultúrákban más-más időhatárok között, de mindenütt a felvilágosodás különböző művészi, társadalmi és

[43] Közhasznu Esmeretek Tára. Hetedik kötet. Pesten, Könyváros Wigand Otto sajátja. 1833. 331–332.

eszmetörténeti áramlataihoz kapcsolódott. Roland Mortier például a francia felvilágosodás szerzőitől, Voltaire-től, Diderot-tól, Rousseau-tól gyűjti össze a népről szóló nyilatkozatokat, melyek társadalmi vonatkozásukban igen eltérők és ellentmondásosak, de az ízlés és intellektus fogalmát (árnyalatokkal természetesen), szinte mindegyikük a kevesek, a választottak csoportjához köti.[44] „*Minden művész* – írja például Rousseau – *ünneplésre vágyik... Mit fog tenni hát, hogy elnyerje a közönség tetszését, ha balszerencséjére olyan nép körében és oly korban születik, ahol a divatba jött tudósok a léha ifjakat tették hangadóvá...? Mit fog tenni uraim? Lealacsonyítja géniuszát századának színvonalára, és átlagos műveket alkot remekművek helyett, mert az előbbieket már életében csodálják, az utóbbiakat pedig csak jóval a halála után fogják csodálni...*"[45]

A dilettantizmusnak és a népszerűségnek a fogalmi azonosítása azonban ennél is határozottabban a weimári esztétikában valósult meg. Közismert Goethe és az akkor már Jénában tartózkodó Schiller 1799-es levélváltása a közízlést, a társaságot kiszolgáló költészetről, melyet, akárcsak Rousseau, Schiller is a jelenhez, az adott időponthoz köt, míg a valódi művészetet időfelettivé avatja („*Die Kunst gibt sich selbst Gesetze und gebietet der Zeit, der Dilettantismus folgt der Neigung der Zeit*"[46]). Goethe és Schiller népszerűség körüli dilemmáit Christa Bürger a *Leben Schreiben* (Stuttgart, 1990) című művében vizsgálja, melynek egyik, a nőírók dilettantizmusáról szóló fejezete magyarul is megjelent a Helikon feminista-számában.[47] Abból a történetből, hogy a korszak egyik írónőjének, Caroline von Wolzogennek névtelenül megjelent regényét (*Agnes von Lilien*) a közönség a művészet csúcspontjának tekintette, és nem kevés olvasó a névtelen szerzőben Goethét vélte felfedezni, Christa Bürger azt a tanulságot vonja le, hogy a 18. század végén még meglehetősen keveredett egymással a „magas" és „alacsony", klasszikus és népszerű irodalom, s hogy Goethéék számára a dilettantizmus jelensége nem önmagában, hanem a kanonizáció folyamatának szükségességéről, a művészinek és nem művészinek a szétválasztásáról, vagyis egyáltalán az irodalom és irodalmiság kritériumairól való gondolkodás ürügyeként válik problematikussá. Említett levélváltásukban

---

[44] MORTIER, Roland: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. 1983. 307–345.
[45] Id. GOMBRICH, Ernst: Művészet és fejlődés (1978). Bp. 1987. 27.
[46] Id. SEIBERT, Peter: Der literarische Salon. Verlag J. B. Metzler Stuttgart; Weimar, 1993. 232. Schiller 1799-ben táblázatos leltárt is készít a dilettantizmusról (népszerű irodalomról), külön oszlopokban vezetve az ilyen típusú művészet hasznát és kárát. A „hasznos" oszlopba az irodalom, a képzőművészet, tánc, zene stb. terén, egyéni és közösségi szinten, általában az esztétika alapfokú elsajátítása, az idealizmusra való hajlamnak és a társas művészeteknek a kialakulása került, a „hátrányos" oszlopban pedig a laposság (Flachheit) és középszerűség szinonimái olvashatók. Vö.: SCHILLER: Schema über den Dilettantismus (1799). Schillers Sämtliche Werke. Säkular-Ausgabe in 16 Bänden. 12. Band. Philosophische Schriften. Zweiter Teil. Einl. und Anm.: Oskar Walzel. Stuttgart–Berlin [é.n.] 324–325.
[47] BÜRGER, Christa: „A nők dilettantizmusa." Ford. Sz. Zehery Éva. *Helikon* 1994. 4. sz. 510–518.

a természettudós pontosságával és analizáló szemével igyekeznek elkülöníteni a dilettantizmust a valódi művészettől. Miután Goethe egy kísérletet is elvégez a dilettánsnak minősített szöveg átdolgozására és művészi rangra javítására (Amalie von Imhoff: *Die Schwestern von Lesbos* című epikai-lírai költeményéről van szó), és minden próbálkozása kudarcba fullad, a dilettáns költészet egyik ismérveként a javíthatatlanságot, egyetlen lehetséges érdemeként pedig a technikai (formai) simaságot jelölik meg. Goethe e felismerés után valódi elsöprő hadjáratot akar indítani a dilettantizmus ellen, Schiller azonban, folyóirat-kiadóként nem utasíthatja vissza a gyengébb szövegek közlését. Kultúrpiac és elitizmus Schiller szerkesztői pozíciójában kerül szembe egymással először.

Hogy a *népszerűnek* a fogalma a 18. század óta mennyire azonosult a dilettantizmus jelentésével, a *Világirodalmi lexikon*ban való keresgélés is bizonyítja: ebben ugyanis nincs „népszerű költészet" címszó. A kérdést a lexikon a *félnépi költészet*[48], a *dilettantizmus*[49] és a *műkedvelő*[50] címszavak alatt tárgyalja. A félnépi költészetet átmeneti formaként definiálja a hivatásos irodalom és a népköltészet között, s tovább utasítja az érdeklődőt a *szórakoztató irodalom*[51] címszóhoz, ahol a legvegyesebb (de kivétel nélkül az ún. irodalom alatti) műfajokat sorolja fel, megadva más elnevezések katalógusát is (*könnyű műfajok, lektűr, belletrisztika, bestseller, tömegirodalom, kommersz, marginális, triviális irodalom, szennyirodalom, giccs* stb.). Ebből a felsorolásból nagyjából az is látszik, hogy a fogalom körébe tartozónak tekint mindent, ami a puszta szórakoztatáson túl nem elégít ki semmiféle ún. magasabbrendű igényt. Történetét és az ellene szóló tiltakozást az ókorig vezeti vissza, a hedonista esztétikáig, mellyel szemben Platón (*Az állam*ban), és Arisztotelész (a *Politiká*ban) az alacsonyabb rendű és kétes hasznú szórakozással szemben a magasabb rendű művészi foglalatosságot emeli ki. A különböző társasági, népi, ponyva- stb. műfajok idesorolása mutatja, hogy az ilyen irodalomtörténeti megközelítésnek még a terminológája sem alakult ki.

Az irodalommal való foglalkozás hivatásszerűségét vagy kedvtelés-jellegét különbözteti meg ugyanennek a lexikonnak a *műkedvelő* és a *dilettáns* címszava, mely utóbbi eredeti jelentésében műbarátot, műpártolót, kedvtelésből alkotó, művelt személyt jelentett, ma azonban, tájékoztat a lexikon – a „*vegytiszta légkörben,* élettapasztalat *híján... egyfajta belterjes, magánjellegű* marginális irodalmat *alkotó*" biedermeier kisasszonyok és úrfiak hatására – a kontár, a műkedvelő, a tehetség nélküli, a sznob szinonimájaként használatos fogalom.

A lexikon újabban (1993-ban) megjelent, 15. kötetében még egy címszó alatt, a *társasági költészet* kapcsán foglalkozik a népszerű

---

[48] Világirodalmi Lexikon. 3. k. Bp. 1975.
[49] Világirodalmi Lexikon 2. k. Bp. 1972.
[50] Világirodalmi Lexikon 8. k. Bp. 1982.
[51] Világirodalmi Lexikon 14. k. Bp. 1992.

irodalommal és műfajaival, ahol e félig szóbeli, félig a nyomtatott irodalomhoz kapcsolódó műfajcsoport a műkedvelő és a hivatásos költészet közötti átmenetként szerepel. A társasági költészet gyakorlatát a szócikk a nemesi és polgári közösségek szórakozásaihoz köti, s a népdaloktól abban különbözteti meg, hogy *„többnyire ismert szerzők alkotásai, de nem az egyéni líra hangján szólalnak meg, hanem az adott közösség érzés- és gondolatvilágának kliséit tükrözik"*. Műfajai a lexikon szerint a helyzetdal, bordal, ivónóták és az alkalmi költészet különböző válfajai.

A terminológiai kaotikusság ellenére is megtalálhatók a fenti szócikkekben azok a közös vonások, amelyek a magyar irodalomtudomány e reprezentáns összefoglalójának 1970-től csaknem máig húzódó kiadása idején az ilyen költészethez való viszonyulást jellemezte: az irodalomtörténet kutatási területének a nyomtatott és institucionális irodalomra való korlátozódása, vagyis az irodalom tárgyi objektumain túl a szellemi jelenségek kutatásával szembeni közömbösség. Ez a rövid áttekintés a továbbiakban csupán annak kiderítését könnyítheti meg, hogy az öt fogalom: a népiesség, a népszerűség, az alkalmi költészet, a dilettantizmus és a társasági költészet mikor és mi okból minősültek át egymás szinonimáivá, minek köszönhetően váltak felcserélhetővé, illetve egy prehistorikus irodalmi korszak tisztázatlan körülményeinek szimbólumaivá.

II. Az irodalmi rendszer tipológiája: a strukturálódó és az integrált irodalom

A dilettantizmussal, tömegízléssel azonosított népszerűségtől visszariadó weimári, jénai szerzők, mint Schiller írja: „csigaházba" húzódnak vissza, a szalonéletnek ebbe zártabb, sajátos menedékként kialakult változatába, mely egy ideig még megkísérelte az ellenállást a piaccá átalakuló irodalmi közélettel szemben. Ez a sajátos típusú szalon a *szimpozion*, az egyenlők társasága, ahol nemcsak a külvilággal, a tömeggel és a dilettánsokkal szembeni esztétikai elveiket dolgozzák ki együttesen, hanem élvezik az együttlét kellemesebb oldalait is: a közös alkotás, a társalgás, az életvitel poétizált állapotát („sympoetisches Zustand").[52] Az ilyen szalontársaság az ízlés, a képzettség, az esztétikai létmód biztonságával és nyugalmával művelhette azokat a rögtönzött, alkalmi vagy társasági műfajokat is, melyeket odakint, a külvilágban dilettánsnak, népszerűnek, alacsonyabb rangúnak minősített, és ugyanezzel a nyugalommal fogadhatta e védett területen belüli népszerűséget, az elismerést, sőt hódolatot.

A külvilágtól való menedéket jelentő zárt világ azonban nem az egyetlen formája a 18. században divatozó szalonéletnek. Peter Seibert monográfiája például a társasági formák számos ismert és kevésbé kutatott változatát, fokozatát sorolja fel a francia típusú, az idő kellemes eltöltésére létrejött, társadalmilag és intellektuálisan nyitott szellemű szalonoktól kezdve a német kevert típuson át az angol szűkkörű klubokig. Sőt, mint Seibert feltételezi, bizonyos értelemben ide tartoznak az ivótársaságok (Trinkstuben) és a patriarchális viszonyok között, a kisebb és kevésbé tehetős (polgári vagy kisnemesi) családi házakban kialakuló úgynevezett „néma társaságok" is ('stumme Gesellschaften'), a saját szigorú etikettjükkel, előírt (liturgikus) szövegeikkel, áldomásokkal, pohárköszöntőkkel stb. Ez utóbbi közösségek az összetartozás kifejezésére nem annyira a művelt, szellemes, kötetlen és ötletszerű konverzációt alkalmazták, hanem az evéshez és iváshoz kapcsolódó szertartásos jelrendszereket.

A különböző típusú szalonok hasonló és eltérő vonásai több szempontból is leírhatók. A francia szalonok intimitást jelző színhelye például a hálószoba, a „néma társaságoké" az asztal. A szimpozion típusú csoportok színhelyeihez szintén hozzátartozik az asztal (lakoma, vacsora,

---

[52] A weimári, jénai, berlini szalonokról vö.: SEIBERT, Peter: Der literarische Salon. Verlag J. B. Metzler Stuttgart; Weimar, 1993.

fogadás, stb.), de a patriarchális közösségek étkezéseitől eltérően itt már nem a táplálkozás biológiai szerepe dominál. Az étkezési szokások és a viselkedéskultúra megnyilvánulásai ebben a körben szimbolikus cselekvések, az esztétikai síkra emelt közösségi és szellemi élet teljes átélésének szertartásai (a társadalmi hovatartozás jelentősége lényegesen csökken). A 18. századi irodalmi társaságok szívesen időztek kertekben, vidéken, természetben is, amely emlékeztette őket ugyan a környező anyagi világra, de már kevésbé a fizikai és a más-más mértékben tisztelt társadalmi léthez való kötöttségre.

Peter Seibert más szempontokat is alkalmaz a szalontípusok elkülönítésére, melyek közt fontos szerepet kap a különböző területi és nemzeti hagyományokhoz való kötöttség, a szalontagok szociológiai rétegezettsége (rendi, polgári, kevert), a társaságba való belépés feltételeinek minősége, az alkotói módszerek és a társalgási műfajok változatossága (rögtönzések, levelezések, alkalmi darabok, memoárok, naplók, szóbeli irodalom), az írónak a szalonhoz, vagyis közönségéhez való viszonya stb. E változatok felsorolásával számolja fel a monográfia szerzője azt a hagyományt, amely a szalon fogalmát főként a preciőz stílusról, galantériáról, szellemességről, erotikus színezetéről ismert, kevert típusú, nem elsősorban irodalmi jellegű francia társaságokhoz kötötte, és altípusként legfeljebb a halvány utánzatnak minősített német polgári biedermeier szalonokat ismerte el.

Az eltérő ízlésszinteket, szokásrendszereket egyesítő, szociológiai, földrajzi és nemzeti kötöttségük szerint különböző szalonok és társaságok, bár egymással gyakran vitázva és ellenségeskedve, mégis az irodalmi élet meghatározott szervezeti formáját képviselik. A társasági alapokon szerveződő irodalom az intézmények létrejötte előtt az irodalmi élet egyetlen létmódja. Eredménye elsősorban az olvasás divatba hozása, az író és a közönsége közötti, már megjelent művekről szóló (személyes) párbeszéd megteremtése vagy a nem kifejezetten közlésre szánt (alkalmi, társasági) művek ápolása, a közös alkotás eszménye és az ebből eredő műfajok legalizálása stb.

Szükségesnek látszik azonban e társasági szerveződésű irodalom keretein belül, mint arra a tanulmány előszava is utal, két egymással rokon, tendenciáiban és létmódjában mégis eltérő változat elkülönítése. Az egyik társaságtípus a kizárólag irodalmi-művészi céllal létrejött szervezkedő, új kánonrendszer kialakítását megkísérlő, a közízléstől elkülönülő szakmai kör, a *társulat*, amely a strukturálódó irodalom kereteibe tartozik. A társulatot az új ízlés kialakításában az olvasó és a szerző közé állított kritikus segíti, aki a befogadói réteggel egyre nehezebbé váló párbeszédet lebonyolítja. Ha azonban a társulat belső alkotói kör kíván maradni, és kifelé kerüli a közönséggel való érintkezést, szimpozion jellegű társasággá válik, mint a fejezet elején emlegetett jénai vagy weimári kör.

A másik típus az az eredetileg nem irodalmi közösség, melynek az irodalom és a művészet csupán *egyik* tevékenységi formájává válik. Ilyen

körben jön létre az *integrált művészet* válfajaként az azonnali befogadásra számító *társasági* és *közösségi* irodalom, amely az átlagolvasó igényeihez alkalmazkodik, ennek következtében nem az elkülönülés, hanem a kritikusi közvetítés nélküli aktív kommunikáció a létfeltétele.

A strukturálódó irodalom társulati és az integrált irodalom társasági típusa a konkrétumok szintjén természetesen nehezebben különböztethető meg, mint egy spekulatívnak tűnő rendszer kereteiben. Nemcsak egy-egy csoportosuláson belül, például Bessenyei társaságában, Kazinczy körében vagy az Aurora-barátok esetében, hanem egy-egy életműben is nehéz meghúzni azt a határvonalat, ahol a két irodalomtípus egyértelműen elválasztható. Nemegyszer az is előfordul, hogy különböző irodalomtípusba besorolt csoportok következetlenül, saját hovatartozásuknak ellentmondó szándékokat deklarálnak. Ismeretes például, hogy a strukturálódó irodalomhoz tartozó Kazinczy idegenkedik a (francia típusú) tudományos akadémia megalapításától, míg ugyanezt az akadémiát az integrált irodalom vidéki értelmisége és középnemesi rétege az országgyűlésen megszavazza. Ha tehát egy képzeletbeli, teleologikus irodalomtörténeti gondolatmenetben egyidejűleg szeretnénk a jelenségeket az intézmények megalapításához és egy új kánonrendszer kezdetéhez kifuttatni, a strukturálódó és az integrált irodalom fogalmának bevezetése nélkül önellentmondásba keveredne az oknyomozás. (Az intézményrendszerek történetében ezért kerül általában háttérbe az új kánont meghonosítani igyekvő irodalom, és fordítva, a kánonrendszer megújulásával foglalkozó kutatások csak futólag érintik az intézmények létrejöttének és működésének fázisait.) Az integrált és a strukturálódó (ezen belül pedig a társulati és társasági) irodalom egyetlen kritérium alapján mégis világosan megkülönböztethető egymástól, mégpedig az olvasóval kialakított kapcsolat elmélete és gyakorlata szerint. Az irodalmi élet jelzett tipológiáját az olvasófogalmak mindenkori sokfélesége teszi szükségessé és működőképessé.

Ismeretes, hogy Magyarországon lényegében az 1830-as évekig kizárólag társulati és társasági irodalom létezik, hasonló ellentétekkel, különbségekkel, azonosságokkal és dilemmákkal, mint amelyek például a német irodalom akadémia előtti fázisát jellemezték. Ezen belül természetesen a Fábri Anna által kutatott konkrét szalonélet és az ország különböző pontjain különböző időszakokban működő irodalmi társaságok történetének megírása, vagy akár az eddigi eredmények puszta összegezése is nagyon érdekes és tanulságos lehetne. A különböző helyi, megyei irodalomtörténeti monográfiák ugyanis sorra kiszorulnak az „országos", „általános érdekű", „nemzeti szintű" irodalomtörténetekből, és a helytörténet kategóriájába kerülnek, pedig szép számban találhatók bennük adatok éppen az alkalmi vagy állandó irodalmi társaságok, szalonok, csoportosulások vizsgálatához.[53] A továbbiakban e kérdésekről

[53] Vö: ABAFI Lajos: A göcseji Helikon. *Figyelő* 1882. XIII. k.; VÁCZY János: A keszthelyi Helikon. *Budapesti Szemle* 1905. 123. k. 321–353.; RÁCZ Mária: A göcseji Helikon költőnői. Zombor, 1913.; PAUSZ Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia és

mégsem annyira a konkrétumok szintjén lesz szó, inkább az irodalmi életnek, az író és olvasó kapcsolatának azon változatairól, melyek e szalonokban és irodalmi társaságokban létrejöttek.

1. A strukturált irodalom társulati típusa: Kazinczy és a szimpozion eszménye

A 18. század második felében a német és később a magyar (már nem rendi szervezettségű) szimpozion típusú csoportokat az hozza létre, de létrejöttük pillanatában is már ambivalens helyzetbe, hogy a művészet autonómiájáról szóló elméletükkel egyidőben jelentkezik egy sor olyan esztétikai és ideológiai irányzat, amely kételyeket ébreszt a társasági tagokban az esztétikai életvitel megvalósíthatósága illetve létjogosultsága iránt. Goethe, Schiller, Winckelmann, vagy a magyar irodalomban Kazinczy esztétikai szándékainak illetve irodalmi gyakorlatának ellentmondásai a menedéket nyújtó a „csigaház", a szimpozion ideálszerűségére és paradoxonaira utalnak.

A tökéletes esztétikai életforma feltételeinek megteremtése érdekében felvállalt *közösségi cselekvés* (nevelés, oktatás, irodalmi művek beszerzése, terjesztése, az új típusú társasági érintkezés konvencióinak és helyszíneineinek létrehozása stb.) már önmagában is az esztétizált életformából való kilépésre kényszeríti a szerzőket. Szajbély Mihály elsősorban Lindner Burkhardtnak a *Die Opfer der Poesie* című tanulmánya alapján[54] említi azt a kettősséget, amely a felvilágosodás kora óta foglalkoztatja a tudósokat és irodalmárokat, és amelynek hátterében két egymással összefüggő, ugyanakkor egymásnak ellentmondó szerepvállalás húzódik meg: az egyik az irodalom *civilizáló feladatainak* a teljesítése, az adott nemzetnek a „barbárságból" való kiemelése, a művelt népek sorába való beillesztése, ennek érdekében pedig a tudományok népszerűsítése és terjesztése. A másik írói feladat szintén egy jövőbeli állapotra irányuló célkitűzés: az autonóm irodalom és az esztétikai életforma alapfeltételeinek a megteremtése, vagyis a *közönség ízlésének* a kiművelése. A 18. századi német poétikákat

---

írói köre. Bp. 1917.; SZIGETVÁRI Iván: Gvadányi Helikoni köre. *ItK* 1917.; SZELÉNYI Ödön: Egy vidéki irodalmi társaság a XIX. század elejéről. *Uránia* 1918. 11–12. sz.; KÁLLAY Miklós: Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában. Vitkovics Mihály és társai Kazinczy-köre. *Literatura* 1927. 244–249.; HOFBAUER László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. Bp. 1930.; FÁBRI Anna: Az irodalom magánélete. Bp. 1987. stb.

[54] SZAJBÉLY Mihály: Kármán József irodalomszemlélete. *It* 1986. 2. sz., és Lindner Burkhardt: Die Opfer der Poesie. Zur Konstellation von Aufklärungsroman und Kunstautonomie am Ende des 18. Jahrhunderts. In: Aufklärung und Öffentlichkeit. Hrsg. von Christa BÜRGER und Jochen Schulte-Sasse. Frankfurt am Main, 1980. (A továbbiakban: BÜRGER–SCHULTE-SASSE, 1980.) 265–302.

tanulmányozva Klaus Scherpe is megfigyeli, hogy a klasszicista (elitista) törekvések mellett ezek a poétikák egyben „az elferdült német ízlés" megnemesítését, vagyis az oktatói szerepet („Schulmeisterei") is magukra vállalták.[55]

Ezekhez a programokhoz igazodik Goethe elmélete a népkönyvekről. Szerinte az ilyen kiadványok az olvasási kultúra kialakításának és fokozatos fejlesztésének hasznos eszközeivé válhatnak: *„Népen általánosságban a műveletlen, de művelhető tömeget értjük, egész nemzeteket akár, amennyiben a kultúra kezdeti fokán állnak, vagy művelt nemzetek részeit, az alsóbb néposztályokat, a gyerekeket... S vajon mit igényel ez a tömeg? Magasabb valamit, ami azonban hasonló mégis az ő maga állapotához. Mi hat rá? A derekas tartalom inkább, mint a forma. Mit érdemes művelni benne? A jellemet, nem az ízlést: ennek előbb ki kell alakulnia... Egy ilyen gyűjteményben okvetlenül benne volna valami legfelsőbb is, amit a tömeg felfogni nem bírna... Tanuljon a nép tisztelni és becsülni... Azután jönne a közepes szintje, s ez lenne a tulajdonképpeni elérendő, a nevelés célja... Az alsóbb régiója, végül, összefoglalná mindazt, ami azonnal megközelíthető, kielégítő és vonzó e publikumnak..."*

Goethe a szociológiai szempontokat tartalmi, poétikai és műfaji kritériumokká alakítja át. A fenséges köréhez sorolja az Isten és a halhatatlanság iránti magasabb szintű vágyat, valamint a természet emelkedettebb szemléletét (ezt a szintet csak a szimpozionok kifinomult ízlésű tagjai érhetik el). A műveletlen, de képezhető közönség számára az erkölcsi élet szintje, a derekas élet, a jó szokások, a család és a haza szeretete az elérhetőbb; ezután jönnek a képzeletet serkentő művek és műfajok, a mese, a fabula és a mítosz, végül a fizikai léthez, érzékiséghez kötött darabok, a közvetlenül átélt szerelem boldog vagy fájó éneke: *„... itt sorakoznának a tréfaságok, furcsaságok, enyelgő és akár durvább hangvételű dalok... Ha Istenhez és a naphoz szóló ódával kezdjük a sort, a végén álljanak vágánsdalok, céhlegények vándorénekei, hasonlók; mi több, gúnyversek."*[56]

Goethe gondolatmenetéből az derül ki, hogy csak bizonyos határokon belül, leginkább a morális szférában tartja lehetségesnek a tömeg kiművelését. A legmagasabb etikai és esztétikai értékek befogadására alkalmatlannak tartja ezt a réteget. Elitizmusa e szintek felállításával annyiban módosul, hogy a szimpozionok *mellett* legitimálja az alsóbb irodalmat.

A 18. századi irodalomelméleti gondolkodásnak a klasszicista elit-esztétikák mellett kialakul egy pszichologizálóbb, de közönségcentrikusabb irányzata is, amely az író és az olvasó viszonyát nem az szerző felől, hanem a közönség esztétikai fogékonyságának

---

[55] Klaus R. SCHERPE: Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder. Stuttgart, Metzler, 1968. 205.

[56] GOETHE: Lírai népkönyv (1808). In: Goethe: Irodalmi és művészeti írások. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1985. 105–108.

szempontjából gondolja át. Az egyik ilyen elméletet Du Bos abbé írja le az egész 18. századra kiterjedő hatású művében (*Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, 1717). Arisztotelészi alapokon[57], mégis jellegzetes felvilágosodás kori optimizmussal az egész emberiséget magában foglaló közönségképet alakít ki annak a nézetnek az alapján, hogy a művészet befogadására és élvezésére, képzettségétől és körülményeitől függetlenül, spontán beleérzőképességének köszönhetően tulajdonképpen minden ember képes. Hasonlóan gondolkodtak azok a német koraromantikusok, akik Wilhelm és Carolina Schlegel jénai házában tömörültek szimpozion típusú társaságba, és akik a felvilágosodás „nagy egyéniség" kultuszával éppúgy, mint a romantika zsenifogalmával szemben saját társasági típusuknak az egész emberiségre való fokozatos kiterjesztéséről álmodoztak. Novalis így fogalmazza meg ezt a pánesztétikus utópiát: „*Das schreiben in Gesellschaft ist ein interessantes Symptom, das noch eine grosse Ausbildung des Schrifstellerey ahnden lässt. Man wird einmal in Masse schreiben, denken und handeln. Ganze Gemeinden, selbst Nationen werden ein Werk unternehmen.*" (Id. Seibert, 226–227.)

A művészi szépség egyetemes élvezetét biztosító természetes emberi képesség Du Bos-i elméletével szemben a Bécsben tanító Friedrich Just Riedel 1768-as kritikai levélgyűjteményében[58], azt fejtegeti, hogy a közönség és az ízlés nem egynemű fogalom vagy jelenség. Moses Mendelssohnnal, Jacobival, Nicolaival, Wielanddal, Baumgartennal vitázva állítja, hogy az arisztotelészi és a baumgarteni „örök szépről" szóló tanítás az egyének és népek szubjektív ízlését tekintve érvénytelen, és hogy a normatív poétikák általában téves irányba vezetik az ízlésről való gondolkodást: „*...es sind dreyelrey Wege, nach welchen man Regeln für die Kunst festsetzen kan, der Aristotelische, der Baumgartensche und der Homische. Der Griechische Kunstlehrer nimmt seine Gesetze aus dem Werke des Meisters; der Deutsche aus der Definiton; und der Brittische aus der Empfindung.*[59]" Az arisztotelészi poétikát nemcsak a kópiaelv káros hatása miatt tartja követhetetlennek, hanem azért is, mert szerinte Arisztotelész olyan művekből vonta el a szabályrendszerét, melyek egyszeriek, egyediek, és éppen ezért nem szolgálhatnak mintául más műfajok számára. Baumgarten általános érvényű szépségfogalmát is irreálisnak tartja. A szépség szerinte minden egyén számára mást jelent („*Für mich ist ist das schön was mir gefällt*"), tehát inkább szubjektív, mint objektív természetű fogalom. A maga számára ideális elméleti alapokat az angol érzelemközpontú

---

[57] Ez az irányzat Arisztotelésznek abban a mondatában, hogy „...a felismerés nemcsak a bölcsek számára gyönyörűség, hanem a többiek számára is – csak éppen kisebb mértékben..." (*Poétika*, IV.), főként az első elemet hangsúlyozta, Goethe viszont, mint a Népkönyvekről szóló idézet mutatja, az egész mondatot végiggondolta.

[58] Friedrich Just RIEDEL: Briefe über das Publikum (1768). Hrsg. von Eckart Feldmeier. Wien, 1973. (Wiener Neudrucke 4.)

[59] uo. 22.

ízlésszemléletben találja meg. Az angolok, mondja Riedel, reáliáknak tekintik a szív sokféle vágyait, hisznek bennük, s így természetesnek tűnik számukra az ízlés időhöz, térhez és egyéniséghez igazodó pluralitása.

Riedel műve nemcsak az ízlés és közönségszemlélet angol típusú relativizálási elmélete miatt érdekes a számunkra, hanem a német irodalom francia függőségeiből és eszményeiből eredő dilemmák szempontjából is. Riedel ugyanis, a herderi fejlődéselméletre hivatkozva úgy látja, hogy ha két embernek is eltérő nézetei vannak a szépről, annál inkább különbözik az egyes nemzetek szépségideálja, esztétikai gondolkodása és irodalmi élete. Amikor Baumgartennel vitatkozva elveti a műfajok normatív meghatározhatóságát, ezzel együtt a francia, már akadémiával intézményesített irodalmi élet szabályrendszerének német alkalmazhatóságát is lehetetlennek tartja, tekintve, hogy a német irodalom egészen más körülmények között alakul és fejlődik, mint a francia. A Riedel által vázolt német–francia ellentétben a kialakult, irányított, szabályrendszerrel működő institucionális irodalmi élet és a nem intézményesült irodalmak társasági típusának eltérő törvényszerűségei, illetve egybeolvadásuknak pozitív és negatív következményei tükröződnek.

Az esztétikai életforma nemcsak a saját létfeltételeinek érdekében felvállalt célok, vagy a különböző esztétikai nézetek ütközése miatt marad törékenynek tűnő ideál, hanem azért is, mert a romantikus irányzatok megjelenése és az ezzel egybefonódó (kulturális és politikai) nacionalizmus felerősödése arra kényszeríti az írót, hogy esztétikai ideálvilágát az adott nemzet földrajzi, intellektuális és ízléstörténeti konkrétumaiba illessze bele.

A társadalmi környezet adottságaiba és hagyományaiba való belekényszerülés sajátos dilemmái kísérhetők végig Kazinczy fogságát követő műveiben és magatartásában. Kazinczyról a magyar irodalomtörténet statikus képet őriz, mint akinek fordításprogramja és a nemzeti kulturális hagyományt megszakító elitizmusa harminc éven keresztül változatlanul azonos vonalvezetéssel rajzolható meg.[60] Adott

---

[60] A kritikai kiadáson dolgozó Gergye László is csak érinti tanulmányaiban Kazinczynak a közönséggel és a népszerűséggel kapcsolatos dilemmáit. A *Gráciák* motívumvizsgálata során megállapítja például, hogy a fogság után kialakuló Grácia-kultusz kettős irányultságúvá válik: részben az introvertált lélektani belállítottságú refugium-költészetre utal, részben már az extrovertált, kifelé forduló, differenciáló vezér- és nevelőszerep ismerhető fel benne. A Gráciák ugyanis a neoklasszicista (winckelmanniánus) költészetben „csak kivételes szellemi képességű emberekkel érintkeznek, míg a csőcselékkel szemben gesztusaik kifejezetten barátságtalanok". A Gráciáknak áldozók és nem áldozók frontja tehát ilyen alapon szétválasztható lesz, és az utóbbi frontot az előző vagy kizárja a költészet világából, vagy átneveli. Ez az alapjában véve jó megközelítés, főként pedig a motívumvizsgálatot követő elemzése a *Tövisek és virágok* epigrammáinak azonban nem bizonyult erdeményesnek az „arisztokrata" Kazinczy-kép árnyalásában. Gergye László továbbra is „gőgös, kirekesztő" gesztusokról, „valódi közönség hiányáról" beszél. Megállapítja, hogy „Kazinczy soha nem tartozott a kompromisszumra hajlók táborába", majd pszichologizáló érvekkel

tér- és időviszonyok figyelembevételével, a kijelentések konstellációba helyezésével azonban relativizálódik ez az állandóság, s a konkrét beszédhelyzetek feltérképezése során kirajzolódnak a bizonytalanságok, önellentmondások, melyek felbontják, elhajlítják, szaggatottá teszik a pálya töretlennek látott ívét.

Kazinczy érvrendszerének az elitizmus és a népszerűség évtizedekig tartó vitájában legkevesebb négy változata figyelhető meg, beleértve természetesen ezeknek az árnyalatait és kombinációit is. Mivel ezt a kérdést részletesen tárgyalja Csetri Lajos kritikatörténeti könyvében, a négy változat közül az első háromnak csak rövid összefoglalására mutatkozik szükség.

Az érvrendszer első változata azt a korszakát jellemzi Kazinczynak, amikor közvetlenül fogsága után a 18. század végi hazai népszerű és alkalmi költészettől való *elkülönülés* esztétikai alapjait kísérli meg kidolgozni, s egy újfajta, francia, majd német mintájú irodalmi és társalgási nyelvet igyekszik kialakítani.

A második változat ugyanezt a korszakot jellemzi, de már nem a meglévő állapotok ellen, hanem egy létrehozandó *írói kör számára* készült, mint az a Kis Jánosnak 1801. november 21-én írt, Csetri Lajos által is idézett levelében olvasható: „*...hogy a nagy seregnek ne tessék, eddig elértem célomat: nekik nem tetszik; az van hátra, hogy Kisnek és Virágnak tessék... Ez a vidék nem áldozik a Gratziáknak... Fogadom, Kassa és Várad között az én Himfymnél nincs több Himfy...*" Ugyanebben a levélben elkülöníti magát Csokonaitól, mint Mátyásival és Pálóczi Horváthtal együtt a „debrecenyiség" képviselőjétől. Virág, Kis és Himfy neve az idézett levélrészletben, Csetri Lajos elemzése szerint azt a három költői irányzatot jelöli, melyet virtuális társaságában művelhetőnek tart: Virágnak az antik mintájú, Kisnek a szentimentális ízű klasszicizmusa és Himfy nyugatos modernsége[61].

A harmadik érvrendszer az 1810-es évekre jellemző. Csetri Lajos úgy látja, hogy a Csokonai-kiadás és a *Mondolat* körüli viták idején a nyelvújítási törekvések stílusújítással ötvöződnek Kazinczynál, s ez elsősorban annak a folyamatnak az eredménye, ahogyan a külföldi mintákban is válogatni kezd („*finnyás Urficskáink s Asszonykáink szégyenlenek magyar könyvet olvasni. Nekik Schikaneder és Kotzebüe [!] a bájolójok*" – írja Kis Jánosnak a már idézett levélben). Nyelvújítás terén, írja Csetri Lajos, a lexikális szókészlet gazdagítására irányuló törekvésekről „*a szépség igényeit kielégítő stílusújításra terelődik át a figyelem. S e stílusújítás mértékét is megszabják és korlátozzák az*

---

kifejti, hogy Kazinczy indulatos bírálataiba alighanem némi irigység is vegyült a népszerűek iránt, s „lelkében mindvégig furcsa, feloldhatatlan feszültség élt a nemzet szellemi vezetésének vágya és az erre tett kísérletek kudarcai nyomán támadt gőg, elzárkózó felsőbbrendűségi tudat között". – Ez a mondat akár igaz is lehetne, de szóhasználata (gőgös elzárkózás, felsőbbrendűségi tudat stb.) mégis inkább egyneműsíti, mint finomítja a problémakör megközelítését. (GERGYE László: Kazinczy költészetesztétikája. A *Tövisek és virágok*ról. *ItK* 1995. 2. sz. 145–163.)

[61] Vö.: CSETRI Lajos: 1990. 43.

életanyag minősége által meghatározott stílusdifferenciáltság klasszicista követelményei."[62]

Végül a negyedik változata Kazinczy érvelésének a húszas évek végén alakul ki, amikor a *Muzárion* 1829-es évfolyamában a kritikáról írt többszerzős *Házi jegyzetek*ben felmelegíti a Kölcsey-féle Csokonai-recenzió körüli kérdéseket a népszerűségről. Az elitizmus védelme, a hozzáértők társaságának a hangsúlyozása azonban ekkor már az *intézményesülni készülő irodalom ellenében* történik, válaszul még a leghívebb szimpozion-tagoknak, Szemerének, Bajzának, Fáynak is arra a kompromisszumára, amelyet a nem elitista alapú strukturálódással kötöttek. 1829-ben ugyanis már nyilvánvaló, hogy az akadémiai intézményesülés nem kizárólag irodalmi szempontok figyelembevételével fog történni, s hogy az akadémia titkára nem a széphalmi mester lesz.

Kazinczy (ön)védelme ezekben az években tehát a szimpozion típusú társasági formára terjed ki, mert a húszas évek végére egészen más jellegű közösségek válnak népszerűvé. Az *akadémia* mint intézmény átveszi majd a szimpozion normateremtő funkcióját, de a költők egymástól különválasztva, más-más alosztályba besorolva már nem tudják megvalósítani a poétizált együttlét állapotát; *a polgári társas körökben* az írók is részt vesznek, ráadásul soha azelőtt nem tapasztalt kultusz által övezve, de ezek a társaságok már nem csupán „a mesterség barátjai"-ból állnak, s ezért nem pótolhatják a szimpozion magas műveltségű, bensőséges, baráti körének eszményi közösségét; a társaság harmadik típusa a mindent átfogó nagy közösség, *a nemzet*, melynek éppúgy része az akadémia, mint a polgári társas élet. Ezt a közösséget azonban a nacionalizmus etikai és politikai gyakorlata irányítja, amelynek feltétele is, következménye is a különböző társadalmi és művelődési rétegek közötti határ megszüntetése, vagyis az egész nemzetnek egyetlen – már nem elsősorban irodalmi – társaságba való beolvasztása. A szimpozionok szellemi és baráti kapcsolataitól eltérően ebben a nemzeti irányultságú irodalomban a családiasság eszménye jut nagyobb szerephez, így a társasághoz tartozás kritériumai leegyszerűsödnek. A műveltség, az iskolázottság, az alkotói és befogadói készség, a konverzációs kultúra helyébe a hazafias szándék és érzelem lép, vagyis az intellektuális kritériumok helyett az érzelmiek és eszmeiek kerülnek előtérbe. Az irodalmi másod- és harmadvonal – és egyáltalán bármiféle írói tevékenység ebben az időszakban az irodalom politikai-hazafias célkitűzéseinek köszönhetően válhat népszerűvé, ugyanúgy, ahogy például a felvilágosodás idején a szórakoztatás, az erkölcsi elmélkedés és a mesterség szabályainak ismerete alapján lehetett írói címre szert tenni.

Kazinczynál e négy érvrendszeren belül váltakozik a népszerűség megítélése, attól függően, hogy kivel, mikor és milyen kérdésről vitatkozik. A hazai hagyományoktól való elkülönülés és a saját társaság kialakítása (a fogsága utáni időszakról van szó) nem egyetlen fázisban

---

[62] Uo. 44–45.

zajlik, mint az a Kis Jánosnak szóló, fent idézett 1801-es levélből következtethető lenne. Kazinczy az első kis körnek: Virágnak, Kisnek és Himfynek már ideálja, de nem vezére. 1808-ban azonban egyszerre többen is jelentkeznek nála, akik kivétel nélkül *vezérüknek, mesterüknek* vallják őt, és tőle várják írói felavattatásukat. Fáy András on és a *Bokréta*ban vele együtt publikáló Cserépy Károlyon kívül ebben az évben ír neki Kölcsey, levelezni kezd Berzsenyivel és Pápay Sámuellel, megismerkedik a pestiekkel, ekkor válik élénkebbé a kapcsolata Kisfaludy Sándorral és Dessewffy Józseffel. „*...irigylém eggy olly ifjúnak sorsát, mint Vitéz volt, a ki eggy K-yt nyerhetett ifjúságábann Vezérűl*" – írja Kölcsey első levelében[63]. Pápay Sámuel az ajándékkötetét kísérő levélben „*Fő Litteratorunknak*" nevezi őt.[64] „*Mert hogy anyai nyelvembe bele szerettem, hogy indúlataimat rajta nemesíthettem, s hogy végre rajta írtam – azt csak a szép Magyar Kazintzynak köszönhetem! Igy, meg esmérvén indúlatomat, reménylem meg engedsz, s szeretni fogsz!*" – írja Fáy a *Bokréta* ajánlásában[65]. „*Te engem Mesterednek nevezel*" – tiltakozik Kazinczy Berzsenyinek első levélváltásukkor[66].

Mindez együtt zajlik azzal, hogy 1807 végén Cserey Farkas megszerzi Kazinczy számára Goethe összes műveit, melyekben már nemcsak irodalmi-esztétikai kérdéseket tanulmányoz, hanem a goethei (vezér)egyéniséget is vonzónak találja. „*...ha választás engedtetnék magamat eggy varázsbot ütése által azzá tennem a magyarban a mi eggyik vagy másik a Német Irók közt, Gőthévé üttetném magamat...*" – írja Csereynek a kötetek olvasása közben[67]. Amikor Kis János könyve 1808-ban megjelenik, benne a Kazinczynak szóló episztolával, és a kötetet az episztolával együtt (valószínűleg) Rumy Károly György a bécsi *Annalen*ben ismerteti, Kazinczy azért fohászkodik, bárcsak a halléi irodalmi lap (Allg. Liter. Zeitung, melyet ez idő tájt rendszeresen olvas) is közölne róla recenziót. A németországi publicitás sokkal fontosabb neki, mint a bécsi, annyira, hogy – talán a személyes kapcsolatfelvétel reményében – Goethének és Wielandnak egy-egy példányt akar küldeni a velinre nyomott kötetekből.[68]

Az 1808-ban jelentkező új tanítványok körében, a Goethe-művek és az 1807-ben olvasott Herder hatására kezd el Kazinczy újra irodalompolitikai és irodalomszociológiai kérdéseken gondolkodni. Most már szép számban vannak hívei egy intenzívebb művelődési program megindításához, melyet úgy kezd el, hogy szétosztja a feladatokat és szerepeket, kinek-kinek helyzete és tehetsége szerint. Szemerének jut a pesti társaság irányítása. Ő a legmegbízhatóbb tanítvány, aki egész

---

[63] KAZ. LEV. V. 1298. lev. 455–457. Kölcsey Kazinczynak, Debrecen, 1808. máj. 19.
[64] KAZ. LEV. V. k. 1120. lev. 42. Pápay Sámuel Kazinczynak, 1807. jún. 2.
[65] Bokréta... Pesten, 1807.
[66] KAZ. LEV. VI. k. 1367. lev. 108. Kazinczy Berzsenyinek. Széphalom, 1808. okt. 31.
[67] KAZ. LEV. V. k. 1182. lev. 195–196. Kazinczy Csereynek 1807. okt. 17.
[68] KAZ. LEV. V. k. 1210. lev. 265. Kazinczy Kis Jánosnak. Széphalom, 1808. jan. 1.

egyéniségében szinte azonosul mesterével. Kazinczy több helyen említi leveleiben, hogy Szemere úgy gondolkodik és úgy szól, mintha csak ő szólna, Fáy pedig így emlékszik vissza kettejük kapcsolatára: *„A különösségek közé tartozik, hogy Kazinczynak és Szemerének írásvonásaik olly ámítólag egyezének, hogy az előbbi gyakran saját kéziratának nézte a Szemeréét. Szíveik, literatúrai izléseik, ollykori apróbb eltérések mellett is, még rokonabbak voltak; noha Szemerének leplezetlen nyilt egyenessége, mellyel néha gáncsait nyilvánítá, nem mindenkor valának inyére a szalonos simaságú öregnek."*[69] Kölcseyre Debrecen megtérítése vár: *„Ohajtanám, hogy az a könyv [K. Marmontele], vagy inkább az a stylus, izleltetnék, kivált Debreczenben, hol csak az látszik magyarúl tudni, a ki úgy beszéll, hogy a gubások is megértsék..."*[70] Döbrenteit Erdélybe küldi Kazinczy, Fáytól, Kisfaludy Sándortól pedig eredeti darabokat kér.

A tanítványok és a régi barátok köre eleinte egységesnek tűnik, és a Goethe-példával is megerősített vezérszerep nem kényszeríti Kazinczyt a népszerűség kérdésein való gondolkodásra. Bizonytalanságai akkor kezdődnek, amikor saját hívei mutatkoznak ingadozónak e téren, és az esztétikai érvek ellenében az olvasókra és a hagyományra kezdenek hivatkozni saját műveik védelmében. E kételyeket az is erősíti, hogy az olvasók a nyilvános vitákban szintén e szerzők mellé állnak Kazinczy ellenében (Döbrentei állítása szerint a Himfy-recenzió miatt negyvenen mondták le az *Erdélyi Múzeum*ot[71]).

Kazinczyval a saját köréből a legkitartóbban Dessewffy József vitázik – de nem csak az 1810-es évek közepétől kezdve, ahogy azt Fenyő István állítja a reformkorról szóló monográfiájában, hanem levelezésük kezdete óta vissza-visszatér a téma közöttük. Erre utal Dessewffynek a Marmontel-fordításra írt 1808-as, sokat idézett, játékos, fiktív párbeszéde is:

„...meg kellett volna mindazonáltal emlékezni, hogy [Kazinczy] *a franczia társasági beszélgetés folyamatját akarta velünk magyarokkal megismértetni.*

D: Hiszem ezt cselekedte.

X: Nem egészen; olyan kifejezésekkel él, melyek nincsenek nálunk szokásban a közbeszédben és a melyekkel hihetőleg nem élt volna Marmontel, ha magyar nyelven írt volna... A parasztost, a közemberek között forgót nem értem bizonyosan, hanem azon közbeszédről szólok, ... mely természetesen és mívelt elméhez illő renddel és kellemetességgel,

---

[69] FÁY András: Irodalmi és művészeti tarló-virágok. OSZK, Quart Hung. 1347. Fáy hátrahagyott iratai. 171 f., és *Divatcsarnok*, 1853. jún. 9. 20. sz. 381–386.

[70] KAZ. LEV. V. k. 1310. lev. 501. Kazinczy Kölcseynek, Széphalom, 1808. jún. 13.

[71] Kölcsey Ferenc Kazinczyhoz. Nagykároly, 1815. máj. 30. In: KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. I–III. S.a.r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. Bp. 1960. III. k. 183.

minden czifra, minden gondos szóválogatás nélkül eléadja a dolgokat..."[72]

Az idézetből és későbbi levelezésükből is látható, Kazinczy eleinte a „legtársaságosabb nemzet", a francia, majd később más művelt kultúrák, főleg a német társalgási nyelvet próbálta meghonosítani, nemcsak az irodalomban, hanem a művelt élőbeszédben is. Dessewffy ezzel szemben a nyelvszokásra és a műveltségeszmény relativitására hivatkozva állítja, hogy Kazinczy ezzel a kísérletével sohasem fog magyar népszerűségre szert tenni. A Fenyő István által is elemzett, 1818-as levélváltásaikban[73] Dessewffy már csak folytatja a korábban felmerült gondolatot.

Az idézett részletben szempontunkból nem annyira a külföldi minta az érdekes, hanem a kétféle társasági elv összeütközése. Kazinczy elképzelése szerint egy irodalmi társaság alapja és szabályzója az írott irodalom, a mű, az a gondolat, hogy létezik *tökéletes alkotás*, amely elvileg megírható, de a gyakorlatban csak megközelíteni lehet az eszményi tökéletességet. Ennek következtében egy irodalmi körnek, a kritikust is beleértve, a legfontosabb célja a lehetséges mértékig tökéletes mű megírásának elősegítése. Dessewffynek (és az *Erdélyi Múzeum*ot lemondó hazai művelt olvasóknak) a gondolatmenetében azonban fontosabb szerepet játszik a mű variálhatósága, továbbmondhatósága, átfordíthatósága élőszóra, dalra, vagyis *társalgási anyagra*.

Dessewffy is az élőszót, nem pedig a véglegesített szövegű, lezárt, nyomtatott irodalmat tartja elsődlegesnek. Számára a láthatóvá vált, leírt nyelv a szóbeliség állapotához képest származék, másodlagos termék. Az írott nyelv éppen ezért a szóbeli társalgástól csak létmódjában különböző, de minőségileg azonos szellemi tevékenység megnyilvánulási formája: „*minden írás nemére nézve a társalkodás kezdi mindég elébb éreztetni befolyását az írásba, mint az írás a társalkodásba, és szólásba. Később, viszonos kifejtődések mellett, viszont egymásra hatnak...*" Az írónak ezért, ha hatni akar, fejtegeti tovább Dessewffy, nem szabad kiválnia sem a társaságból (a társadalom egészéből), sem a társalgásból, mert a közönség körében csak a szimpátia szül követési hajlamot. Homéroszt, Vergiliust, mondja Dessewffy, a maga korában mindenki értette („*Az Aeneis a maga nemében egy nagyon populáris munka...*"), s a jó prózát, Démoszthenészt, Cicerót, Voltaire-t, Addisont a magyarok (a művelt réteg) is mindenkor kedvelték.

Dessewffynek egy évtized alatt sem sikerült meggyőznie Kazinczyt, de a Kisfaludy–Ruszek levélváltás, a Kölcsey-féle lasztóczi levelek és Fáy népszerűsége gondolkodásra késztette a széphalmi mestert. Erre utal a *Friss bokréta* megjelenését követő, 1819. január 25-i Fáyhoz

---

[72] Gróf DESSEWFFY József irodalmi hagyományai. Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel. 1793–1831. 1–3. k. (A továbbiakban DESS–KAZ. lev.) Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 1. k. 53.

[73] Dessewffy Kazinczynak, 1816. jan. 15-én és dec. 25-én. DESS–KAZ. LEV. 2. k. 225–233., és 333–335.

címzett levele is: „...*méltó, hogy az Iró tisztelje a maga publikumát: de Horátz és minden jó író azt hiszi, hogy nem az Irónak kell vezettetni a Publikum által, hanem megfordítva...*" A „kálvinista ízlés" vádja éppúgy kiolvasható ebből, mint a tíz évvel korábbi levelekből, de Kazinczy szemmel láthatóan elmélkedik a kérdésen, mert irodalmi támpontokat keres érveinek igazolására.

Az ókori szerzőkön kívül a korabeli írók közül továbbra is Goethe lesz a feltétlen tekintély[74]. Kultusza az 1810-es években nemcsak erősödik, hanem árnyalódik és többször változik is. Míg eleinte főleg a közízléstől való elkülönülést, a hazai Weimárt, a széphalmi kúria kialakítását és saját vezérszerepét igazolja a német példaképpel, a 10-es években a Goethe-rajongás Kazinczynak a közönség- és népszerűségfelfogásában is tükröződik.

A Goethe-hatás egyik legfontosabb eredménye ebben az időszakban a közönség iránti toleranciának az a típusa, amelyet a weimári példakép népkönyvekről szóló írásban láttunk, Kazinczynál pedig a tónuselméletben és a diefferenciált stíluseszményben fedezhetünk fel. A tónuselmélet eredetét és jellemzőit Csetri Lajos elemzi Kazinczy poétikájában, s úgy látja, hogy a műfaji besorolásnak ez a sajátos, már nem formai vagy beszédkritériumok alapján történő változata esetleg Sulzer művéből, vagy a német irodalmi gondolkodást és a hazai iskolai költészetoktatást is nagymértékben befolyásoló újlatin poétikákból kerülhetett át Kazinczy rendszerébe. E besorolási alapelv lényege, hogy minden műfajhoz sajátos tónus, hangnem, stílusszint kapcsolódik, melyhez a költőnek nemcsak a versszerzés gyakorlatában, hanem a kötet megszerkesztésénél, a versek beosztásánál is tartania kell magát. Csetri Lajos úgy látja, hogy a tónuselmélet Kazinczy esetében csupán „mint a besorolást megkönnyítő ismérv" működik, elsődleges műfajmeghatározást azonban továbbra is a külső formai jegyek alapján végez, ezért tartja például Berzsenyi elégiáját, a *Közelítő tél*t ódának (az aszklepiadészi ódaforma alapján)[75].

Általában a tónuselméletben és stílusdifferenciáltság eszményében szokás Kazinczy klasszicizmusának („fentebb stíljének", elitizmusának) bizonyítékait látni. Ha azonban Kazinczynak az e fejezetben elemzett négyes irányultságú érvrendszerét is figyelembe vesszük, akkor azt

---

[74] Ekkorra alakul ki az a hierarchia is, melyben az összes német szerző közül Goethét emeli a legmagasabb rangra: „Göthével ismerkedjél meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő. S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A többinek félve higyj, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköté a férjfiúi erőt és az ifju kor szépségét" – tanácsolja Bölöni Farkas Sándornak 1815. október 22-iki levelében (KAZ. LEV. XIII. k. 3024. lev. 241.) Amikor 1816-ban elolvassa az *Aus meinem Leben* c. Goethe-művet, ennek hatására azonnal megírja Helmeczynek *Az én életem* tervét. (KAZ. LEV. XIV. k. 3191. lev. Kazinczy Helmeczynek, Széphalom, 1816. ápr. 21. 142.) Ezenkívül pedig egyre többször és egyre határozottabban fogalmazza meg saját és Goethe irodalmi jelentőségének, szerepének a párhuzamait.

[75] CSETRI Lajos: 1990. 134–137.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

tapasztaljuk, hogy a fentebb stílre vonatkozó kijelentései többnyire vagy olyan beszédhelyzetben hangzanak el, amikor saját belső körével, ízlésben hozzá közelálló levelezőpartnereivel értekezik a költészetről (főként a sajátjáról), vagy pedig olyan esetekben fordulnak elő, amikor kifelé kell elkülönítenie saját ízlésvilágát a vele ellenkező, a közízlést, nyelvszokást, hagyományt hangoztató irodalmi csoportoktól vagy egyénektől. Akkor, amikor olyan mű felett ítélkezik, amely nem érinti (és nem veszélyezteti) közvetlenül saját ízlését, vagy eleve nem a legmagasabb rendű költészet igényével készült, Kazinczy arra is hajlamos, hogy jóváhagyja, sőt (látszólagos) tetszéssel fogadja az ilyen műveket. Csokonaival, Berzsenyivel, Kisfaludy Sándorral vagy Fáy Andrással sem mindig teljes szövegeket akar elégettetni, csak a stílushoz, tónushoz nem illő szavakat, kifejezéseket („esztétikai nuditásokat") javítja ki bennük. Guzmics Izidor egyik gyenge alkalmi versét viszont, miután a jambusokat helyrehozza benne, így dicséri: „*Verseid belső érdemekre nem mondhatok egyebet mint minden jót. Az illy daraboknak nem kell piepere. A búcsúzás kínjait érző szív felejti azt. Ilyenkor a szív melegsége az eggyetlen érdem; azt pedig versed egészen adja.*"[76]

A stílusdifferenciáltság tehát nem az intoleranciát, hanem a *függőleges irányú toleranciát*, a helyénvalóság elvét jelenti: minden stílusréteg, műfaj, szókincs alkalmazható, de csak az adott hierarchia megfelelő szintjén. Bizonyságul, élete végén ő maga is összeírt például egy sor sikamlós adomát, melyben bőven felhasználta a vidéki nemesség történetmondásának pikáns fordulatait.[77] A differenciált stílusnak ezzel a szabadságával áll majd ellentétben a harmincas évek akadémizmusában és költői nacionalizmusában a *vízszintes tolerancia* elve. A romantikus esztétika keretei között a műfajt, a stílusréteget és a hangnemet a klasszicista kötöttségek ekkor már kevésbé befolyásolják, ehelyett azonban a morális, hazafias tartalom és eszmeiség telepszik az irodalomra.

Csetri Lajosnak tehát igaza van abban, amikor Sulzer poétikáját és az újlatin iskolai tankönyveket emlegeti Kazinczy tónuselméletével kapcsolatban, de belejátszik ebbe az elméletbe Goethe differenciált irodalomszemlélete is, amely a maga helyén, a megfelelő befogadói réteghez kötve szintén tűrhetőnek, sőt fontosnak, hasznosnak ítél meg minden egyes stílusréteget és műfajt.

Kazinczy, bár a *Mondolat* körüli vitákban védi a maga „idealista" álláspontját az „empiristákkal" szemben, 1816-ban, Helmeczynek írt levelében beletörődéssel és talán a csatározásoktól fáradtan azt kérdezi: „*pereljünk e a természettel, a kinek örök törvényei mindég nagyobb*

---

[76] KAZ. LEV. XXI. 5083. lev. Kazinczy Guzmics Izidornak. 1829. dec. 30. 182.

[77] KAZINCZY Ferenc: Történetek régiek és újak, a köz életből és a házi körből, tiszteletesek, bohók, és utálatosak. [Tisztázott kézirat.] Széphalom, 1830. A Debreceni Református Kollégium Kézirattára, R-610.

számban hagyják lenni a nem jót mint a jót"[78]. A következő években, talán éppen e természetinek vélt törvényt szem előtt tartva, ha költőként nem is, magánemberi szinten, társasági kapcsolataiban egyre türelmesebben viszonyul az ún. népszerű írókhoz. Leveleiben gyakran hivatkozik a barátságra, az elvi különbségek ellenére is fenntartott és ápolt személyes kapcsolatokra. 1816-ban Kenderessy Mihály kormányszéki tanácsosnak írja: „*De én Kenderesit tisztelem, ha ő Realista is, s kérem, hogy ő viszont engem szeressen engem, bár Idealista vagyok... Vedd tiszteletem jeléül ezt az Epistolát. Hirdesse az hogy mi egymást szerettük, hirdesse hogy mi kerestük a Valót, és hogy lelkeink nem váltak idegenekké egymás eránt, ha ellenfelen állottunk is.*"[79]. A húszas években majd ugyanilyen érvekkel kéri a barátság fenntartását Fáytól, és az irodalmi perek idején Bajzáéktól (ha korábban mesterként volt barát, most a barátság mestereként közelít a fiatalokhoz).

1824-ben, amikor Zádor György Fáynál átnézi Kazinczy *Erdélyi leveleit*, Fáy néhány megjegyzést tesz Kazinczy révaiánus, dunántúli ragozási rendszerére. Zádor, nehogy Kazinczy azt higgye, esetleg őneki voltak kifogásai, a bírálgató egyén (Fáy András) nevét is siet elárulni, s azzal mentegetőzik, hogy ő csupán csodálkozott e kifogásokon.[80] Kazinczy higgadtan, sértődöttség nélkül, csaknem derűsen válaszol Zádor levelére: „*Kotzebue nem tűrheté Gőthének fényét, s a maga boldogtalan Freiműthige-jében megmutatta, hogy Gőthe nem tud németül. Én Gőthe nem vagyok, de csendesen tűröm, hogy a mi Kotzebűnk[!] azt hiszi, hogy nem tudok conjugálni. Geniális ember, mint Kotzebűe; de épen olly mázoló mint Kotzebue. Kár! ezt mondja ő nekem, s én neki. De mi azért szeretjük egymást.*"[81] Kotzebue neve egyébként Kazinczy leveleiben mindig a középszerűség, a hatásvadász megoldások szinonimája: „*A ki Kotzebüet örömmel olvasta, az örökre el van veszve.*" – írja például Bölöni Farkas Sándornak 1815-ös levelében; vagy amikor Guzmics végigolvassa Fáy Meséit, és a debreceniségek ellenére áradozva dicséri Kazinczynak: „*Fáy András Meséjit most végzém, s örvendek uj nyereségünknek. Melly eredeti, remek gondolatok! melly oda illő styl! az ugyan azon egy nemnek mennyi különféle fordulása! s mennyi ránk illő igazság fekszik majd minden lapon! Grammatikája ugyan a Debreczeniek és Verseghi után sántikál; de én az illyeneken, ott, hol a dolog jó, akadozni nem szeretek*", Kazinczy ezt válaszolja rá: „*Én csak azt sajnálom, hogy sok fabrikai Románt és azt a szépen mázoló Kotzebűt olvasta sokat.*"

---

[78] KAZ. LEV. XIII. k. Kazinczy Helmeczy Mihálynak. Széphalom, 1816. január 16. 481.

[79] KAZ. LEV. XIII. Kazinczy 3127. lev. Kenderesy Mihálynak. Széphalom, 1816. febr. 11.

[80] KAZ. LEV. XIX. k. 4546. lev. Zádor György Kazinczynak. Világosvár, 1825. nov. 7. 453.

[81] KAZ. LEV. XIX. k. 4552. lev. Kazinczy Zádornak. Ujhely, 1825. nov. 25. 464.

A tízes évek közepétől felerősödő és gyakorlatilag az egész húszas évek folyamán zajló népszerűségvita[82] már nemcsak puszta toleranciára serkenti Kazinczyt, hanem egy diplomatikus kettős játékba is belebocsátkozik. A vita hatásaként ugyanis azt kell észlelnie, hogy legközelebbi híveit is elérte a korszellem, s bizonyos engedményeket tesznek a közízlés felé. Szemere például 1827-ben egy „népszerű" *Élet és Literatura* számot szerkeszt. „*S ha az előbbeni kötetben némelly nagyobb becsű darabok díszlenek is, de ez ujabbakban vidámabb szín, popularisabb tón, s többoldalúság mutatkozik; amazok nagyobb részint csak 'Literátorok' kis körének valának szentelve; ezek minden rendü olvasót érdekelvén, a kisebb s nagyobb publicumot, ha szabad így szóllanom, szerencsésen egyesítik, s ez az oka, hogy nagyobb keletjök is vagyon. S valóban ha a honi kultúrát előmozdítani kívánjuk, illő annak nem csak intensiojáról, noha ugyan aestheticai tekintetben erre leginkább ügyelni kell; hanem egyszersmind extensiojáról is gondoskodnunk*" – mutatja be Szentmiklóssy Alajos Kazinczynak a lap említett számát 1827. ápr. 5-én.[83] Kazinczy persze majd siet átkeresztelni, átrendezni, az *Élet* szót kihagyni a folyóirat nevéből, mihelyt Pestre ér, de az ő érvei is a népszerűségre való hivatkozáson alapulnak: a *Muzárion* név rövidebb, s így megjegyezhetőbb.

A Sallustius-fordítást, egyik legdédelgetettebb művét a húszas évek második felében két kiadásban akarja közzétenni, kétféle papíron, kétféle kötésben, az egyiket a saját köre, a másikat a nagyközönség számára:
„*Egy időben adom a két fordítását; egyikét a régi szinben, s szalluszti arcban, a másikat gut französisch, azaz a hogy a Döbrenteyek akarják – zsíros szájú magyar paraphrasisban, hogy folyjon a beszéd, s ne legyen rajta épen az, a mi Szallusztban a legbecsesebb...*"[84]
„*Szallusztot két fordításban adom; eggyikét pompa nélkül hogy a Döbrenteiek is olvashassák: a másikat úgy, a hogy eggy lelkes másoló a XVI. száz nagy Művészinek darabos képeit másolná...*"[85]
„*De az egyik Szallusztom csak pompásan lát világot, vagy épen nem. Hadd gyanítassa maga a külső szépség is, hogy itt kell lenni valaminek, a mit a köz rendű Olvasó nem ért.*"[86]

Jellegzetes megoldás az ugyanebben az évben írt Jankovich-episztola is. A Pestre készülő Kazinczyt, mint ismeretes, Jankovich Miklós hívja meg házába vendégül, s az egyébként Szemeréhez készülő Kazinczy örömmel fogadja el a szellemi kalandot ígérő meghívást a műgyűjteményéről ismert főúr házába. Erre az alkalomra egy episztolát ír

---

[82] Vö.: A Kisfaludy–Ruszek levélváltáson, Kölcsey lasztóci levelein, Dessewffy és Kazinczy levelezésén kívül: KIS János: Hogyan kell a magyar olvasó publikumot nevelni. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. k. 85–91.
[83] KAZ. LEV. XX. k. 4764. lev. 243–245.
[84] KAZ. LEV. XX. k. 4721. lev. Kazinczy Guzmics Izidornak, Széphalom, 1827. jan. 1. 174.
[85] KAZ. LEV. XX. k. 4855. lev. Kazinczy Toldy Ferencznek és Bajza Józsefnek. 1827. nov. 387.
[86] KAZ. LEV. XXI. k. 4961. lev. Kazinczy Guzmics Izidornak. Pest, 1829. jan. 8. 2.

Jankovichhoz, melybe beleszerkeszti László Pál anekdotáját, de nem a hazai költészet anekdotázó hagyománya, hanem a horatiusi episztolák mintájára. A kész verset minden barátjának megküldi, lelkes magyarázatok mellett: „*nem átallom kimondani, hogy ezzel a semmivel, a Musa pedestrisnek ezzel a kis ihletésével inkább meg vagyok elégedve, mint sok fellengzeni akaró darabommal s mások darabjaikkal... Talán több törlést várt; de az Epistolaris Múza szereti a pongyolát*" – írja Toldy Ferencnek 1827 novemberében. Másutt a juvenalisi kesergéssel ellentétes víg elmét, játékosságot emlegeti a horatiusi eljárással kapcsolatban, és azt a módot, ahogyan az ő elvei szerint a köznép történeteit a költészetbe be lehet építeni („*a köz nép historiájinak ravasz mesterséggel tett elő beszéllése...*")[87]

Mindez azonban csak a maga helyét ismerő költő kompromisszumos kísérleteinek eredménye. A népszerűségről vallott ítélete éppen ezekben az években minden eddiginél élesebben tér vissza. A húszas évek második felében, amikor az akadémiai mozgalom realitássá kezd válni, és saját híveinek hitt körében is a populáris esztétikát látja eluralkodni, Kazinczy mintha visszahúzódna „csigaházába", s újra felerősödnének kételyei a népszerűséggel szemben.

A *Muzárion* 1829-es számaiban érdekes vallomássorozat jelenik meg *Házi jegyzetek* címen a kritikáról, annak szükségességéről és módszereiről. A sorozat glosszáit Kölcsey (Cselkövi), Nemes-Apáti Kis Sámuel, Berzsenyi, Kazinczy, Dessewffy stb. írják, s végül Fáy András rekeszti be *Házi Rosta* címmel, nyolc pontban összefoglalt válaszával a fentebbi szerzők szövegeire (1829-ben, *Meséi*, elbeszélései és *Házi jegyzetei* után Fáy, mint „a népszerű író" jogosult a vita utólagos kiértékelésére és lezárására). Kazinczy itt jelenteti meg a Csokonairól írt bírálatát, utóhangjaként az 1805-ös és későbbi Csokonai-vitáknak, köztük a Kölcsey-féle kritikának, de úgy tűnik, mindenekelőtt önmaga számára is tisztázásaként a népszerűség körüli dilemmáknak. Ezúttal kíméletlenebbül fogalmaz, mint ugyanezekben az években a Fáynak szóló magánlevelekben. Egy évvel korábban például még a bizonyos műfaji keretek közt maradó népszerűséget nem tartja ellentétesnek az esztétikai minőséggel: „*Hazánknak eggy Irója sincs, kit többen olvasnának, s ámbár ez másoknál nem dicséret, Uram Öcsémnél kérdésen kivül dicséret, még pedig nagy és igazságos...*"[88].

Csokonairól szólva azonban nemcsak az egykori személyes ellenérzés, hanem a kérdés elvi tisztázásának igénye is működik benne. A debreceni poéta – írja Kazinczy a hangsúlyokat most az alkotói-befogadói etikára helyezve –, tehetséges fiatal költő volt, de rossz úton indult: nincs olyan munkája, még a legjelesebbek közül sem, melyet ne piszkítana valamilyen folt. Kölcseyt, folytatja Kazinczy, mégis sokféle támadás érte

---

[87] KAZ. LEV. XX. k. 4857. lev. Kazinczy Toldynak, 1827. november 23-án. 388.; uo. 4869. lev. Kazinczy Dessewffynek, 1827. dec. 13-án. 421.; uo. 4875. lev. Kazinczy Dulházy Mihálynak, 1827. dec. 19-én. 429.

[88] KAZ. LEV. XXIII. 5894. lev. Kazinczy Fáy Andrásnak. 1828. január 2. 368.

a Csokonai bírálat miatt. S hogy méltán-e? „– *erre feleljen az, hogy Csokonay a Mesterség barátjai közt a szerint nem tuda, minden érdemei mellett, tekintetbe jutni, a hogy az a nagyobb sereg őtet csudálgatá, egyetlennek hirdeté. Rosz jel, midőn a Mesterség barátjai bennünket nem látszanak ismerni, de a sokaság tömjénezget.*" Csokonai inkább szerette magát csudáltatni, „*mint jónak illik*", ez látszott a váradi temetésen is: „*melly gravitással lépegete-fel a grádicson, akarva csörtetvén oldaláról-függő kardját; melly arcczal s hangon mondá el az első sort* (Lenni? vagy Nemlenni? kérdések kérdése); – *és midőn ott a legjobbak társaságában tölthette volna az egész estvét, neki mint volt elég, azok közt lenni, kik gégéjiket csudáltaták*".[89]

Kazinczy most is, mint annyiszor korábban, egészen pontosan körülhatárolja azt a kört („mesterség barátjai"), amelyet egy esztétikai életvitelre méltónak és alkalmasnak gondol. Ha általában elitizmusnak nevezzük ezt a magatartást, szemben Bajza és Kisfaludy Károly „respublikájával", akkor ellentmodásba keveredünk, ha meg akarjuk magyarázni, miben különbözik ettől Bajza elitizmusa, aki úgyszintén a szakmai hozzáértés, az ész és a minőség nevében utasítja rendre például a közérthetőség, a közköltészet és a nemzeti eredetiség mellett már a 10-es évektől kezdve írogató Dessewffy grófot[90]. Ezért az „elitizmus" kifejezés talán nem egészen alkalmas felfedni azt a sajátosságot, ami a weimári és a széphalmi köztársaságot megkülönbözteti a pesti respublikától. Kazinczy társaságában a társadalmi rang, egyházi méltóság, életmód, tájékozottság, műértés, jellem, lelki erények éppúgy szerepet játszanak, mint a családi viszonyok, életkor, sőt külső megjelenés, viselkedési szokások, beszédmód stb. Az esztétikum iránti érzéknek Kazinczy szerint az ember külsején, fizionómiáján, megjelenésén, viselkedésén és életkörülményein is látszania kell. A *Tövisek és virágok*ban a Gyöngyösiről szóló epigrammáját például be sem tudja fejezni (ez az egyetlen epigrammája a kötetben, melyből elmarad az „elmeél", a játékos képzettársítás), annyira borzad a leoninustól. Gyöngyösinek ekkor nemcsak verseit, hanem arcképén a vonásait is ízléstelennek látja. 1816-ban, erdélyi útja során azonban, amikor meglátogatja a tordai leoninistát, külseje és modora annyira megnyerte, hogy a „rossz ízletű versek" szerzőjét szinte mentegetni kezdi költői botlásaiért. A látogatás végén úgy válik el az „igen tiszta bőrű, még most is lángarczú, kisded, roskadt öregtől", mintha az „a legszebb verseket irta volna".[91]

Kazinczy társasága szociális szempontból teljesen nyitott (Guzmics Izidor például jobbágy származású). Az egyedüli kritérium a szépség kultikus szeretete. A tanult, de emellett társadalmi rangot vagy egyházi méltóságot viselő személyiségekkel való ízlésbeli egyetértés mégis

---

[89] *Muzárion* 1829. IV. k. 59–60.

[90] BAJZA József: Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz Gr. Dessewffy József ellen. (*Kritikai Lapok* 1830.) In: Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847. Szerk. SZALAI Anna. Bp. 1981. 100–121.

[91] KAZINCZY Ferencz utazásai. Bp. 1885. 123–124.

mindig külön örömet jelent számára, s különös tisztelettel tud viseltetni irántuk, mert a rangot és az anyagi jólétet az ízlésbeli kifinomultság feltételének (és eredményének) tartja.

A kultivált szépség, a „szép élet" szeretetének következtében Kazinczynál elmosódik a határ az élettények és a költői idealizáció között. Számára ezért nem létezik alkalmi költészet, csak *költői alkalom*: a megyei tisztújítások, beiktatások, a családi élet epizódjai, keresztelés, temetés, utazás, emlékkönyvbejegyzés elveszíti realitását, és művészi eseménnyé, a művészi élvezet keretévé, sőt nemegyszer rítusává válik.

A valósághoz és a költészethez való viszonyulásának egyik legjellemzőbb és legszimpatikusabb története az, amikor Emil fia születését várva, gróf Ráday Pált kérte fel előre keresztapának. Ráday „genialis levéllel" köszönte meg a meghívást, s Kazinczy, nem győzvén kivárni a gyermek születését, poétai ihletre hevülve, a francia könnyűség, pajkosság és enyelgés tónusait próbálgatva, megírta a verset, mellyel a majdan születendő gyermek érkezését be fogja neki jelenteni. A verset, sikerültnek tartván, örömében megküldi Dessewffynek, 1809. szeptember 20-án. A következő Dessewffynek írt levél azonban így kezdődik: „*Emil-Trajánt a kalendáriom szent Theréziája (15. octobr.) Sophronia Thaliává változtatá. Tegnap keresztelé meg e nevekre a kázméri immundus spiritus exorcisálója... Rádayhoz írt epistolám felét tehát újra kell dolgoznom...*"[92].

1830. júniusában, Mailáth Antal zempléni főispán beiktatásakor például ő maga tervezi és írja meg az illuminációs verseket, egyet a palotába, a díszvendégek szeme elé, egyet pedig a balkonra, a „sokaság számára". A beiktatás előtt br. Vay Miklósnak küldi meg az üdvözlőverseket, a következő magyarázattal: a terembe „*azt a formát választottam..., a mellyen péld. ok. a maga efféle complimentjei által híres Metastasió írta verseit... A Fő-Ispány Fiuméból jő, s füle ott ehhez az olasz formához hozzá szokván meg fog lepethetni, midőn azt magyar szókban látja itt...*" A balkonra függesztendő versnek, írja Vaynak, „*kevesebb becse van a mesterséghez értők előtt mint a másiknak: de ezt a sokaság szebbnek fogja lelni, s a balcon előtt a sokaság fog ábrándozni*".[93]

Csokonaiból, mint az a *Muzárion*-beli bírálatából kiérthető, ezt a felfogásmódot és magatartást hiányolja. Úgy látja, Csokonainál a költészet csupán kiszolgálója, kísérője lesz az eseményeknek, és magatartásában sincs semmi, ami az adott alkalom költőiségére, szertartásjellegére utalna (kardcsörtetve lépeget fel a lépcsőkön). Kazinczynál a költészet fölérendeltje az életnek, s e fölérendeltségében maga a költő is csak szolgálója lehet[94]. Ilyen szemszögből nézve Csokonai a világi eseményeknek és főképpen önmagának a szolgálójává fokozza le a költészetet („mint szerette magát csudáltatni"), s innen ered,

---

92 DESS.–KAZ. LEV. 1. k. 107–110.

93 KAZ. LEV. XXI. k. 5180. sz. levél. Kazinczy Ifj. B. Vay Miklósnak, 1830. jún.

94 Vö.: CSETRI Lajos: 1990. 41.

hogy költőként sem a művészet papjainak, a választottaknak a körét kereste, hanem az esztétikai szférán kívül eső tömegét. A méltatlan társaságba való leszállítás pedig a művészet megszentségtelenítése. A kritika Kazinczy szerint az ilyen eretnekségek megakadályozására szolgáló védelem, meggátolja a művészet köznapiságba ~~való~~ való kitelepítését és a profán elemeknek az autonóm művészi világba történő beszivárgását.

2. Az integrált irodalom és a középutas életvitel („The Middle Station of Life")

A népkönyvekről szóló említett írásában Goethe a moralitás szféráját tűzi ki elérendő célul a tömeg nevelhető részének a számára. A közepes kategóriájába sorolja be a derekas erkölcsöket, a jó szokásokat, a családi életet és a hazaszeretetet, a műfajok közül pedig a mesét, a fabulát és a mítoszt. Ez a középszint a hazai irodalomtörténetekben általában a *népszerű, hagyományőrző, magyaros* vagy egyéb jelzővel ellátott irodalom gyűjtőfogalmába ömlik bele. Egyedül Szauder József kísérelt meg rá irodalmi terminust is találni, s nevezte el egyik áramlatát a Fáy Andrásról szóló tanulmányában *udvarházi klasszicizmusnak.* Más munkák inkább eszmetörténeti vagy szociológiai szempontból foglalkoznak a középnemesi kúriák világával (Grünwald Béla, Mocsáry Lajos vagy újabban Györffy Katalin[95]), Lyka Károly pedig ugyanennek a rétegnek a képzőművészetéről írt monográfiát[96].

A kanonizáló típusú, kazinczyánus és toldyánus irodalomtörténetek úgy vélik, hogy ennek a rétegnek nincs számba vehető művészete, nincsenek irodalmi igényei és termékei, s legfeljebb egy-egy kiemelkedő íróval foglalkoznak e téren, Fáy Andrással vagy Kisfaludy Sándorral, velük is inkább csak a nemesi életforma bírálatának céljával.

A középréteghez tartozó értelmiségiek, tanítók, gimnáziumi tanárok, papok, kántorok, megyei tisztviselők, ügyvédek által kedvelt és művelt irodalom ugyanezekben az irodalomtörténetekben az *alkalmi költészet* vagy az *iskolás klasszicizmus* rövid fejezetei alatt található, míg a szintén a középréteghez tartozó városi polgárság művelődési életét a *biedermeier* témaköre szokta magában foglalni, amely azonban nem annyira irodalmi, mint inkább iparművészeti, szociológiai vagy (negatív) politikai terminusként él az irodalmi köztudatban. Az értelmiségi középréteg költészete az ilyen besorolásokban a kollégiumi tudósok,

---

[95] GRÜNWALD Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Bp. 1888[2].; MOCSÁRY Lajos: A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország" czimü munkájára. Bp. 1889.; GYÖRFFY G. Katalin: Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései.) Bp. 1991. (Művelődéstörténeti Füzetek 20.)

[96] LYKA Károly: A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850. Bp. 1981[3].

mulató nemesek, érzelmes kispolgárok vagy versfaragó kántorok differenciálatlan és a kanonizált irodalom szempontjából érdektelen tömegproduktumait jelenti.

Pedig ez az írogató réteg egyben az a bizonyos publikum is, amely korábban Molnár Borbála, Gvadányi József, a két Gyöngyösi, később Kisfaludy Sándor vagy Fáy András meséit olvassa, ugyanakkor iskolai tanulmányai emlékeként, vagy saját házikönyvtárából Ovidiust, Cicerot, Horatiust, gyakran Voltaire-t idéz, egy-egy alkalomra meg tud írni egy-egy verset, saját kéziratos gyűjteményébe pedig bemásolja a kapott, hallott, megjegyzett darabokat. Ugyanez az olvasótábor, főként a nők, románokat olvasnak, később zenélni, zongorázni tanulnak, bizonyos szinten nyelveket tudnak, igyekeznek megtanulni a társalgás mesterségét, és egy-két folyóiratot is járatnak. Igaz, hogy még nem *vásárló*, nem *jövedelmező* közönség (később ez lesz majd a „jó olvasó" egyik fontos attribútuma), de ismeri és becsüli az ízlésének megfelelő költészetet. Ennek a publikumnak a különböző rétegeire utalnak Kazinczy barátai vagy ellenfelei, amikor a hazai hagyományra, nyelvszokásra, közízlésre hivatkoznak.

A nem-kazinczyánus (népnemzeti és marxista) irodalomtörténeti irányzat a fentivel ellentétben nem hagy(hat)ta ki a húszas évek közköltészetvitáját, ezért úgy építette be rendszerébe, hogy a népszerű költészet egészét a népiesség fogalmába olvasztotta bele. Ezt tette Fenyő István is, impozáns, gazdagon dokumentált rajzát adva a 20-as évek népszerűségvitájának, de ezzel együtt a közköltészetről kialakult irodalomtörténeti sztereotípiáknak is.[97] Alaptézisei a következők:

1. Az eredetiség-eszmének a progresszív, nemesi konzervativizmust visszaszorító áramlata mellett létrejött egy retrográd, groteszk változata is, mely „*a hazafiaskodó nemesi dilettantizmus menlevelét is jelenti, egy elég széles réteg irodalmi gondolkodásában*". Jellegzetes példái e negatív eredetiségfogalomnak azok a művek, melyeknek előszavában az esztétikai érték hiányát a haza szolgálatának igényével mentegetik a szerzők (35).

2. A magyar irodalom az 1810-es és 20-as években a nemesség által vezetett polgárosodás tükre (67).

3. A régi, feudális nemzetfogalom korszerűsödik, kitágul, helyet kap benne a jobbágyság, mellyel a nemesség megosztja „*az előjogok egy részét, egyúttal saját primátusának konzerválásával*". (69).

4. A húszas években a romantika ellenállhatatlanul diadalra tör, „*ugyanakkor viszont épp a romatika táborán belül hangzanak fel nagyon is hangsúlyos fékező-szabályozó, e romantika túlságaitól óvó hangok, féltve attól a nemzeti ízlés és szemlélet egységét*" (118).

5. „*A nemzeti lét védelmének és a nemzetté válásnak a feladatai, nemkülönben az irodalom polgárosodásának és a polgárosodás*

---

[97] FENYŐ István: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. A zárójeles oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

irodalmának megteremtése egyszersmind múlhatatlanná tette a 'közköltészet', azaz egy mindenkihez szóló irodalom kialakítását. 1817-től kezdve mind erőteljesebben vetődnek fel a közönség érdekei a hazai irodalmi gondolkodásban..." (126).

Fenyő István a „közköltészet" a fogalmát azonban már a következő oldalakon a „népiesség" terminussal cseréli fel, noha a továbbiakban szót ejt arról is, hogy a fogalom nem ugyanazt jelentette a nemesi középréteg, a városba költöző parasztság, a liberális-reformer csoport és a falusi jobbágyság számára. A végkövetkeztetésben azonban elejti ezeket a finomító kísérleteket, és visszatér az egységes népiesség-koncepcióhoz: „*Ha nem lett volna, ki kellett volna találni – ezt mondhatjuk tehát a népiesség irodalmi mozgalmáról akkor, amikor elindul hosszú és változatos, majd az egész XIX. századot betöltő hazai útjára. Elindul? Hiszen ez az irányzat Faluditól kezdve része a felvilágosodás egész korszakának...*" – állapítja meg gondolatmenetének összegzéseként a célba érés boldog örömével (134).

Fenyő István (még csak nem is egészen Horváth János-i) rendszerében a következő fokozatok szerint alakul a népköltészet illetve közköltészet ügye:

1. Az első kezdeményezések. A népköltészet mint stílusáramlat Csokonainál, Fazekasnál, Révainál, Dugonicsnál, Virágnál, Pálóczi Horváthnál.

2. Kazinczy klasszicizmusával párhuzamosan az eredetiség-program kialakulása, mely a romantikához vezet, ez azonban meddő áramlat, szemben a nemzeti eredetiség programjával. De a nemzeti eredetiség programja is meddő áramlatokba torkollik: egyrészt a középnemesség konzervatív, „józan középszert" képviselő hagyományaiba, mindenféle túlzásoktól, s ez azt jelenti, politikai szerepvállalástól is mentesen, másrészt pedig a liberális reformellenzék „ábrándos-archaikus nemzetideáljába", hogy a parasztságot befogadja a nemesi nemzetbe (128–130).

Egyetlen produktív folyománya volt Fenyő szerint a közköltészet igényének és elméletének, a jobbágyság felfedezése és az „alullevő tömegek" egyenlőségének a szorgalmazása, ami Magda Pál értekezéseiben már 1825-ben megtörténik. Magda Pál elgondolása, írja Fenyő István, „*jelez valamit abból az időből, amikor a nemzeti műveltség alapjává – teremtőként és élvezőként egyaránt – a néptömegek válnak majd*" (162).

A Fenyő István által képviselt irodalomtörténeti irányzat ideológiai indokok alapján olvasztja egymásba a különböző társadalmi és művelődési hagyományokhoz tartozó középrétegeket, de tagadhatatlan, hogy szigorúan irodalmi szempontból is léteznek olyan közös vonások, amelyek az udvarházi nemes, a latinos műveltségű értelmiségi és a városi polgár művészetét együttesen jellemzik.

A középhelyzet fogalma ugyanis Horatius (vagy inkább Epikurosz) óta nagyjából azonos jelentéssel rendelkezik, melybe beletartozik az

intézményellenesség, a civilizálódás folyamatától való idegenkedés, a vidéki élet, a társaság, a barátság előnyben részesítése, a józanság hirdetése és a pillanatnyi örömök élvezete.

A bölcsesség szinonimájának tekintett *arany középszer* hagyománya a fogalom szellemi, anyagi és társadalmi vonatkozásainak ötvözésével jut el a 18. századig. Hume 1742-es esszéjében a *middle station of life* kifejezéssel például egyszerre utal a mértékletes életre és a középosztálybeli státusra. A középhelyzet lényegét egy erkölcsi mesével szemlélteti: két, korábban jó barátságban, egyetértésben folydogáló patak találkozik egymással, s az egyik dicsekedni kezd: „Nicsak testvér! Hát még mindig ugyanúgy, sekélyen csörgedezve? Nem pironkodsz, amikor megpillantasz? Hisz azelőtt hozzád hasonló voltam én is, mára mégis nagy folyó lett belőlem..." A másik patak erre szerényen válaszol: „Szentigaz, valóban nagyra duzzadtál, de azt hiszem, hogy eközben kissé zavaros és iszapos lettél. Én elégedett vagyok a magam sekélységével és tisztaságával." A meséből kiindulva bontja ki Hume a középhelyzettel párosuló szociológiai, morális és lélektani előnyöket. A gazdagokat az élvezetek, a szegényeket a megélhetési gondok kötik le, írja, míg a köztük lévők sok esetben a legszerencsésebbek, mert van idejük a saját boldogságukon való elmélkedésre.

A középhelyzettel Hume-nál nemcsak a nyugalom és a megelégedettség, hanem a boldogság, a morális tisztaság is párosul, legfőbb értékként pedig a barátság, amely egyedül ezen a szinten lehet érdek nélküli. Hume szerint a tehetség és a bölcsesség is itt koncentrálódik, a mesterségek, tudományok és művészetek ebben a szférában valósulhatnak meg igazán, mert a beleélőképességet, a dolgok nyugodt megfigyelését, a reális világszemléletet csak ezzel az életmóddal lehet elsajátítani. Ugyanakkor olyan mértékű becsvágy is csak ezekben az emberekben alakul ki, amely alkotásra és tettre tudja ösztönözni őket.[98]

Az irodalmi és társadalmi középhelyzet elmélete és gyakorlata több irányból érkezik a 18–19. század fordulóján Magyarországra. A nyugati *irodalmi közélet* társasági-társalgási formái ebben az időszakban válnak divatossá, nemcsak a városokban, hanem a vidéki értelmiség körében is. Az angol felvilágosodás *common sense* fogalmának nemcsak a hazai recepciója van folyamatban ezekben az években, hanem a romantizálódása is, mint azt Csetri Lajos Döbrentei irodalomszemléletének elemzése közben kimutatja (a zseni egy egész nemzeti közösség számára fejti ki tevékenységét[99]), a legnagyobb befolyással azonban Herder és Jean Paul gondolkodása lesz majd a középszer és a közízlés körüli érvelésekben.

Az irodalmi közéletben a francia, a német és az angol szalonéletnek a társas életre gyakorolt hatása a 18. század utolsó évtizedében kezd érezhetővé válni Magyarországon. Nemcsak az első felvidéki (pozsonyi)

---

[98] HUME: A középutas életvitelről. In: David Hume összes esszéi. II. Bp. 1994. 303–308.

[99] CSETRI Lajos: 1990. 304.

irodalmi szalonok megalakulásából vagy a női emlékkönyvek számának az ugrásszerű megnövekedéséből lehet erre következtetni (elsősorban nem a hazai német, inkább a magyar tulajdonosok lényegesek ilyen szempontból, mert a hazai német női emlékkönyvek ebben az időszakban már tömegesen jelen vannak), hanem azokból az új típusú konverzációs formákból is, melynek során nyilvános levelezés, irodalmi és költői párbeszéd indul – ebben az évszázadban először – férfi és nőköltő között.

Molnár Borbálának a *Munkáji*ban[100] összegyűjtött és kinyomtatott verses levelei az 1790-es években Gvadányi Józsefnek és Csizi Istvánnak arra adnak alkalmat, hogy a nőknek az irodalomban való részvételéről, legitimálásáról és esztétikai megalapozásáról elmélkedjenek. Amikor Csizi, majd Gvadányi levelezni kezd a magyar irodalomban elsőként könyvet kiadó költőnővel, nemcsak a nőkkel való párbeszéd formai, tematikai, hangnembeli lehetőségeinek újdonsága vonzza őket. Számukra, akik az alakuló magyar nacionalizmus légkörében minden egyes jelenséget a külfölddel való összehasonlítás relációiban élnek meg, a külföldi példa hazai megvalósulása is fontossá válik. Csizi István a „széles tudományú, s híres verselő", skót „Cockburne Katalinnal" hasonlítja össze levelezőtársnéját, s figyelmezteti az olvasót a kötethez írt előszóban: *„őtet, mint a Magyar Szép nem között a Verselésben még eddig hozzá hasonlíthatatlant érdeme szerént meg-betsűljed..."*[101] A legbüszkébb azonban Gvadányi a magyar költőnőre:

Dicsérje Lipsia maga Gotsétnéjét,
Magasztallya égig Verselő elméjét.
Königsmark Gróffné-is, bár lantyát pengette,
Eszelős Verseit a világ hirdette.
Mi sem leszünk némák, s bé nem fogjuk szánkat,
Melléjek állíttyuk Magyar Minervánkat...[102]

Amikor Gvadányi sajtó alá adja a Molnár Borbálával való levelezését, bevallott szándéka, hogy a kötetet buzdításul szánja más írogató, de a nyilvánosság elé lépni nem merő költőnők számára. E célból lép kapcsolatba egy másik korabeli verselgető asszonnyal, Bédi Jánosnéval (Fábián Juliannával) is, hogy írásra serkentse, és a nagyközönséggel megismertesse tehetségét.

Csizi és Gvadányi a Molnár Borbálával folytatott levelezés előszavában azt is kiemelik – erre egyébként maga a sátoraljaújhelyi

---

[100] MOLNÁR Borbála munkáji. 1–2. k. Kassa, 1792.; Molnár Borbála munkáji. Kassa, 1793–1795. 1–4. k., és Pozsony–Pest, 1794.

[101] Fő Strázsa Mester CSIZI Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását, és a szív meg-jobbítását tárgyazó Verses Levelezései, mellyet leg-inkább beteges állapattyában munkáltattak. Posonyban Veber Simon Péter költségével és betüivel, 1797. (A levelezésük 1794 és 1795-ben zajlott.) Csizi tévesen írja a skót költőnő nevét Katalinnak: Cockburn Aliciáról vagy Alisonról (1713–1794) van szó, aki Skóciában szalonjáról, jellemvázlatairól, paródiáiról és levelezéséről vált híressé.

[102] GVADÁNYI: Unalmas órákban, vagyis A téli hosszú estvéken való idő töltés. A mellyet a Versekben gyönyörködőknek kedvökre ki adott Gróf GVADÁNYI Josef Magyar Lovas Generalis. Posonyban Veber Simon Péter költségével és betüivel, 1795.

múzsa is többször utal –, hogy tanultság nélkül, természetes tehetsége folytán vált költővé, csak a Debrecenben tanuló bátyja segített neki a verslábak begyakorlásában. Amikor Csizi azt írja a leveleskönyv előszavában, hogy Molnár Borbála *„eggy... azon szépek közzül, a kik érzékeny hajladóságoktól fel-hevíttetvén, olly igazságosan képzelik a dolgokat, valamint a józan okosság által a férfiak...”*, akkor a tanulatlanságnak ebben a mentegetésében az a Riedel levelei kapcsán már ismertetett angol eredetű költészetszemlélet válik halványan felismerhetővé, hogy az érzelmek, a szív érzései ugyanúgy képesek eljuttatni az egyént a világismerethez és művészi alkotáshoz, mint a tanult, kiművelt ész.[103]

A nőknek a szalonéleten keresztül az irodalomba való integrálása, akár olvasóként, akár szerzőként, Németországban a 18. század közepétől, a Gottsched-féle szalon megnyitása körüli évektől kezdődött, s kétségtelen, hogy ez az alapjában véve szociológiai jelenség egy sor ízlésbeli következménnyel járt. Gottsched, Schiller és Goethe, legalábbis eleinte, pártolják a formálódó szalonéletet, a fiatal Heine pedig egyenesen lehetetlennek tartja a német regényirodalom megújulását a társasági kultúra nélkül, mondván, hogy az angol regényíró utazás közben gyűjti be regényének anyagát, a francia író a szalonokban, csak a német regényírónak kell magányosan fantáziálgatnia, mert utazni nincs pénze, társaságok pedig alig léteznek.[104]

A szalonnak ebben a kezdeti fázisában nincs az a pejoratív mellékzöngéje, mint később a 19. század negyvenes éveiben. A kezdeti lelkesedés idején egy sor új műfajt honosít meg, vagy hoz újra divatba: a levelezést, levélregényt, az aforizmát, a naplót; legitimálja a női és a nőknek szóló irodalmat; kritikai viszonyulást formál ki a szalonokban felolvasott művekkel szemben; ápolja a szóbeliséget, a mesélés, az improvizáció kultúráját, amely bőségesen tükröződik a német prózaírók meseciklusaiban, anekdotáiban, utazási irodalmában; felfedezi a közös alkotás, az irodalmi koprodukció élményét, nemcsak a különféle antológiák, albumok műfajában, hanem például olyan esetekben is, amelyről az utazgató Carl Maria von Weber útitársa számol be: az egyik drezdai szalon tagjai úgy írtak meg közösen egy regényt, hogy miután a történet elejét és végét kitalálták, a fejezetek címeit a hölgyek írták fel egy papírra, és a jelenlévők kalapból húzták ki az általuk külön-külön megírandó szövegrészt[105]. Egy nem normatív esztétika keretei között a művészi szinkretizmus legizgalmasabb megnyilvánulásait lehet megfigyelni ezekben az irodalomkedvelő körökben.

---

[103] Minderről bővebben: BIRÓ Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1994. 300.; Hász-Fehér Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret* 1996. 1–2. sz. 38–44.

[104] SEIBERT, Peter: Der literarische Salon. Literatur und Geselligkeit zwischen Aufklärung und Vormärz. Verl. J. B. Metzler Stuttgart; Weimar, 1993. 290–291.

[105] Uo. 278.

A szalondivattal egyidőben természetesen annak ellenzői is hangot adtak véleményüknek, főként a nők újfajta társasági szerepkörével kapcsolatban. A német Ernst Brandes 1802-es véleménye szerint például meg kell szüntetni a kevertneműséghez kötött teadivatot, és vissza kell állítani a borivásnak, az angol típusú zárt kluboknak és asztalitársaságoknak a nők nélküli kultúráját[106].

Az ellenérzés nemcsak a társadalmi és családi élet hagyományaihoz való ragaszkodásból eredt, hanem abból a szociológiai tényből is, hogy az új női olvasórétegnek hiányzott a férfiakéhoz hasonló klasszikus műveltsége. Témaköreik, Németországban éppúgy, mint később Magyarországon, mint Barbara Evers a korabeli almanachok, zsebkönyvek és női folyóiratok alapján kielemzi[107], mindenekelőtt saját életük, boldog vagy boldogtalan házasságuk, családi ünnepeik, társadalmi szerepükkel kapcsolatos reflexióik, a férfitársadalomban elfoglalt helyük, szerepeik és lehetőségeik. Kedvelt műfajaik a tanköltemények és az elmélkedések, a mesék és kisebb novellák, a leíró versek, vagyis minden olyan terület, ami a férfiszektorban megmaradt tudományon és politikán innen, a magánszféra tanultság nélkül is érzékelhető jelenségkörébe esik.

A Molnár Borbála fénykorát követő két évtizedben, amikor a magyar irodalomban és közgondolkodásban problémaként vetődik fel ennek az új, író és olvasó női rétegnek a legitimációja, akkor már a németországi, főként a Goethe és Schiller levelezésében felmerülő kételyekkel együtt jelentkezik e kérdés, ötvöződve természetesen a hazai vidéki élet hagyományos, patriarchális szemléletével is. A 19. század első két évtizedének írói a nőknek inkább az olvasói, befogadói, mint az alkotói szerepét pártolják és szorgalmazzák. Kisfaludy Sándor például, mint Kazinczynak írja, a magyarul *olvasó* nőknek és hazafiaknak ajánlja Himfy-verseit és regéit[108], s e réteg, Kisfaludy szándékait igazolva, szó

---

[106] Uo. 187–192.

[107] EVERS, Barbara: Frauenlyrik um 1800. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum, 1991.

[108] Az írónők kérdése sajátos hullámvonalban tűnik el Molnár Borbála után az irodalomból (Dukai Takách Judit, a Festetich-ünnepségek ünnepelt költőnője körül nem zajlanak viták), majd jelenik meg újra a 20-as évek közepén Karacsné Takács Éva színibírálata kapcsán. A *Tudományos Gyűjtemény*ben hosszasan folyik a vita arról, hogy lehetnek-e a nők alkotók vagy sem. Vö: TAKÁCS Éva: Némelly Észrevételek Tekéntetes Kultsár István úrnak azon Értekezésére, mellyet 1822-dik Esztendő második felében közöl a Leánykák házi neveléséről. *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. k. 36–42.; Egy-két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről. *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. k. 68–87.; Barátságos beszélgetés a földmívelőnép állapotjáról. *Tudományos Gyűjtemény* 1824. VI. 71–88.; Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. k. 62–77.; Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. k. 73–96.; Feleletek a Szent Gellért hegye mellől. (Előszóval) Budán 1828.; Gondolatok a nap alatt. Takáts Éva munkái. I. (Tartalmazza a fenti műveket is.) Budán 1829.; SZONTÁGH Gusztáv és KISS Károly: Bajnoki Hartz Takáts Éva Aszszony ügyében az Aszszonyi Nem érdemei s Jussaiért. *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 72–104.; GYNOSEBES (Asszonytisztelő): Szózat Napkeletről, a Magyar férjfiúi és aszszonyi

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

szerint rongyosra olvassa e műveket. Erről számol be például Horvát István pestbudai *Mindennapi*ja: *„Délután egy gyönyörű Ifiu szüzetske meglátogatott. Költsön kérte tőlem olvasni Himfy szerelmeit. Oda adtam ezen Drága Bábikának a Könyvet örömest annálinkább; mennél jobban akarom velök meg kedveltetni a Magyar Könyveket olvasást. Már három Himfymet öszve rongálták a Leánykák: innend nem kételkedem a következésről, melylyet ezen nyájas könyv szivetskéikben hagyhatott... Mivel épen alkalmatosság adta elől magát Himfy szerelmeiről, méltó ezen Könyvről némelyeket följegyezni. Majd meg foghatatlan előttünk ifiak előtt, hogy Himfy szerelmeivel sem Révai, sem Virág, sem Versegi (mitsoda nevek a költői mesterségre nézve!) megnem elégszenek. Mindegyik e három Tudósok közül belső értékéről keveset állít;... A Magyar közönség ellenben és más nem olylyan nagynevű Tudósok a könyvet égig magasztalják, veszik, terjesztik... Én tsekély tudományom szerént azt tartom: hogy ő egy derekas született költő, kinek finom érzékenysége Arany Oszlopot érdemel Hazájától... Igazi neve Kisfaludy Sándor. Győrvármegyei földes úrfi, a Szeretőjét (most pedig hitves társát) ha jól jut eszembe, Szegedy Rózinak hívják...”*[109]

A társadalmi és értelmiségi középosztály az elit irodalom mellett, vagy vele szemben különböző alapokról igyekszik igazolni saját létjogosultságát. Egyik fontos elméleti támpont ehhez az önigazoláshoz Herder, aki egész történelembölcseletét a *középhelyzet elméletéből* vezeti le. Herdernek már a kozmogóniájában és kozmológiájában is ez az állapot a kiindulópontja. Azt bizonyítja, hogy az élet létfeltétele a Földnek a Naprendszerben elfoglalt, a Naphoz közelebb és távolabb álló bolygók közötti legkedvezőbb, vagyis közbülső pozíciója. (*„A Föld tehát középrendű teremtmény, mind helyét és nagyságát illetően, mind pedig önmaga körüli forgásának és a Nap körüli keringésének viszonya és tartama szerint.”*[110]) A heliocentrikus elméleteknek is ellentmondó, az élővilág lépcsőzetes felépítésén (élőlények láncolatán) alapuló kozmológia azt bizonyítja Herder számára, hogy nemcsak az égitestek helyzetét illetően, de a más világokon lehetséges teremtmények között is, *„sodrásban vagyunk, nem a középpontban...”*. Feltekintve a Holdra, nem kételyekkel, gyanakvással övezve, hanem biztos tudással állítja, akárcsak Fontenelle és Swedenborg, hogy be fog egyszer következni az az állapot is, amikor *„végül talán egyenesen az lesz a rendeltetésünk, hogy számos különböző testvéri világnak az érettség fokára emelkedett teremtményeivel közösségre léphetünk”*.

Nem viszonyaik eránt. (Takáts Éva asszony ügyében a másik részről.) *Tudományos Gyűjtemény* 1826. XI. 65–77., stb.

[109] HORVÁT István Mindennapija. 1805. márc. 8. *ItK* 1912. 80–81. (HORVÁT István Mindennapija. *ItK* 1912–1914. Széchy Károly másolatából., és Horvát István Pest-Budai naplója 1805–1809. Szerk. Dr. Temesi Alfréd és Dr. Szauder Józsefné. Tankönyvkiadó, Bp. 1967.)

[110] HERDER: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Bp., 1978. 61. A további idézetek lapszámai erre a kiadásra vonatkoznak.

A herderi aranyközép azonban nem egyértelműen pozitív fogalom. A Föld szerencsés helyzetű bolygó, kiegyensúlyozottságával és a természeti törvények harmóniájával lehetségessé teszi az emberi életet, de éppen e középhelyzetéből (itt már: korlátoltságából) adódóan el is zárja az utat az ismeretek teljes birtoklása, az egész rendszer áttekinthetősége elől. A középszer mint *létfeltétel* és mint *korlátozottság* a földi élet minden szintjén jelen van. Az ember, mondja Herder, közbülső teremtmény a föld állatai között, mert „*a legfinomabb foglalatban egyesíti a körülötte levő összes fajok vonásait*". Ugyanakkor fiziológiai felépítése szerint mindegyiktől különbözik is, mégpedig a *száj* kettős funkciójában: az alacsonyabb rendű teremtmények emésztőrendszerei az emberben egyetlen gyomorrá egyesülnek, melyet a száj táplál. A száj azonban egyben a legnemesebb isteni ajándéknak, a beszédnek a szerve is, és így „összefonódik a legalantasabb szükséglet megnyilvánulásaival." Az emberiség kultúráját is a középes éghajlat, a Földközi-tenger szelíd vidéke hozta létre, de az ősi szokások és erkölcsök mégis a legbarátságtalanabb, legkedvezőtlenebb helyeken, a hegyvidékek magaslatain őrződtek meg.

A középszerelméletnél is fontosabb azonban Herdernek az a tézise, melyet a korabeli természettudósok, Zimmermann, Buffon, Johannes Ingen-Housz kutatásai alapján fogalmaz meg: mindennek, ami él és létezik, be kell töltenie és be is tölti a maga rendeltetését. A természetben nincsenek erkölcstelen és felesleges dolgok, mert minden eleven teremtmény „cselekvésre, gondolkodásra és erényre" teremtetett, ezért, bár a létezők láncolatában vannak alacsonyabb és magasabb fokon álló fajok, a saját helyén minden egyes egyed és faj végül is egyszeri és tökéletes. Ami közös bennük, az éppen annak a képessége, hogy betöltsék saját rendeltetésüket.

Ezeket a gondolatokat nem nehéz felismernünk Goethének (vagy akár Kazinczynak) az irodalmi létezők láncolatáról szóló nézeteiben, s levezetnünk belőle például Goethének a Kotzebue, vagy Kazinczynak a népszerűek iránti (időnkénti) türelmét. Heinrich Voss jegyezte fel például Goethéről 1804-ben: „*Az embereket a természet teremtményeinek tartja, és hogyan lehetne a makasszari méregfára haragudni. Minden egyéni jellemet tisztel, még egy Kotzebuet is, amenyiben az, ha már a jóisten szamártermészettel áldotta meg, azt következetesen követi, és ezáltal hatáskörét (mindegy, hogy pozitív vagy negatív módon) betölti*"[111].

Az irodalomtörténet – a hazai recepció hiányos ismerete folytán – Herdert főként a magyar nemzethalálról szóló jóslat és az ennek következtében kialakuló kollektív nemzeti komplexus folytán emlegeti, és nem vesz tudomást a Herder-hatás többrétűségéről vagy szakaszosságáról. Nem kétséges, hogy Kazinczynál a Goethe-kultuszból (is) eredő függőleges tolerancia (stílusszintelmélet) akár közvetett Herder-hatásra is visszavezethető lenne, és hogy a német filozófus

[111] GOETHE: Antik és modern. Antológia a művészetekről. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1981. 928.

középszerelmélete hozzájárulhatott Kazinczy hazai közönségről való gondolkodásának árnyalódásához. (A Bevezetőben volt róla szó, hogy Kazinczy 1807–1808-ban olvasta Herder műveit.)

A Goethére és (talán) a Kazinczyra tett hatásból látható, hogy Herder, paradox módon, egyszerre lesz a „kultúra láncolatának" elitista hirdetője, ugyanakkor a görög irodalomról beszélve, a széleskörű közönség nélkülözhetelenségének fejtegetője. Míg Goethe és Kazinczy a fokozatok elvét választották és építették fel elméletéből, a közönségigényre és közízlésre hivatkozó szerzők (Verseghy, Dessewffy, Horvát István, később Toldy Ferenc) a popularitás esztétikáját alapozták meg belőle. A közönségről Herder az *Eszmék*ben is több helyen szól, de egész tanulmányt a részlegesen megjelent *Briefe zur Beförderung der Humanität* című levélsorozatában szentel a kérdésnek.[112] Az irodalom- és vallástörténetben, úgy látja, a héber és a görög nép *egyetlen* egységes közönséget alkotott. A héber népet, mondja Herder, a közös nyelv alakította nemzetté, melyhez az Úr „egyetlen erkölcsi lényként" szól. Az *erkölcsi* (és nem esztétikai) alapokon formálódó közönséget olyan szellemi kapcsolat, a nemzet minden egyes tagját magában foglaló belső erő tartja össze, amely az egyént, ha a nemzeti közösségen kívül él is, képessé teszi a hozzá szóló próféta szavának megértésére és értelmezésére.

A héberrel ellentétben a görögöket *esztétikai* érzékük formálta nemzetté és egységes közönséggé. Művészetük szervesen illeszkedik mindennapi életükbe, közösségi összejöveteleiket költészettel, zenével kísérik, étkezéseik mellett költők éneklik szerzeményeiket, és Hérodotosz „az egybegyűlt Görögország előtt" olvassa fel történelmi műveit. Így alakult ki, mondja Herder, a görög színjáték, amelyet a közönség létezése és igénye hozott létre. A görög szerző azután úgy nevelte, alakította tovább nézőit, hogy a kórus beiktatásával állandóan szembesítette őket önmagukkal. A művészeteknek *„természetüknél fogva közönségre van szükségük"*, írja Herder, s ilyen értelemben nincs is másmilyen költészet, csak közösségi, alkalmi költészet.

Elméletét a korabeli Németországra átfordítva azonban úgy látja, nemcsak a színház, hanem a költészet többi ága is megmaradt a szűkkörű udvari kultúrán belül, s nem vonult ki a nagyközönség színe elé. Mindez oda vezetett, hogy a nagyközönség szórakozási formája és az udvari művészetek ízlésvilága kettévált, mindkettő bezárkózott a saját köreibe, s ha egy szerző arra szánná el magát, hogy kilépjen a nyilvánosság elé, fel kellene adnia minden művészi igényt és értéket. Herder ezen a ponton válik ellentmondásossá, visszacsatol a felvilágosodás kori közönségnevelés elméletéhez, s a művészetek egyik legfontosabb és legsürgősebb feladatának mondja a megfelelő ízléssel rendelkező befogadói réteg kiképzését: az élettől különvált művészetet nem

[112] Hasonlatos-e még közönségünk és hazánk a régiekéhez? Herder: i.m. 490–531.

visszatelepíteni szeretné az életbe, hanem a közönséget akarja felnevelni az esztétikai szféra szintjéhez.

Az esztétikai nevelés feladata, mondja Herder, az alkotó és a befogadó közötti kapcsolat helyreállítása. Ezt azonban nemcsak a tömegeknek az udvari kultúrától való lemaradása, hanem a jelenlegi irodalmi gyakorlat is nehezíti. Az irodalom írásos, nyomtatott formája gátolja azt a közvetlen, élő dialógust, amely Gutenberg előtt a művész és közvetlen közönsége között fennált. A szerző már nem tudja, kinek szól a szövege, még elképzelni sem képes művének immanens vagy külső olvasóját: „*A könyvekben mindenki szól mindenkihez. Gyakran azt se tudjuk, ki beszél, mert a* névtelenség *a piac nagy istennője.*" A múlt, bár Herder a 18. századi német realitást mindig szem előtt tartja, most mégis valamiféle nosztalgiát kelt benne az író és olvasó közvetítők nélküli párbeszéde iránt. Ilyen névtelen, arctalan közönséget, mondja, sem Róma, sem Görögország nem ismert. Most nincs lehetőség sem a helyesbítésre, ha az író tévedett, sem az olvasói bosszúra, ha a szerző szövegében cselfogást, ármányt és gyalázatot sejt. Arra sincs mód, hogy az irodalom felvegye a versenyt a szónokokkal, akik szűk körben és konkrét közönséghez fordulva túlharsogják a halk szavú irodalmárt. A szónok előnyösebb helyzetből beszél, mint az író, mert szövegét, az élőszóra való közvetlen reakciók következtében, állandóan korrigálhatja, helyesbítheti, hangulathoz, helyzethez alkalmazhatja. A nyomtatott mű ellenben bevégzett, befejezett, önálló tény, melyet nem lehet visszavonni vagy meg nem történtté tenni. Herder azonban e hátrányban az előnyt is látja: az irodalomnak, éppen visszavonhatatlansága következtében, „*amit gondjaira bíznak, soha el nem vész, ha elveszett is, mert elveszíthetetlen.*" A könyv nyitott könyv marad minden későbbi korszak és közönség számára.

A közvetlen kapcsolat helyreállítására Herder a differenciált közönségszemléletet javasolja. A *reális* és *ideális* közönség (a bahtyini immanens és külső olvasó), abban különbözik egymástól, hogy az előző jelenidőben, a szerző körül él, és „*ha nem hallatja is a hangját, bármikor megszólalhat*". Ideális esetben olyan lenne ez, mint a görög lakomák vagy színházak közönsége, amely azonnal reagál, ítél, tapsol vagy kifütyül. Az ideális közönség a szétszórt kevesek köre, amellyel nincs, és nem is lehet közvetlen kapcsolata a szerzőnek. Ez a láthatatlan szellemi közösség olyan, mint a zsidó próféta közönsége, időtől és tértől függetlenül képes meghallani és értelmezni a hozzá szóló szöveget.

A kétféle közönséget Herder a *viszonyulás etikája* alapján gondolja egyesíthetőnek, amennyiben a szerző a fiktív párbeszéd lehetőségét mindig nyitva hagyja szövegében: miközben ő maga tanít, figyelmeztet és átalakít, az olvasó értelmes erkölcsi lényként szintén részt vesz a szerző gondolataiban, előadásában és tetteiben. A közönség, írja Herder, „*barátunk és gyermekünk, de tanítónk, rendreutasítónk, tanúnk, felperesünk és bíránk is. Nem várunk tőle más jutalmat, mint érzelmi, szóbeli és cselekvő tetszésnyilvánítást.*" Ennek érdekében a reális

közönség esetén a rétegezett szemléletet kell alkalmazni, mondja Herder. A reális közönség olyan, mint egy terembe szorított vegyes összetételű tömeg, látókörbe vont hallgatóság, ezért a szerzőnek pontosan kell tudnia, hogy mikor, kinek és mit állít. Mondanivalójának egyik szintjét térhez, időhöz, nemzethez, körülményekhez kell alkalmaznia, vagyis külön kell választania a keveseknek (egy láthatatlan szimpozionnak) szánt tartalmakat a nagyközönség előtt elmondhatótól.

A szerző és közönsége közötti élő és közvetlen kapcsolatot Herder egy egészen szűk baráti körben is helyreállíthatónak látja. Ez a társaság azonban már nemcsak a műveknek, hanem az egyén cselekedeteinek, egyéniségének, egész lényének a közönsége. A szerző egy ilyen kapcsolatrendszerben maga is erkölcsi lénnyé válik, ösztönzői, bírái és tanúi pedig a közösség tagjai, a benne élő természetes erkölcsi törvény megtestesítői lesznek.

A herderi erkölcsi-etikai közönségideál az író és közönsége között olyan kölcsönös tükrözési modellt feltételez, amely az ókori barátságeszménynek, a cicerói *amicita vera* fogalmának a humanizmusban megelevenített jelentésére emlékeztet. Az erényesek és bölcsek tökéletes barátságában, a másikban való öntükröződés állandó folyamatában nincs torzkép vagy elcsúszás. A barátok egymásban a tökéletes erkölcsöket ismerik fel, önazonosságuk a másikkal való teljes azonosságból táplálkozik. Herdernél a közvetlen baráti kör és a korokon át megvalósuló szellemi párbeszéd „kisvilága" az, ahol a szerző helyreállítja a technológia által megszüntetett tükrözési folyamatot, a zajos és bizonytalan „nagyvilág" pedig az a kör, ahol egyénisége, tettei és művei közvetetten és esetlegesen, válasszal vagy válasz nélkül nevelői hatásukat kifejtik.[113]

A magyar irodalomban az 1810-es évektől kezdve a legmodernebb külföldi elméleteknek a közgondolkodásban is szétterjedő recepciója zajlik. Filozófiai, erkölcstani, neveléselméleti, irodalomszociológiai kérdések és nézetek sokasága jelenik meg Thaisz *Tudományos Gyűjtemény*ében, Kölcsey Herdert olvas és Engelt fordít, Berzsenyi Jean Paulból, Home-ból, Schillerből, Bouterwekből, Batteauxból, Ludenből jegyzetelget, Döbrentei az angol „common sense" elméletét hozza a magyar irodalomba, Teleki József és Buczy Emil Schiller naiv és szentimentális költészetéről értekezik. Csetri Lajos Berzsenyi-, Szemere- és Döbrentei-elemzéseiből az derül ki, hogy ebben az időszakban erősödik fel a magyar közgondolkodásban a Herder-filozófia hatása is, noha tudjuk, hogy Verseghy például már sokkal korábban hivatkozik rá

---

[113] A barátságról szóló bekezdéshez vö.: CICERO: A barátságról. In: Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Bp. 1987.; MEYER-KRENTLER, Eckhardt: Der Bürger als Freund. Ein sozialetisches Programm und seine Kritik in der neueren deutschen Erzählliteratur. München, Wilhelm Fink Verlag, 1984.; HYATTE, Reginald: The Arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature. Leiden–New York–Köln. E. J. Brill, 1994.

vitairataiban és irodalmi műveiben[114], és Horvát István is Kazinczynál korábban, 1806-ban olvassa az *Eszmék*et.

A középszerelméletnek a modern filozófusok mellett az antik gondolkodásban is megvan a maga hagyománya. Erre hivatkozik – nem annyira közvetlenül Herderrel, mint a herderi alapokon gondolkodó Jean Paullal együtt – például Berzsenyi szinte minden elméleti írásában, melyeknek összegzése az 1832-es *Poetai harmonisticá*ban történik meg. Berzsenyi e művének, akárcsak Herderének, alaptétele az ellentétek, különösségek között megtalált középhelyzet. Innen vezeti le, a görög költészet szélsőségeket, harmóniazavaró részleteket mellőző sajátosságait. Schiller kultúraelméleten nyugvó naiv és szentimentális költészettípusát is az esztétikai középszer szemszögéből cáfolja. Az újkori kultúrát a görög műveltség harmóniás természetességével szemben nevezi különösségeket kedvelő *rút kultúrának*, az ezen nyugvó szentimentális költészetet pedig „felcsigázott gondolatokat, érzelmeket, képzeletet" kevelő rút költészetnek. Schiller költészetszemléletével Berzsenyi közönségközpontú irodalomtipológiai rendszert állít szembe. Azt fejtegeti, hogy talán „*azon érzelmi és gondolati erő és mélység, azon pompás nyelv és komoly fönségű férfiarc, melyek Schiller költészetét bélyegzik, magokban véve valami főbbek, mint a naivabb stílus pompátlanabb szépségei*", az irodalomnak azonban közönségkritériumai is vannak, ilyen szempontból pedig „*a főbbség a naiv szellemé, mivel ez közre- és célrahatóbb*".[115] A naiv költészetben összehangolható a popularitás és esztétikum, állítja Berzsenyi ismét Schillerrel vitázva, de ez az összehangolás csak a közönség különböző szintjeinek a figyelembe vételével lehetséges. A közönség képzettségétől függően vagy erkölcsi, vagy esztétikai lény, és a költészet eszerint vagy képezi, vagy már csak gyönyörködteti. A kettő közül az előző a fontosabb Berzsenyi számára: a populáris (görög szellemű naiv) költészet „*egyiránt szól mind a míveltebb, mind az együgyűbb néphez, és éppen az a cél, hogy ezekhez egyiránt szóljon, vagy igazabban, inkább azokhoz, kiknek még használhat, mint amazokhoz, kiknek csak gyönyört adhat*".[116]

A szentimentális költészet ezzel szemben elveszíti közösségi (görögös) jellegét, így morális, etikai és ezáltal esztétikai szempontból öncélúvá, tehát értéktelenné (*szimpozion-jellegűvé*) válik. Az ilyen költészet által, írja Berzsenyi „*nem szerettetni, nem használni, hanem bámultatni akarunk; s nem az ifjúságnak és népnek énekelünk, kiknek használhatnánk, hanem tudós terminológusoknak, kiknek már nem használhatunk*"[117].

---

[114] Verseghy sajátos Herder-recepciójáról ld: CSETRI Lajos: Verseghy nyelvfilozófiája. In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14–15-én tartott ülésszak anyagából. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1973. 23–33.

[115] BERZSENYI Dániel: Poétai harmonistica. Költészeti osztályok című fejezet. In: Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1956. 448–449.

[116] Uo. Költész nyelv című fejezet. 453–454.

[117] Uo. Költészeti osztályok című fejezet. 448.

Berzsenyi ebben az irodalomtipológiában találja meg a maga végleges válaszát Kazinczy észrevételeire és Kölcsey recenziójára. Görögösnek nevezett költészetszemlélete a strukturálódó irodalom esztétikai autonómiájával és szerveződő kritikusi rétegével szemben a közvetlen szerző–olvasó kapcsolatra épül. Ebben a közvetlenségben az olvasó egyidőben *erkölcsi* és *esztétikai* lény, amely a populáris költészetet közvetítők nélkül is képes hasznosítani és élvezni. Berzsenyi itt az egykori recenzensnek már nem csupán egyes tételeit, hanem Kölcseynek mint kritikusnak („*terminológusnak*") az illetékességét cáfolja verseinek bírálatában. Kazinczy, Kölcsey és Szemere költészetét többek között a közönséghez való viszonyulás alapján látja „új iskolának", mely leképezhetetlen szentimentalizmusa miatt nem válhat populáris irodalommá. *Kritikai levelei*ben ezért nemcsak a személyes sértődöttség szól belőle, amikor a Kölcsey verseinek kapcsán a húszas évektől barátjának vallott Döbrenteit idézi: „Igenis, ez a sokat jelenteni akaró és semmit sem jelentő, ez a titkos homályú, üres arcvonat valóban nagyon terjed poéziánkon, s félhetünk, hogy maholnap minden verseinkre csak azt kell mondanunk, amit *Döbrentei Kölcsey* verseire monda: *Látom a poétai fellobbanást, de nem értem.*"

A középszerelmélet – az esztétikai autonómia fogalmával szemben – mint az a fenti elemzésekből látszik, az esztétikumot nem kizárólag a művészetekhez köti. Az esztétikum egy ilyen elméleten belül szélesebb körű fogalom, mint a művészet, magában foglalja a természeti, az egyéni, az erkölcsi és a közösségi-társadalmi lét összes harmonikusan szép jelenségét, melyek fölé a legfőbb szépségként helyezi oda a költészetet, mint az összes többi szép *eredményét* és *teremtőjét*. „*Van szép virág* – írja Berzsenyi –, *szép szín, szép hang, szép gyermekség, mert a gyermek is része a szép emberiségnek, valamint amazok a szép természetnek; de mindezen szépek úgy alatta vagynak a költészi szépnek, mint a test a léleknek, mint a gyermek a legfőbb embernek, oly embernek, ki valamint magában, úgy minden munkáiban a szépet hasznossal párosítja.*"[118] Közönségszemlélete és esztétikumértelmezése folytán lesz a középszer elmélete – az esztétikai autonómia megvalósítását felvállaló strukturált irodalommal szemben – az integrált irodalom központi fogalma.

A 19. század elejének egymást érő és egymással keveredő hatásforgatagában a közönségről való gondolkodás irodalmi-esztétikai önértelmezéssé válik. A „művelt olvasó" fogalma az irodalmi célkitűzésektől függően éppúgy jelentette az iskolás klasszicizmus és a középnemesi hagyományok nevelte vidéki olvasóréteget, mint a művelődő, a civilizált életrendet elsajátítani igyekvő városi polgárságot. Emellett a 18–19. század fordulóján egyidőben jelentkezett három egymással ellentétes irányzat: a közönségnevelő, erkölcsi és civilizációs célokat kitűző *felvilágosodás*, a *nacionalizmus* és az *esztétikai autonómia* igénye. A különböző írói csoportok számára ezért a „művelt publikum"

[118] Uo. Játék és valódiság című fejezet. 436.

jelentette azt is, aki egyáltalán *olvas*, azt is, aki *magyarul* olvas, és azt is, aki *irányítottan* olvas. Annak az írónak, mint Fáy Adrás is, aki a közönség egészét akarta műveiben szem előtt tartani, számolnia kellett az olvasótábornak e rétegezettségével, különböző műveltségi szintjével és olvasási technikájával.

2.1. Fáy András és a „józan középszer"

Egyik életrajzírója azt írja Fáy Andrásról, érthetetlen az az idegenkedés, amellyel szinte egész életében viseltetett a kritikusok iránt, pedig a kritika (az egy Kazinczy-levelet kivéve) egyetlen egyszer sem bántotta, sőt a legnagyobb tisztelettel szólt személyiségéről is, közéleti szerepléséről is. Mellőzve egyelőre a kérdést, hogy vajon Fáy valóban amiatt bánkódott-e, mert kritikával illették műveit, vagy inkább azért, hogy a kritika alig akart *irodalmi munkásságáról* értekezni, s inkább a közéleti embernek járt ki a tisztelet, mint az írónak, most inkább azt érdemes szemügyre venni, hogy a valóban többször is hangoztatott kritikaellenességének hátterében hogyan képzelte el a szerző és az olvasó ideális kapcsolatát.

Amikor a *Házi Rostá*ban, a *Muzárion* 1829-es kritikavitájának utolsó, összegző és kiértékelő megszólalójaként Kazinczy Csokonai-bírálatára is megteszi észrevételeit, Fáy azzal védi a megtámadott költőt, hogy ő „*a Hazában minden Rendtől és Nemtől olvastatott*". „*Jól tudom én* – írja –, *hogy ezen divatosság (ha úgy szabad neveznem) nem mindig bíztos mértéke az Író-érdemnek: de azt is merem állítani, hogy soha sincs minden érdem nélkül: egy fejleni kezdő s vesző-félben állt Nyelv Literatúrájában pedig, s egy Nemzetnél, mellynek tekintetesebb része Nagy Fridrikként káros előítéletekkel, nem mondom megvetéssel viseltetett Nyelve eránt, s mellynek Szép-Neme a német szentimentális Poéták s Románok olvasására omlott – nincs nagy érdem nélkül... Vagynak Írók, kiknek, minthogy a közönség számos előítéleteivel, s keble sok édes gyermekivel keltek harczra, megengedtethetik: nem lenniek divatban; de ilyennek Literatúránkban csak az egy Kazinczyt ismerem; – más Íróink effélékkel ne ámúljanak.*" A visszavágás az 1808-as levélre, ha húsz évvel később is, megérkezett Kazinczy számára az utolsó mondat kétértelmű dicséretében.

A *Rosta* további gondolatmenetében ugyanúgy illetéktelennek tartja a formai szempontból normatív kritikát a népszerű szerzőkkel kapcsolatban, mint annak idején, a *Bokréta* ajánlásaiban és előszavaiban, amelyeket Kazinczynak, a hazának és a barátoknak címzett. Első kötetében a „hazához" (a hazai olvasóhoz) szólva az anya-gyermek kapcsolat analógiája alapján kéri felmentését a kritika alól („*egy anya pedig nem édesebb örömmel hallgatja-é játszó gyermeke méla petyegését, mint egy idegennek ki-tanúltt ékes beszédjét?*"), a kötet egyes ciklusai

előtt pedig a baráti megértésre számít műveivel kapcsolatban: „*Tsak barátoknak mertem velek kedveskedni, a kiknek homlokokra nem botsátja olly hamar a baráti lágyság a recenzensi rántzokat.*" Maga a kötetcím, a *Bokréta*[119] is jelzi, ajándékról, kedveskedő gesztusról van szó, s nem a hivatalos kritika, csak az integrált, társasasági-közösségi irodalom keretein belül kíván vele egy megértő közönség elé lépni.

A *Rostá*ban a kritikának ugyanezt az elutasítását egy nemzeti és erkölcsi értékrendszer keretein belül, a használni akarás, a hazának tett szolgálat, a gyermekien naiv vagy romlott ízlésű közönség javításának ürügyén teszi meg. A népszerűséget olyan erkölcsi kötelességnek, hazafias feladatnak tekinti, mely alól kibúvót keresni, Kazinczyhoz hasonlóan öncélú esztétikai élvezetbe merülni luxusnak, sőt, morálisan elítélendő cselekedetnek számít. A recenzens ne álljon a publikum és a szerző közé, mondja Fáy, legfeljebb abban az esetben, ha ki tud lépni az autonóm esztétika köréből, s bele tud olvadni a szerző és közönsége közt zajló erkölcsi párbeszédbe.

A populáris vagy popularizált irodalom Berzsenyinél is, Fáy Andrásnál is olyan egységes közönséget feltételez, mint amilyent Herder látott a héber és a görög irodalomban. Berzsenyi a szerző és közönsége között egy esztétizált, a harmóniás szép általános kultuszában kiteljesedő kapcsolatot képzel el. Fáy ezzel szemben a héber nép nemzeti és erkölcsi egységéhez hasonló publikumot ért a maga közönségfogalma alatt, melynek az író elsősorban erkölcsi tanítója, igazságokat kinyilatkoztató prófétája. Az esztétikum egy ilyen kapcsolatnak is fontos eleme, de az erkölcsi-nemzeti szempontokkal szemben másodlagos. Fáy nem ugyanazon alkotáson belül véli összeegyeztethetőnek az erkölcsi és esztétikai minőségeket, mint Berzsenyi, hanem két külön csoportba választja szét a jelennek, az élő publikumnak szóló népszerű, és a jövőre hagyományozódó esztétikai igényű irodalmat: „*...minden Recensiók felett való Birónak ismerem magát az élő Publicumot, s némely esetben a jövőt*"; „*Vagynak Munkák, mellyek a Jelenkornak irattak, s mások, mellyeknek csak a Maradék fogja itélhetni becsöket*"– mondja a *Rostá*ban. 1859-es, Székácsnak írt önéletrajzi levelében is *jelen idejű* írónak vallja magát: „*szerencsés valék némileg eleget tenni koromnak*".

Fáynál, Herderrel ellentétben, a nemzeti közönség nem a „nagyvilágot" képviselő bizonytalan ízlésű tömeg, hanem héber típusú egységes közösségként az a „kisvilág", amely műveinek közvetlen és feltétlen befogadója. A „nagyvilág" ebben a koncepcióban a strukturálódó irodalom, mert a formai szempontú normarendszer másodlagossága miatt itt számíthat bizonytalanabb fogadtatásra: „*Irodalmi műveimben a formák szabályaira nézve gáncsolhat itt-ott a szigorú kritika; de az a kérdés: van-e bennük lelkesség? s a spiritus*

[119] A *bokréta* a görög antológia szó magyar fordítása. Bár a kötet változatos műfajú és szerzőjű összeállítása eleget tenne az antológia követelményének, Fáy nem erre a jelentésre játszik rá.

vitalis, mely életet ad a műnek s mely nem szoritható a formák kaptafái alá?"[120].

A kölcsönös párbeszéd, a jóindulatú figyelmeztetés és javítás, a szerzőnek és olvasójának az együttgondolkodásban megmutatkozó etikai viszonyulása az *amicita vera*-féle eszményt látszik közvonalazni Fáynál is, akárcsak Herdernél. Fáy azonban, mint mindenben, itt is az egyzetetési lehetőségeket keresi és találja meg a *fejlődő irodalom* képzetében. A publikummal való jelenidejű, erkölcsi-prófétikus kapcsolat eszerint szükségállapot, melyet az irodalomteremtés kezdeti fázisa indokol. A fejlődés különböző fokozatain keresztül azonban, valamikor a jövőben, el fog jutni az irodalom egy esztétikai típusú kapcsolatot lehetővé tevő szintre. Kazinczy autonóm irodalomeszményét és közönségszemléletét ezért Fáy nem zsákutcának tartja, csak a jelen állapotokhoz képest korainak.

Az ötvenes évek végén, amikor életrajzában saját munkásságát értékeli, önmentegető szándékkal ugyanennek a fejlődési koncepciónak a figyelembevételét ajánlja az irodalomtörténészek számára. Több műfajban, a regényben, a komikus elbeszélésekben például „gyeptörőnek" mondja magát, akinek próbálkozásain a későbbi nemzedék, a *hibákat kijavítva*, azokon okulva, vagyis tökéletesebbet alkotva juthatott az esztétikum fejlettebb fokozatára: „*nem tartanám kellő szempontnak birálóimnál azt, ha ezek egyedül haladott korszakok és azon irók remekeivel hasonlittatnának össze, kik már nekünk – régieknek – mintegy vállainkon hághattak magasabbra...*"[121].

Fáyt a nagy szintetizátornak, az ellentétek összebékítőjének, az egymással szembenálló áramlatok egymásba simítójának, a józan középút hirdetésében Széchenyi partnerének ismeri a szakirodalom. Fenyő István is ellentmondásoktól mentes, kiegyensúlyozott, harmóniateremtő egyéniségként jellemzi: „*Kezdettől fogva megfigyelhető ugyanis nála egy nagyon is tudatos, elvszerűen magának kialakított kettősség: bizonyos egyensúly, egyeztetés, kiegyenlitő középút klasszicizmus és romantika, változtató szenvedélyű nemzeti elkötelezettség és a jelenségeket megszépítő erős harmóniaigény, a nagyon is sürgetett társadalmi-irodalmi mozgás és az épp oly erőteljesen vágyott »udvarházi« nyugalom között...*"[122] Fáynál azonban túl sok az életrajzi, művészi, intellektuális ellentmondás ahhoz, hogy ezt az egyeztetési tevékenységet valami magasabbrendű szellemi sikernek tekinthessük.

Fáy András egyszerre, egyidőben volt többféle közösségnek a tagja, de ezeket a szerepeket nem tudta olyan egységes elv alá harmóniába egyesíteni, mint Kazinczy a művészi életvitel kultuszában, vagy Berzsenyi az „esztétikai középlét" elméletében. Fáy egymástól elkülönült szerepei nem a középszer harmóniáját, nem a herderi szerencsés,

---

[120] Önéletrajzi levél Székács Józsefnek 1859. május 20. *Fővárosi Lapok* 1873. 48. sz. febr. 27. 205.).
[121] uo.
[122] FENYŐ István: i.m. 91.

létfeltételként definiált aranyközépet, hanem az otthontalan *köztességet* jelentik. Házi lakomákon, mint Erdélyi Pál írja, „erősen aromás" versekkel szórakoztató vidéki nemes, verselgető szolgabíró, Kazinczy hatására nyelvészkedő, a nyelvújítást bizonyos mértékig követő, külföldi irodalmat fordítgató és műfajokat meghonosító mérsékelt klasszicista; Toldyék között művelődő esztéta, akadémiai és Kisfaludy Társaság-i tagként irodalomközéleti ember, Széchenyi mellett reformer újító, az annyiszor elítélt Döbrenteivel együtt színigazgató és színikritikus, majd takarékpénztári és nyugdíjbiztosítási ügyekkel foglalkozó szociológus, pedagógus, hazafi; városban vidéki háztartást vezető magyar házigazda, vidéken a saját külön kis tusculánumát felépítő, a világtól félrehúzódó értelmiségi. Sehol sincs igazán otthon, és sehol sem tekintik igazán közéjük valónak. Minden egyes szerepében van olyan mozzanat, amely ellentmond az önmagáról és a róla kialakított képnek.

Hogy mégis a „józan középszer" ikonikus alakjává válhatott a reformkori Magyarországon, az azokból a vallási, szociológiai, irodalmi, civilizációs és urbanizációs ellentétekből ered, amelyeknek megoldása egyre égetőbbé válik. A vidéki középnemesség és értelmiség, amely a fővárosba összpontosuló művészi, politikai és társadalmi-társasági élettel szemben úgy érezte, hogy életformája és ízlésvilága elértéktelenedik, éppúgy fogékonnyá vált a középutas megoldások iránt, mint a formálódó városi-fővárosi polgárság, amelynek identitásproblémái a nemesi történelmi hagyomány hiányából eredtek. Fáy nem filozófiai és esztétikai síkon, hanem a konkrétumok szintjén, a szolgabírói és táblabírói tisztségétől sem idegen *békéltető* szerepét vállalta magára fővárosi írók és vidéki közönség, kanonizálódó irodalom és hagyományápoló ízlésvilág, vidéki szokásrend és városi életmód, nyugati civilizáció és nemzeti eszmék, polgári jövőképek és nemesi mítoszok között.

A józanul és függetlenül ítélkező békebíró szerepköre azonban mindenféle odatartozást és csatlakozást kizár. A békéltető az egyik fél előtt mindig a másikat képviseli, az ő személye a garancia az ellentétek kulturált rendezhetőségére, a tisztességes játékszabályok betartására, a minimális vagy optimális párbeszéd folytonosságára. Az ő személye az a határ, ameddig a kompromisszumos hajlandóság kiterjed. Fáy személyes – családi, baráti, pályatársi – kapcsolatainak ambivalenciáját ez a szerepkör okozta. Ugyanez a békéltető szerep hozza azonban számára a népszerűséget annak a vidéki és polgári olvasórétegnek a körében, amelynek éppen a Fáy által felkínált megoldási módokra volt szüksége: csatlakozni a modernizációs folyamatokhoz, de ugyanakkor nem adni fel semmiféle eszményt és hagyományt.

A Bélteky ház az összegyeztethetőnek hitt ellentétek regénye, *a józan középszer* lehetőségének az utópiája. Wéber Antal, Szauder József és Fenyő István[123] a magyar irodalomból hiányzó társadalomkritikai

[123] WÉBER Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959.; SZAUDER József: Udvarházi klasszicizmus. In: Az Estve és Az álom. Bp. 1970. 452–503.; FENYŐ

nagyepikaként, dickensi, gogoli realisztikus nemesi bírálatként elemzi a művet. A tanregény, a nevelődési és társadalomkritikai regény elemei valóban felismerhetők benne, de ha a szereplők sorsát, egymáshoz való viszonyát tekintjük, akkor a társadalombírálat mégsem olyan pozícióból történik a műben, mint ahogyan azt a különböző irodalomtörténetek elemezték,[124] s nem is annyira a „klasszicizmus alkonyát", mint a reformkor kezdetének (nemzeti-közösségi és személyes) erkölcsi illetve civilizációs dilemmáit jelzi.

2.2. A Bélteky ház

„Ha sorsom tetszésemtől függne, ... falun laknám; de látogatnám a várost is"
Bélteky Gyulának Regéczy Póli

Ha Fáy művét nem a Bélteky-apa letűnőfélben levő világa és a felvilágosult nemesi életvitelt megvalósító fiú konfliktusaként olvassuk, hanem a város és vidék ellentéteként, akkor a nemzedékregénynek tartott mű értékrendszere kissé módosul. A cselekmény néhány vidéki helyszínen, a Bélteky-, Valkay-, Uzay-, Gyomay-, Regéczy- és Rónapataky-kúrián, és egy Béltekhez közel eső, meg nem nevezett kisvárosban, majd Pesten, Pozsonyban és Bécsben játszódik. A szereplők közül egyesek állandóan úton vannak, és a felsorolt helyszínek mindegyikén felbukkannak. Az „umbra" szerepét betöltő *Halkó* vidéki mulatságoknál és családi eseményeknél éppúgy szórakoztatja a társaságot, mint a pesti bálokon és vidéki fogadókban. *Káray* nevelő szintén mindenütt jelen van, ahol jótanáccsal, filozófiával, életbölcsességgel és neveléssel hatni kell az emberekre és az eseményekre, *Porubay* exprofesszor pedig azért él vándortanárként, mert pedagógiai újításait nem pártfogolta az iskolarendszer. A szórakozást, nevelést és tudományt e három szereplő képviseli a regényben.

A negyedik utazgató maga Bélteky Gyula. A hazai társadalom minden szintjét megjárja, mindenütt tapasztalatokat szerez, véleményt alkot, és várja azt a napot, amikor saját alakuló ideáljai szerint önálló életét megkezdheti. Minthogy anyjának és Káray nevelőnek a segítségével apja vidéki környezetéből még gyermekkorában kikerül, ugyanoda már felnőttként sem tud visszailleszkedni, de nem találja helyét a városi környezetben sem. Ezért helyesel olyan élénken a falusi és városi életet összeegyeztetni óhajtó Póli szavaira. Utazgatása és sorsának

István: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Bp. 1976.

[124] A Bélteky házhoz vö. még: VADNAI Károly: Az első magyar társadalmi regény. *Akadémiai Értesítő* 1872. 239–242, *Athenaeum* 1873. 1653–1662, és Pest, 1873.; SZINNYEI Ferenc: Novellairodalmunk Jósikáig. *ItK* 1911.; SZIGETVÁRI Iván: Fáy András Bélteky háza. *It* 1919. 44–46.; BÁNRÉVY György: Fáy András Bélteky háza és August Lafontaine regényei. Császár Emlékkönyv, Bp. 1934. 1–18.

alakulása a nevelődési regényekkel is rokonítható, ahogyan Szauder József állítja, de hiányos világismerete, rácsodálkozásai és tapasztalatszerzései gyakran emlékeztetnek a vadember-regények alakjaira[125] vagy az ideális életformát kereső Candide-ra. Hozzá hasonló szereplője a regénynek Rónapataky tiszttartója, aki utazásai és tanulása után az exgenerális utópisztikus falusi birtokát megszervezi.

A regénynek nem a Bélteky Mátyás-féle nemesi kúria a legnegatívabb környezete. Az idős Bélteky, minden jellembeli hibája ellenére, bocsánatos bűnökben szenved. Halála a regény végén szánalomra indítja Gyulát, otthon tölti az utolsó napokat, s így, mint Fáy írja, *„meglőn az a vigasztalása, hogy apja utolsó napjait megédesítheti."* Sőt, nemcsak szánja, de megértő is apja gyengeségeivel szemben: *„Gyula igaz fiui illetődéssel vevé atyja halálát, szíve örömest kimenté annak minden gyöngéit, miket fonák nevelés rovására róva, s mik mellett jó szív doboga az elhúnytnak keblében."* Ezek a mondatok fájdalmas, de szükséges nemzedékváltást (természetes folyamatot), nem pedig valódi harcot tükröznek Gyula és apja között. Gyula sokkal inkább a városi világ szereplőivel áll szemben, s a regénynek is ez az igazán ellenszenvesen ábrázolt, kizárólag negatív típusokat és értékeket felmutató közege.

Fáy az 1824-ben megjelent, *Érzelgés és világ folyása* című novellájában, majd az egy évvel későbbi *Levéltöredék Pestről* című írásában még csak ellentmondásosnak látja a városi életet. Az *Érzelgés*ben két barát levelezik egymással, az egyik Pestre költözött, a másik otthon él, vidéken. A Pesten tartózkodó Gusztáv arra igyekszik rávenni vidéki barátját, telepedjen le ő is a városban, s vállaljon hivatalt: *„Te képezve vagy erre, és születésed is igényli ezt tőled. Azonban ki nagyra születvén tunyán hever, hasonló a jegenye-fához, melly magasra vonúl ugyan fel, de sem árnyékot nem nyújt a vándornak, sem gyümőlcsöt a gazdának."*[126] Fáy András úgy gondolja a húszas évek közepén, a vidéki nemesnek a városban a helye, hogy annak civilizálását, anyagi felfejlesztését, magyarosítását és erkölcsi javítását szolgálja.

Hasonló módon érvel Fáy a *Levéltöredék*ben is, melyben azt fejtegeti, hogy a tömeges, de ellenőrizetlen városi bevándorlást a vidéki nemesség tudná ellenőrizni a maga nemzeti karakterével és erkölcsi normáival.

„Fényűzés s majmozás emésztik szegény hazánkat, édes Károlyom! s sír a lélek a hazafiban! csudálom, hogy Schams úr, Pest jeles leírója mintegy védni látszatik a fényűzést, e polgári mételyt; mert – úgymond – ez olajja a szorgalomnak, mely egyedül teheti a nemzetet gazdaggá, s kiragadhatja a nemzeti lelket a zsibbadásból. Nem magasztalhatnánk-é eszerént az égéseket is? hiszen kőmíveseknek, ácsoknak s számtalan napszámosoknak munkát készítenek azok? Én ezt vélem, édes Károlyom,

---

[125] *A Bélteky ház* ilyen szempontból sok hasonlóságot mutat Verseghy Ferencnek a külföldi mintái ellenére is eredetinek tartható nevelődési regényével, a *Gróf Kaczaifalvi László*val (1808).

[126] In: FÁY András szépirodalmi összes munkái. Nyolcadik kötet. Pesten, 1844. 86.

hogy csak az oly fényűzés lehet óhajtható, mely esméretünk, lelkünk s polgári kimíveltetésünk következése, s a nemzetben ezekkel atyafiasan halad és terjed; mert így elég források nyílnak azon rosszak bedugására, melyek a fényűzésnek elmaradhatatlan társai, s a nemzet szorgalmába, lelke erejébe elegendő visszapótlás (reakció) a szegénység ellen."[127] *A Bélteky ház*ban a fentiekhez képest a városi élet egyértelműen negatívvá válik. Gyulát az ifjú Regéczy vezeti be a pesti társas életbe, s elmagyarázza neki a városi viselkedés szabályait, melyeknek lényege (Gyula és Fáy szemszögéből) az alakoskodás, az anyagi és társadalmi állásnak az öltözékkel, magatartással, gesztusokkal való jelzése, és ezekhez képest a belső értékek másodlagossága. A város jelszava, mondja Regéczy, hogy „*kalmárkodni kell a világban mindenneľ*".

A városban megromlanak a becsületes vidéki nemesurak gyermekei, a férfiak éppúgy, mint a nők. Gyula húgának, Birinek a hajlamait és nevelhetetlen természetét csak rontja a városi nevelőintézet. Az öreg *Türey*nek a fia is, a lánya is városban nevelkedik, és mindkettő meglehetősen zilált erkölcsi állapotban kerül haza. Türey Kornél ügyvéd lesz Pesten, s léha életmódja nemcsak a szülőkre nézve terhes, hanem tönkreteszi két falusi jobbágyfiatalnak a becsületes, tiszta életét is: Tóth Erzsikét, kiemelve paraszti környezetéből, elcsábítja, és emiatt lesz Erzsike udvarlójából, Szőke Pistából betyár. Laura, Türey lánya Pozsonyban nevelkedik, szalont vezető nagynénjénél. Őt a városi társasélet laza erkölcsei teszik hiúvá, és ezáltal szerencsétlenné. Egy labilis idegzetű és erkölcsű katonatiszt szerelmét csikarja ki, akitől utána csak úgy tud szabadulni, ha hazatér vidékre, szüleihez. A katonatiszt is betyárként jelenik meg újra a cselekmény során, akárcsak Szőke Pista, csak sokkal elvadultabb alakban.

Ezzel szemben vidéken nincsenek teljesen negatív, erkölcsi romlást vagy tragédiát előidéző életformák. Minden vidéki szereplőnek vannak az elítélendők mellett jó tulajdonságai is. *Bélteky Matyi* kicsapongó, de a környék tiszteli benne, hogy semmi külföldit nem tűr maga mellett, sem áruban, sem emberben, sőt, ha az egyébként vendégszerető házába idegen nemzetiségű ember téved, azt vagy megalázza, vagy megvendégeli, hogy lássa az idegen, milyen a magyar ember. Bélteky szomszédja, a kirívóan öltözködő, önhitt *Valkay*, aki katonatiszt volt, majd kalmár lett, meglehetősen ellenszenves Fáynak, szorgalma, mintagazdasága mégis pozitívumként szerepel a regényben. *Uzay*, Laura első férje jóindulatú, szimpatikus nemes, de nem találja helyét fiatal feleségének vidéki szalonjában, ezért Fáy érzelmes halált és temetést rendez meg neki. *Gyomay* hat évszázados ősi magyar nemes, pörösködése és nemesi gőgje csaknem szerencsétlenné teszi lányát, de végül ő is a javítható szereplők csoportjába kerül, nemcsak azért, mert pörösködése mellett is vagyont gyűjt szorgalmával, hanem azért is, mert a regény pozitív szereplői (a

[127] FÁY András: Levéltöredék Pestről. In: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarty Mihály 1800–1855. Bp. 1955. 23–25.

pozitív és negatív fogalmak természetesen mindig Fáy szemszögéből értendők) mellé állnak, és segítenek átalakulásában.

Jellegzetes „átmeneti" alakja a regénynek az öreg *Regéczy*. Városi és falusi háza magán viseli mindkét közegnek a sajátosságait. Az egyik ház Pest legszélén, csaknem vidéki környezetben áll (ez az egyetlen pozitív városi színhely a regényben), tele műalkotásokkal, vidéki birtokát pedig angol ízlés szerint rendezte be. Mindkét Regéczy, az idős is, a fiatal is az élet mulandóságát és a pillanat horatiusi élvezetét vallja életelvül, de míg ez az életelv az ifjú báró esetében, városi környezetben erkölcstelennek minősül, az apa ellentéteket ötvöző vidékies életében derűt és otthonosságot teremt.

*A Bélteky ház*ban általában nincsenek helyrehozhatatlan jellemek és tragédiák, nincsenek mély és változatlan érzelmek sem. A pesti főispáni házban nevelkedő Gyomay Klári lelkiismeretfurdalás nélkül fogadja, sőt viszonozza Gyula udvarlását, és csak a főispán fia, Vincze szól majd Gyulának, hogy közte és Klári közt már régóta bonyolódó, de a szülők miatt rejtegetett érzelmi kapcsolat létezik. Klári még abban is talál vigaszt, hogy apja Rónapataky generálishoz akarja férjhez adni. Gyulát nem éri gyógyíthatatlan fájdalom, hogy külföldi utazása alatt Póli férjhez megy, és Uzay Cilike is gyorsan belenyugszik abba, hogy a regény végén Ongay felesége lesz, nem Gyuláé.

Ennek a minden érzelmi konfliktust elsimító boldogságnak egyetlen feltétele van: hogy mindenki a saját sorsa által kiszabott helyen, saját osztályának keretei között maradjon. A regényben pontosan kirajzolódnak a társadalmi rétegek közti átjárhatóság szabályai. A nemességen belül a korlátok viszonylag lazábbak. Az arisztokrata Vincze elveheti a vidéki, szegényebb, de ősi nemességgel bíró Gyomai lányát, Póli férjhez mehet vidékre, Gyula és Vincze barátja, Ongay is gond nélkül megkapja Uzay Cilike kezét. A regény tragikus sorsú szereplői azok lesznek, akik képtelenek a józanság, az erkölcsösség és a társadalmi normák szerint szabályozni érzelmeiket. Uzaynak azért kell meghalnia, mert nem gondolja át, hogy a nála sokkal fiatalabb Laurával nem élhet csendes és nyugodt házasságban. Tóth Erzsike, a jobbágylány Türeyről és a nemesi osztályba való bekerülésről álmodozik, ezért korábbi udvarlóját, Szőke Pistát is elveszíti. Nála is szerencsétlenebbül jár azonban a Bécsben élő Létay altábornagy Jusztinka lánya és nem nemesi származású udvarlója, Berky. Számukra, bármilyen nagy volt is a szerelem közöttük, nincs kegyelem, mert nemcsak az erkölcsi, hanem osztálybeli normák ellen is vétenek. Berky és a törvénytelen gyermek meghal, Jusztinka pedig hosszú éveken át vándorolva vezekel, mire Rónapataky oldalán visszatérhet saját osztályának környezetébe.

A megmaradt szereplők, rangjuktól és foglalkozásuktól függetlenül, a középnemesség pártfogása és vezetése alatt olvadnak be egyetlen családias közösségbe. A közösséghez tartozás legfontosabb kritériuma a középnemesi réteg tulajdonságait jelentő *nemzeti karakter* megőrzése (enyhe városi műveltséggel egyesített vidéki életmód, mérsékelt

civilizáció, amely nem telepszik rá az ősi szokásokra, stb.). A közösségi élet másik feltétele a *moralitás*, amely a felvilágosodásnak – a vidéki magyar nemes életmódjával azonosított – természetes emberideálját jelenti.

Anélkül, hogy itt a korszak politikai vonatkozásaira kitérnénk, számunkra, mentalitástörténeti szempontból csak az az összeegyeztetési kísérlet érdekes, ahogyan a középnemesi réteg a nemzeti egység és összefogás családi eszményét igyekszik a kulturális és társadalmi civilizációval, az európaiasodás kozmopolita törekvéseivel közös nevezőre hozni. Fáy regénye szerint a vidéki középnemesség nemcsak arra képes, hogy az idegen nyelvű nemzetiségeket magába olvassza, s ezáltal egységesítse a nemzetet (Rákosy gróf beiktatásán a szász grófné már magyarul beszél), hanem arra is, hogy erkölcsileg ellenőrizze a városiasodás, a civilizálódás folyamatát (a városi, külsőleg kifinomultabb, de szerepjátszó viselkedésformákkal szemben ez a réteg kevésbé európaizálódott, de őszintébb). Emellett a középnemesség hivatott arra is, hogy kapcsolatot teremtsen és közvetítsen a társadalom alsóbb és felsőbb szintjei között. A nemesi kúria *találkozóhellyé* válik, ahol díszruhás parasztok, vidéki szórakoztatók, tanárok, színészek, főrangúak, üzletemberek és katonatisztek, magyarok, nem magyarok és külföldiek érintkezhetnek egymással.

Egyetlen típus hiányzik ebből a társaságból, a hivatásos művész alakja. A pozitívnak minősülő szereplők közül szinte mindenki kedveli és műveli a művészet valamelyik ágát, s a vidéki értelmiségnek is számos típusa beletartozik a középnemesi kúria világába (a kántor, aki zenére tanítja Laurát, a pap az Uzay-kúrián, a mulattató Halkó, Porubay professzor, Káray stb.). A művészet ebben a körben mégis csupán kísérője az életnek: a nevelés eszköze és kedvtelés. Ezt fejtegeti Káray is, amikor Leguli, Bélteky ügyvédje azon aggódik, hogy a „*szép mesterségek varázslataikkal könnyen elragadják, elrabolják a lelket, a szükséges valódiaktól*". Káray úgy véli, a helyes nevelésnek kell a szépség szeretetét a helyes irányban és mértékben fejlesztenie, olymódon, hogy a művészet élő igény, mégis „mellékes maradjon" a növendékek életében. „*Kinek ily kedvtelése nincsen, csak tenyészés annak élete, s boldogsága nem egyéb bajtalanságnál*", mondja a nevelő.

A családias összetartozás és a napi életbe integrált művészet akkor sem veszít eredeti jellegéből, amikor az új generációval a szórakozási formák és kommunikációs hagyományok lassan megváltoznak. Bélteky Mátyás vadászgatásait, férfitivornyáit kevert nemű, nőket is szerepeltető társalgási formák váltják fel. Az idősebb generációhoz tartozó Uzaynak még tanulnia kell a nőkkel való társalgás mesterségét, a városi tapasztalatokkal rendelkező ifjúságnak azonban ez már simán, gond nélkül megy: „*Érzé Uzay, hogy alig lehet egy egy nehezebb feladat, mint ismeretlen vegyes társaságot mulattatni, s oly beszéd-anyagra találni, mely közérdeket gerjesszen annál, s fentartsa magát...*" A gróf a városból érkező Türeytől tanulja meg a mulattatás titkait: „*Könnyűség, ügyes*

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

fordúlatok, elménczség és apró hízelgések, valának azon tulajdonok, miket az ifjú szavaiban sejte, bátorság és önbizalom, mikkel azokat divatba tudá hozni. Apróságokat horda elő, de gyakorlott élénkséggel, miknek inkább szín és közvonzalom, mint tárgy adának fontosságot..."[128]

Mindez egy megyei beiktatáson zajlik, Rákosy gróf falusi kúriáján, ahol e modernebb jelenet után százados hársfa alatt terítenek a vendégeknek, s az asztalnál a hagyományos magyar viselkedési formák uralkodnak. A lakomát patriarkális ülésrend, magyaros jókedv és görögös versenyek kísérik, melyeket a vándormulattató Halkó szervez meg. Az ünnepségen ott vannak a falusi parasztok is, és tánccal, dallal szórakoztatják a grófi közönséget. A lakoma után kettéválik a társaság, a szórakozás bent folytatódik a kastélyban, most már „városiasabb" művészeti ággal, a színházzal. Iffland „Valberg Elizáját" játszák a fiatalok, majd a korszak divatos hangszerének, Halkó gitárjának hangjai mellett énekelnek.

A másik típusú vidéki társaság Laura szalonja Uzay házában. Laura, akit egy elszegényedett kántor tanított meg zenélni, s tudását a pozsonyi szalonokban tökéletesítette, idős férjének birtokán valóságos városi társaséletet honosított meg. Laura estélyei, akárcsak a Rákosy- vagy Regéczy-kúriák ünnepélyei, a Fáy-utópia ideális művészi életét jelentik. Az alkotói és befogadói tevékenységet ezekben a társaságokban az *integráltság*, a *szinkretizmus* (a különböző művészeti ágak vegyítése) és a *kritikai értékelés hiánya* jellemzi. A játékos szórakozás, a moralitás és a hazafiasság művészi ötvözése csak akkor lehetséges, ha az esztétikai értékszintek nem működnek, vagyis ha a kritikus személye kimarad ebből az egységből. Laura estélyein például Gluck, Haydn, Graun zenéje mellett a legfrissebb és legdivatosabb városi zongoradarabokat játsszák, maga Laura is szerez néhány dalt, Halkó gitározik, Gyula pedig magyar nyelvű verseket ír Halkó zenéjére.

Az ideálisnak tűnő „magyar ház" ennek ellenére Regéczy gróf városszéli és vidéki kúriája lehetne. Regéczy életrajzát Káray mondja el Gyulának, felsorolva a hagyományos nemesi műveltség forrásait: a báró (akárcsak visszaemlékezései szerint Fáy), iskolás korától kezdve gyűlöli az észkínzó tudományokat, a mathézist és az algebrát, annál inkább kedveli a művészeteket és a politikai tudományokat. Kedvenc költője Horatius, aki tele van életbölcsességgel és joviális kedéllyel. Számára a társaság és társalgás az élet legnagyobb örömforrása, ezért minden alkalmat megragad az ünneplésre, névnapokat, születésnapokat, keresztelői és nászlakomákat, vadászatokat, farsangi bálokat, majálisokat szervez. Képgyűjteményében is csak a tragikumtól mentes, derűs tematikájú darabokat válogatta össze, Rubenstől, Caraccitól, Coreggiótól, Tenierstől. Szenvedélyesen szeret politizálni, és időnként, magyar nemeshez illően, különc ötletei támadnak, mint születésnapi ebédjének a kriptában való feltálaltatása. Két dolog hiányzik belőle, a nemzeti

[128] Bélteky ház. II. 4.

vonzalom és a jövedelmező gazdálkodás. Ezért kerül majd ő is azok közé a szereplők közé, akik csupán egy-egy vonást adnak hozzá a Rónapataky generálisban és a három fiatalemberben megtestesülő középnemesi ideálhoz.

Rónapataky egymagában testesíti meg azokat az eszményi vonásokat, amelyek a polgárosuló, mégis hagyományőrző félvárosi, félvidéki, civilizált nemzetet Fáy utópiájában jellemzik, de életkora miatt alkalmatlan az új társadalmi eszmények jövőbeli képviseletére. Katonai pályája, műveltsége, mintagazdasága, az arisztokráciával és az osztrák nemességgel fenntartott kapcsolata, emberismerete azonban azt a *hazai hagyományt* jelenti amelyet a három fiatalember fog továbbvinni. Ongay katonatisztként a hazának és a magánéletnek a védelmezője, a katonai becsületnek, barátságnak és bátorságnak a képviselője, Vincze szolgabíróként az ősi, nemzeti és az új polgári törvények felügyelője, Gyula pedig az új típusú gazdálkodás, az anyagi jólét megteremtője és a művészetek pártfogója lesz.

A középnemesség középhelyzetének regényét Fáy akkor írja meg, amikor a húszas évek közepétől Bajza és Széchenyi, a harmincas évek első felében (a pozsonyi országgyűlésen) pedig Kölcsey teljes kiábrándultsággal bírálja a középnemesség hagyományosan magyar vonásait, s amikor Pestbuda világvárossá fejlesztésének programja, a városba költözés divatja egyre vonzóbbá válik az értelmiségi számára. Erdélyi József adatai szerint *A Bélteky házat* a közönség egy év alatt szétkapkodta, a kritika azonban hallgat róla. Bajza *A románköltésről* szóló tanulmányában csak megemlíti, Toldy pedig nem is tartja valódi regénynek.

Fáy összeegyeztetési kísérlete, a regénybeli nemességnek a városból való kiköltöztetése és gazdálkodásra szorítása nem egészen népszerű ötlet a harmincas évek fővárosában. De ugyanebben az időszakban a vidéki nemesség is egyre idegenebbül szemléli a politikai és irodalmi életnek a városban hivatásossá alakuló formáit. Szűts Ábrahám például, Fáy bizalmas gombai földbirtokos barátja, aki ifjúkorában maga is verseket írogatott, Herdert és Matthisont fordított, kéziratos verseskönyvébe pedig begyűjtötte a korszak és a környék divatos dalait, alkalmi verseit,[129] a negyvenes években, „pipás nemessé" degradálódva, így foglalja össze megváltozott helyét a világban: „*míg a mai időben divatba jött haladás, javitás, újitás napi renden nem volt, hanem a régi alkotmányos törvények és szokások szerint intéztettek el a megyei gyülési tárgyak, addig a tisztviselői-kar egy két emeritus alispánynyal, vagy más tisztviselőkből lett táblabiróval, de leginkább ezeknek is csak jelenlétökben, elvégzett mindent, és megnyúgodott benne minden, a ki ott nem volt, mert legalább hitte, hogy minden csak a törvény és szokás szerint tétetett. De most eddig hallatlan tárgyak jőnek mindig, újaknál újabbak, szokatlanok, sokszor alkotmányba ütközők, s vétkeznénk, ha azt*

[129] Szűts Ábrahámról: BENKÓ Imre: Fáy András két kiadatlan meséje. ItK 1899. 119–120., és Szűts Ábrahám gyűjteménye. Gombán, 1820-tól. OSZK Kt. Quart. H. 4328.

mondanánk, hogy hirül sem adja a megye, mert előre értesítetünk a tanácskozás tárgyairól is, s ennyibe nihil de nobis sine nobis, semmit rólunk nélkülünk, a theoriában; de a dolog a gyakorlatban nem így áll. Mert annak, ki a gyűléseken felszóllalni, gyakorlott szónokokkal küzdeni akar, még hasonló értelmesség, olvasottság mellett is, mit mezei gazda bajosan követelhet, az is szükség volna, hogy minden előzményeket tudjon, és így mindég jelen legyen, erre ismét mulhatatlanul a pénz szükséges..."[130]

A „*szegény pipás, és ez előtt ugyan bocskoros, de most már nagyobb részint pantalonos s ehez mért bakkancsos nemes ember*" azt érzi a negyvenes évek elején, hogy az a nemzeti szellem, melynek a húszas és harmincas években ő volt a hordozója, a polgárosodás (városiasodás) folyamatának előrehaladtával ellene fordult, és civilizálatlannak, darabosnak, faragatlannak minősítette le az ő magyaros világát. A *korszellem* és a *nemzeti szellem* a vidéki nemesek szemszögéből ellentétes fogalmakká váltak, az intézmények, melyeket a nemzeti szellem jegyében az ő támogatásukkal hoztak létre, idegenekké lettek. A hazafiasság többé nem *nemzeti*, hanem *városi*, polgári fogalom, melyben a vidékiesség elavult, megvetett értékként szerepel. Szűts Ábrahám saját világának védelmében odáig megy, hogy visszakívánja a latinnyelvűséget, mely a magyarnak idegen, de idegen nyelv a nemzetiségek számára is. Úgy látja, hogy a magyarnyelvűség *ellensége lett a nemzetinek*, mert a a „korszellem" a beszüntetett latin nyelvvel együtt elutasítja a régi iskolázottságú értelmiségi réteg egészét, beleértve a latin műveltségű középnemesi osztályt is.

Ezeket tartotta szükségesnek Szűts Ábrahám 1843-ban elmondani: „*nem azért, hogy rajtunk segítve-legyen* – írja lemondón, csupán az ősi, a férfiasan szókimondó magyar virtushoz való ragaszkodás bizonyításaképpen – *mert hogy az úgy nevezett kor, vagy korszellem minket is meghallgasson, azt nem reménylhetjük: – hanem azért, hogy majd elgázolt maradékunk meglássa, hogy a protestálgatáshoz de csak is ahoz volt jussunkat ismertük, és mást nem tehetvén, midőn elnyomattunk, legalább kipiszegett belőlünk a férfi természet*".[131]

A vidék és főváros közötti kommunikáció zavarait az az írás is mutatja, amely Fáy regényéről *vidéken* keletkezett, s amelyben Fáy *Bajza párti fővárosi írónak* minősül. Az első érdembeli kritika ugyanis 1836-ban születik a regényről a *Literaturai Lapok*ban, de Kovacsóczy „*harag és párt nélkül*" jelszavú kassai lapjának Baráth nevű kritikusa nincs megelégedve Fáy művével[132]. Kovacsóczy célja a *Nefelejts* című zsebkönyvvel is, a *Literaturai Lapok*kal is, mint a beköszöntő beszédben elmondja, hogy a pesti tömörüléssel szemben vidéki irodalmi központot

---

[130] Szűts Ábrahám: A pipás nemesek véleménye... Kecskemét, 1843. 24–25.
[131] Uo. 112–113.
[132] BARÁTH: A Bélteky ház. Román Fáy Andrástól, Pesten, nagy 8drét 1832. II. kötet. In: *Literaturai Lapok. Harag és párt nélkül.* Kiadja és szerkeszti Kovacsóczy Mihály. Kassán 1836. 364–365.

hozzon létre. A lap 1836–37-es számai nem is állnak másból, mint a Bajzáékkal való valódi és álpolémiákból. Ezért az az érv, hogy Fáy regénye nem eredeti mű, mert Kisfaludy Károly *Tollagi Jónás*ának ötletéből ered, ürügynek tűnik. A valódi okot maga a recenzens is elmondja a szöveg végén, ő Fáyt Bajzáék köréhez sorolja, ennek a körnek pedig egyik tagjával sincs megelégedve, sem Bajzával, sem Kölcseyvel, sem Vörösmartyval: „*Tollagi Jónás kicsinyben képezi azt, mit Fáy ur románában a terjedelmes személyzet, de az alapképzelet költsönözöttségének észrevevése csak ugy kerülhetendi el figyelmedet, ha szemtrelen vagy pártos lész. Higgyed! nálunk az eredetiség ritka madár; s ez annál sajnosabban eshetik, minthogy főbb iróink süllyednek a kölcsönözöttség bűnébe, s azok közül is leginkább Bajza* szövetséges társai. *Vörösmarty „Csongor és Tündé"-jét ki fogná tagadni nem az egész Magyarországot bekószált Árgírus históriából merítettnek, Fáy Bélteky háza Tollagi Jónásnak visszhangja; s a mi legkülönösb, vezérök is szeret másokéból csipekedni. Sajnálkodj! én legalább igen sajnálom Fáy urat, hogy az* élet megcsalta a szép reményt, *Fáy urnak ez még nincs későn mondva*".

A regénnyel ezután hosszú ideig megint nem foglalkoznak, s csak a század második felében éled fel a mű, akkor, amikor a vidéki középnemesi világ és vele együtt Fáy András is újra divatba jön.

Magánéletében Fáy András nem a Rónapataky-féle kúriát, hanem Regéczy báró városszéli házához hasonlóan, a városba átültetett vidéki életformát választotta. Miután szolgabíróságából a nem nemesi származású Adonyi Mihály kiszorította (1818-ban a váci főszolgabírói állásra együtt jelölték volt főnökével, s Fáy vesztett), latin nyelvű búcsúlevelet nyújtott be a megyének, melyben azt kéri, válasszák meg legalább táblabírának, mert ő a hazát továbbra is szolgálni akarja[133]. A megye megválasztja, s Fáy Pestre költözik. Házában, mint Toldy Ferenc, Karacs Teréz, Vachott Sándorné és mások visszaemlékezéseiből tudjuk, vidéki típusú, ebédekkel, vacsorákkal egybekötött irodalmi összejöveteleket szervez, és maga is eljár a város más hasonló vagy eltérő jellegű találkozóira, Vitkovics házába, Kulcsárhoz, Teleki László táblabíróhoz, Bártfayékhoz, Karacsékhoz, Csapóékhoz, Szemeréhez stb. Ezekben a házakban vegyes összetételű társaság szokott összejönni: irodalomkedvelő kálvinista városi polgárok, vidékről betelepült, megyei tisztséget viselő vagy értelmiségivé vált kis- és középnemesek, és nem nemes származású értelmiségiek.

Az elkövetkező tíz-tizenöt évben Fáy közéleti munkásságában áthelyeződik a hangsúly a regénybeli megoldásokhoz képest. *A Bélteky ház* modelljét a vidéken maradt nemességnek javasolja, ő maga azonban – ahogyan azt a húszas évek közepén, a *Levéltöredék*ben és az *Érzelgés*ben gondolta –, az alakuló városi intézményrendszerben, egyesületekben és társasági életben szeretné az „aranyközép" értékeit

---

[133] ERDÉLYI Pál: 1890. 38., és Fáy jellemrajza Adonyi Mihályról. Függelék I., VI/II.

megőrizni vagy meghonosítani. Törekvésével, mint az akadémia megalapításának körülményei, a vidéki értelmiség olvasási szokásai és a városi polgárság integrálódási igényei mutatják, nem volt egyedül, a középszféra továbbra is tömegesen ott állt mögötte.

3. A strukturált és az integrált irodalom viszonyulása az intézményekhez

3. 1. Az akadémia mint az integrált irodalom intézménye

Amikor az 1825-ös országgyűlésen a tudós társaság megalakítása körüli viták zajlottak, az erősebb hang azoké volt, akik az akadémiában nemzeti intézményt láttak. Az akadémia szorgalmazói a középnemesség politikus rétegeiből, támogatói a művészetpártoló arisztokráciából kerültek ki[134], első vezetői pedig rendi főméltóságok, hivatali vezetők és egyházi emberek. Az írók közül sokakat éppen ez a tény ábrándított ki a Vay Ábrahám által elkészített akadémiai tervből. Legtöbbjük külön szerette volna választani az irodalmat mint *művészi tevékenységet* a *missziós feladatoktól*, ezért egy ezzel párhuzamosan benyújtott másik tervezetet, Szepessy Ignác erdélyi püspök elképzelését támogatták, mely szerint a magyar nyelv terjesztésének ügyét az alsó iskolák megreformálásával kellene kezdeni, s így olvasókat nevelni az irodalom számára[135]. A terv lebonyolításához Szepessy egy nyelvterjesztő társaság felállítását javasolta, amely ellenőrizte és irányította volna a munkát.

Bajza, miután az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen (Földváry alispán kísérőjeként) személyesen is látta az akadémia körüli dolgok alakulását, az akadémia nem szakmai jellegétől idegenkedett. Kazinczynak meglehetősen szkeptikus levelet írt az alsó ház képviselőinek a hozzáértéséről. A deputáció, amely a dolog elintézéséhez kineveztetett, írja, annyit ért hozzá, mint „*a belvederi palota-seprő a Raffaelek, Fügerek míveihez*". Kazinczy a maga szimpozion típusú társulati eszménye alapján a Richelieu-féle francia akadémia szervezeti formájához hasonló, többszemélyes irányítást nem tudta elfogadni, Kisfaludy Sándor, Dessewffy József, Guzmics Izidor, Fáy András pedig általában a hivatalos, intézményes keretektől tartott. Fáy még az országgyűlés kezdete előtt nyilatkozott a kérdésben, amikor Pest megyei táblabíróként az országgyűlésre készülő követeket úgy utasítja, ne

---

134 Vö.: R. VÁRKONYI Ágnes: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Bp. 1975.

135 Vö: Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Bp. 1926., és JOLSVAI András: „Írók akadémiája": A megalapítástól a megalakulásig. *ItK* 1989. 5–6. sz. 605–626.

támogassák a nyelvművelő társaság megalapítását, mert szerinte egy ilyen intézmény az írók közti ellenségeskedés miatt úgysem működhetne eredményesen. Jolsvai András feltételezése szerint talán ez a követi utasítás lehetett az oka annak, hogy Fáy kimarad az első tagok közül.[136]

Az idegenkedés azonban csak a kezdeti időszakot jellemzi. Amikor az akadémia mégis megalakul, presztízskérdéssé válik az igazgató bizottságba vagy a hat alosztály bármelyikébe való bekerülés. A tagság vegyes összetételű: birtokos nemesek (Jankovich, Dessewffy), papok (Pázmándi Horváth, Kiss János szuperintendens) ügyvédek (Vitkovics), egyházi gimnáziumok tanárai (Kövy, Budai Ézsaiás, Bitnicz, Ercsei Dániel, Guzmics), Bartal György ítélőmester, Schedius Lajos, Bene Ferenc egyetemi tanár stb[137]. Többségük ahhoz a református vagy katolikus, a halléi, jénai, göttingeni vagy bécsi egyetemeket megjárt polihisztor típusú tudósfajtához tartozik, amelynek széleskörű természettudományos, filozófiai, jogi, hadi, történeti, pedagógiai stb. érdeklődésében a szépirodalom csak az egyik tevékenységnek számít a sok közül. Várkonyi Ágnesnek ezért csak részben igaz az a megállapítása, hogy „*a Magyar Tudós Társaság inkább irodalmi és nyelvművelő egyesületnek indult, hiszen a filozófiai és történettudományi osztályokba is részben írók kerültek*".[138] Kazinczy és Kis János valóban a történeti, Berzsenyi és Döbrentei pedig a bölcsészeti osztálynak a tagja, de az alosztályok ilyen összetétele mégis inkább a korszakot jellemző tudományos és *irodalmi integráltságnak illetve szinkretizmusnak a tükre*, vagyis annak a ténynek, hogy egy író bármelyik osztályba bekerülhet, mert mindenütt polihisztorok foglalnak helyet. Ennek a tudóstípusnak ez az utolsó nemzedéke. Az 1830-as években felerősödő kulturális és művészi differenciálódás során majd a szakosodott tudósok első nemzedéke váltja fel őket.

Az akadémia nemzeti jellegét az első tagajánlások is igazolják. A negyvenes években történő átszervezés előtt a felvételi javaslatok érvei között a leghangsúlyosabbak azok, amelyek a leendő akadémikust „buzgó hazafinak" minősítik, megállapítják róla, hogy „hasznára lesz nemzetünknek", vagy egyszerűen csak azt, hogy fel kell venni az akadémiába, mert Erdélyből kevés a társasági tag.[139]

Az akadémia a tagok egyéni munkájának szorgalmazásánál és a szépirodalmi tevékenység serkentésénél is fontosabbnak tartja a tudományos ismeretterjesztést, a népnevelést, a tudományok közhasznúvá tételét, a tankönyvek írását és kiadását. Ismeretterjesztő folyóiratának 1831-es terve szerint, az angol *Library of Useful Knowledge* mintájára,

---

[136] Jolsvai: i.m. 621.

[137] Vö: Jolsvai András táblázatával a tagok foglalkozási, vallási és területi arányáról. I. m. 626.

[138] R. VÁRKONYI Ágnes: A magyar tudományos akadémia megalapítása. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Bp. 1975. 27.

[139] Vö: R. VÁRKONYI Ágnes: Tudósok testülete s a testület munkája 1831–1849. In: uo.

élő kapcsolatot tartott volna fenn a tagságon kívüli közönséggel, főképp a vidéki iskolákkal, gimnáziumokkal és értelmiségi réteggel.[140] A vidékről beérkező műveket is, melyeket az akadémiai tagok egyenként bíráltak el, többségükben országgyűlési képviselők, evangélikus prédikátorok, líceumi tanárok, orvosok, fizikusok írták.[141]

Hogy a vidékiek kezdetben mennyire magukénak érezték az akadémiát, ugyanakkor pedig a harmincas évek végén már mennyire észlelték az ízlésüktől való távolodást, egy veszprémi plébános, Békeházi Incze (Beke Incze Kristóf, 1785–1862)[142] 1838-ban kiadott könyve is bizonyítja. *A Korszellem* című munkájában azt rója fel az akadémiának (és ez szerinte a társaságnak csak a kisebbik vétke), hogy túl drágán, a vidékiek számára elérhetetlen áron adja kiadványait, így „egyenesen kitűzött czélja ellen vét". A másik, a nagyobbik vétek az, hogy az akadémia már kevésbé foglalkozik kiadványainak erkölcsi minőségével és ezzel együtt a vidéki közönség igényeivel. Békeházi szentségsértőnek tartja, hogy például Vörösmarty *Vérnász*ában a kóbor Banó szerzetbe léphet és prédikálhat, de más művekben is kifogásolja a vallási eszmék kigúnyolását. „*Vagy azt feleli valaki* – vitatkozik a plébános –, *ezek többnyire fordítások. Igaz; de ha a szinészi intézetnek erkölcsi művelődés oskolájának is kell lenni, és a' mint mondják, akar is honunkban lenni, illyen darabok ne fordíttassanak, vagy a' külömben jó darabokban az e' féle kifejezések ugy cseréltessenek föl, hogy a' szinházban a' különféle vallásfelekezetbeliek az ártatlannak lenni kellő mulatság helyett egymás előtt ki ne gúnyoltassanak...*"[143]

Fáy András 1835-ben emlékiratot készít Széchenyi számára a tudós társaság átszervezéséről. Azt javasolja, hogy a továbbiakban helybelieket, vagyis pestieket válasszanak a tagságba, akik rendszeresen részt vehetnek a társasági üléseken, és gondolkodásuk is „*nem a régiben tespedésre, hanem haladásra hajlik*".[144]

A vidéki-városi arány kérdése az akadémiában nem ekkor merült fel először. Az előkészítő bizottság üléseinek egyik fő vitapontja a taglétszám területi felosztása. A pesti bizottsági tagok javaslatát, hogy a beválasztott tudósok túlnyomó többsége a fővárosban vagy a környékén lakjon, a vidékiek leszavazták. „*A mai ülésben nevezetes vita volt a fölött, hogy a tagok honnan választassanak* – írja például az akadémiai előkészítő munkákról naplót vezető Bitnicz Lajos. – *Fejér, Schedius és Horváth István erősen vitatták, hogy többnyire pesti lakosok legyenek a dolgozó tagok. Ez az idegeneknek, kivált Vay Ábrahámnak, nem tetszett. Sőt Kisfaludy Sándor azt mondá, hogy ha a dolgozó tagok csak pestiek*

---

[140] Vö: uo.

[141] Vö: VISZOTA Gyula: Bajza József Akadémiai munkássága. *ItK* 1912.

[142] SZINNYEI: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 761–762.

[143] BÉKEHÁZI Incze: A' Korszellem. Békeházi Incze által fejtegetve. Második kiadása ezen czimű munkámnak: Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk? Pesten. Beimel József árúja. 1838. 54–55.

[144] Id. BADICS, uo. 421.

lesznek, ő maga fog oppositiót kezdeni".[145] Végül úgy döntöttek, hogy a leendő negyvenkét tag közül tizennyolc mindig pesti legyen. A harmincas évek közepén az akadémia, akárcsak a Kisfaludy Társaság, amelynek 1836-ban megválasztott első tagjai is többnyire Pesten élnek, lassan (fő)városi intézménnyé válik.

Fáy András és Szemere Pál az első akadémiai tagok közül kimaradtak. E kimaradás okát többen és többféleképpen magyarázták, többnyire figyelmetlenséggel. Kazinczy érzékeli, hogy fájni fog nekik a mellőzés, s valóban amikor harminc évvel később, 1861-ben Fáy a Szemeréről szóló visszaemlékezését megírja, még mindig nem felejtette el, kitér erre az epizódra is, anélkül természetesen hogy saját mellőztetését említené. A következő közgyűlésen azonban, december 15-én mégiscsak beválasztják őket. Fáy tiszteleti tag lesz, mert a rendes tagságot nem fogadta el. Sértődöttségből, vagy valóban azért, amire hivatkozott, elfoglaltsága miatt, nem lehet tudni. A tiszteleti tagság mindenesetre reprezentációs tisztség, olyan egyéniségek közül választották őket, „*kik nagyobbrészt előkelő társadalmi állásúak lévén, díszt hoztak a társaságra*".[146] Fáy tehát 1831. december 15-től az akadémia tiszteleti tagja, 1845. június 9-én az igazgatótanácsba választották, de önéletrazi visszatekintésében élete egyik legboldogabb napjának azt az alkalmat nevezte, amikor 1847. december 17-én, Széchenyi és Teleki távollétében ő nyithatta meg és vezethette a 16. közgyűlést.

3. 2. Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly kezet fognak

Időben egy kicsit előrébb lépve, egy visszatekintést érdemes elolvasni e fejezethez 1843-44-ből, azokból az évekből, melyekben Szűts Ábrahámnak a vidéki nemesség sérelmeiről szóló könyve is megjelent. A szöveget Garay János írta, és a Kisfaludy Társaságban olvasta fel, *Magyar írók s irodalom Pesten ötven év előtt és most* címmel[147]. A rövid irodalomtörténeti értekezésben Garay felsorolja azokat az eredményeket, amelyeket a jelzett időszakban, főként az utóbbi két évtizedben az irodalmi közélet terén sikerült elérniük.

Első helyen áll e felsorolásban az írói hivatás legitimálása, ami azt jelenti, nem mellékfoglalkozásként, kedvtelésként, hanem életformaként való megvalósíthatósága. Az irodalmi élet, mondja Garay, ahhoz képest, hogy a könyvszerző még az ő gyermekkorában is gyakran egy személynek tartatott a nyomdásszal vagy a könyvkötővel, s a magyar író

---

[145] BITNICZ Lajos: „1828-ban Pestre, a m. tud. társaság alaprajzának kidolgozására tett utazásom naplója." In: SZÉCHENYI István naplói. S.a.r. Dr. VISZOTA Gyula. III. k. (1826–1830). Bp. 1932. 732.

[146] BADICS: 1890. 417.

[147] Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1843/45. II. k. 138–157.

csak akkor lehetett író, ha nem kellett csatába vagy politikai gyülekezetekbe mennie, a harmincas évek végére szerencsésen differenciálódott.

Másodszor a közönség összetételének átalakulását elemzi Garay, itt azonban nem egészen a tényekből, inkább irodalmi művekből meríti példáit: a nemeslelkű magyar hölgy, írja, nem páncélinget köt többé fel a hadba rohanó hős magyarnak (mikor tette ezt?), nem tisztújítási lobogókra tűzi fel a szalagot, hanem elmegy „*a tudomány és művészet örökzöld csarnokaiba is, meghallgatni a tudományok emberét, mint hozza napfényre, lámpája mellett átvirrasztott éjeinek, a bányász vas szorgalmával kiásott elmekincseit, a lélek mély buvárlatainak malasztos gyöngyeit...*" E retorika mögött nemcsak az látszik, hogy a tudományos szinkretizmus állapotából az írói hivatás rangban az összes többi foglalkozás fölé emelkedett a negyvenes évek elejére, olyannyira, hogy a szépíró szellemi tevékenysége magába olvasztja illetve helyettesíti a közélet és a gazdaság minden más területét, hanem az is, hogy a közönség, a személyes ismeretség folytán, az írót már nem csupán szellemi társnak, erkölcsi vezetőnek, hanem univerzális emberideálnak tekinti.

A harmadik nagy eredmény Pest irodalmi központtá alakulása és elmagyarosodása. Nem mintha magyar író és irodalom korábban nem létezett volna hazánkban, helyesbít Garay, de az írók szétszórva, kis körökben működtek, ami éppen annyi, mintha nem is lett volna irodalom, mert összpontosítás nélkül „*ki felé hatni gyenge volt*". Még Kazinczy sem tudott Kassán és széphalmi kúriáján olyan hatást kifejteni, mint lehetett volna, ha Pesten él. Az első pozitív kísérlet a pesti irodalom megteremtésére Kisfaludy Károly Aurora-köre volt, mely „*a magyar irodalomnak annyi szép lelkét s capacitásait egyesíté Pesten, s hatása által, mit a hazai olvasó közönségre s különösen a hölgyvilágra gyakorlott, irodalmunkban új korszakot nyitott és képezett*".

Garay gondolatmenetében egy újfajta magyar irodalmi eredetmítosz körvonalai észlelhetők. Kazinczy ebben a koncepcióban előzményként, az előkészületek (vándorlások) éveinek vezéreként mutatkozik Kisfaludy Károly mellett, aki majd az új, a városi, a modern közönséggel rendelkező, központosított irodalom államalapítójává válik. (Így ábrázolja e hatalomátadást 1859-ben Orlay Petrics Soma, amint a két vezér az első találkozás alkalmával kezet fog egymással.) E teleologikus fejlődési ívben a végcél a pesti íróvá válás, bejutás a centrumba, ahonnan azonban a *hatás*, az esztétikai, erkölcsi és nemzeti nevelés visszasugárzik az elhagyott, most már térbelileg és szellemileg is másodrangúvá vált vidékre.

Garay koncepciója szerint Pest önmagában lesz a herderi „kisvilágnak" és a „nagyvilágnak" a képviselője. A kisvilágot kétféle színhely jelenti a szerzők számára. A szimpozion típusú társulat szerepét a Kisfaludy Társaság tölti be, amelyet az akadémiából kiválva a strukturálódó irodalom ideális formájának tekintenek. (A társulati

irodalomnak ez a formája Kazinczy egykori szimpozionjánál sokkal nyíltabb és kevésbé szakmai jellegű, mint az majd Szontagh Gusztávnak a következő fejezetekben ismertetett írásából kiderül.) Ugyanez az írói kör azonban családi házaknál, szalonokban, közös kirándulásokon is találkozik egymással, és ezeken a baráti összejöveteleken az integrált irodalom társasági-közösségi irodalmát műveli, természetesen a vidékitől eltérő, városi ízlés szerint. A „nagyvilág" e társaság számára az a tágabb városi közönség, amely műveiket olvassa, eljár a Kisfaludy Társaság, az Akadémia vagy a Színház karzataira megnézni és meghallgatni őket, és amelyet a szerző írás közben maga elé képzel.

A vidéki közönség ezzel szemben szellemi állapotától és műveltségétől függetlenül kirekesztetté, az irodalmi központ távoli megfigyelőjévé válik, és ha érvényesülni akar, be kell jutnia a pesti körök valamelyikébe. 1836-ban Kölcsey ironikusan emlegeti a Pestre költözködés hisztériáját az íróknál: „*Szerencsés író, ki a fővárosban magának hacsak egy félig vizes, és kétharmadnyira setét kamarácskát is árendálhat! Ő előtte nyitva állanak a tiszteletnek és halhatatlanságnak kapui... S íme, a falusi lakás a módival való ismeretlenségen felül, még azon mentségektől is megfoszt, melyekkel a városi író oly nagy haszonnal élhet előbeszédében. Mert őtet vagy a könyváros sürgette a beállandó pesti vásár miatt; vagy barátainak nem állhatott ellent; vagy épen valamely nagy rangú Maecenás parancsolatainak kellett engednie...*"[148]

Garaynál az autonóm, „*külön osztályt képező irodalmi kar*" nemcsak a belső differenciálódás, hanem a vidékhez képest kialakuló hierarchikus viszonyok eredménye is. „*Az irók érezni kezdték magokat, s a haza érezni az irókat, s mivel ezek leginkább Pesten központosultak, Pesten mintegy önkénytelenül tekintélyre emelé a közvélemény, s a* pesti *irót már mintegy fokra emelé a* vidéki *iró fölé, épen olyan formán, mint tesz a* pesti *prókátor, orvos vagy tanítóval (most már szinésszel is), ki bizodalmának legalább felét s már csak annál fogva is s mintegy előre,* azért *birja,* mert pesti. *Ugyanez áll, noha nem minden előitélet nélkül, a* Pesten *nyomtatott könyvről is, már csak azért, hogy Pesten nyomatott.*"

Pest ebben az interpretációban „belső körként", a kiválasztottak társaságaként működik. Garay szóhasználatával is jelzi ezt, amikor a „bent" és a „kint" térbeli fogalmaival fedi le a vidék és a (fő)város közti relációkat. Pest nyomdái, mondja némi büszkeséggel, „*a vidékieket egészen háttérbe szorítja*", a pesti lapok, köztük például a *Jelenkor* nagy hatással voltak „*kifelé a nemzetre*" (kiem. H.F.K). Ezzel szemben a vidék szellemi életképtelenségét az is jelzi Garay számára, hogy míg Pesten az utóbbi két évtizedben egy sor új folyóirat látott napvilágot, vidéken, „*a tudományok mezején*" (kiem. H.F.K.) egyetlenegy folyóirat, a *Felső Magyarországi Minerva* indult, s almanach is csak egy, Kovacsóczy *Nefelejts*e, Kassán.

---

[148] *Előbeszéd könyv nélkül* (1826). In: Kölcsey Ferenc Összes Művei. Bp. Franklin, [1943].

A *nemzet* ebben az értelmezésben kettős jelentésű: egyfelől a nem irodalmárt, a nevelés alanyát képező közönséget jelenti, másfelől pedig az akár irodalmár, akár nem, de vidéken élő egyének összességét. Az irodalom, Garay beszéde szerint reprezentációvá vált: az írók – mondja –, „*számra és jelességre most már megint hasonlítanak Dunapartunk' és Ujvárosunkhoz, mint ezelőtt ötven évvel hasonlítának egymáshoz*" (mármint abban, hogy egyik sem létezett, H.F.K.). Az irodalom e kiművelt formájában a civilizált *életmód* létfeltétele is. A nyelvművelés befejeztével eszközt adott a kezébe a törvényhozásnak, tudománynak, költészetnek, bevonult a „*nyájas, finom és könnyű társalgás pamlagai's thea-asztalaira, valamint Thalia' nemzeti műcsarnokára, úgy mint a journalismus' széles mezejére, hol már most minden árnyalatok és fordulatokban magyaráz, fest, szónokol és zeng, versenyezve a külföld' legmíveltebb nyelveivel*".

Garay látlelete az elmúlt korszak irodalmáról helyenként azonos, másutt ellentétes azzal, ahogyan az Aurora-kör tagjai húsz évvel korábban e folyamatokról gondolkodtak, s ahogyan a maguk helyét az átalakulási folyamatban kijelölték.

Az 1820-as évek második felében elfogadott és a köztudatban is elterjedő vélemény lesz, hogy a nyelvújítás kora az utóviták ellenére befejeződött, a civilizáció alapjai, eszközei készen állnak, s ezután következnek a művelt nemzetekhez való felemelkedés további fokozatai. A peregrinációs jellegű külföldi utazások ebben az évtizedben alakultak át az idegen országok művelődési, gazdasági, társadalmi életét, szokásait, életvitelét tanulmányozó körutakká (Wesselényi és Széchenyi utazása, később Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útja, Pulszky Ferenc, Szalay László, Trefort Ágoston, Szemere Bertalan, Wesselényi Polyxéna, Hrabovszky Dávid és mások utazásai[149]). Ezeknek eredményeként egyre több mű jelenik meg a hazai közélet, a viselkedéskultúra, a társalgási szokások és a társadalmi kommunikáció európaizálása céljával. Az intézmények felállítása, az európai kinézetű főváros kiépítése, az életvitel civilizálása, a művelt szórakozás színhelyeinek és formáinak a létrehozása, s végül az erkölcsök kiművelése mind ennek a programnak a keretei közé tartozott, melyben vezető szerepet továbbra is a kultúrának, ezen belül pedig az irodalomnak szántak.

A kultúrának mint nemzetteremtő- és fenntartó tevékenységnek az értelmezése több irányból fut be a század első két évtizedében a magyar(országi) gondolkodásba. A nemzet kiművelésének Bessenyei által kidolgozott elmélete, Batsányi-féle fejtegetése és kármáni koncepciója számos tanulmányban variálódik tovább, most már az ilyen

---

149 Vö: MÁRKI Sándor: Magyar nők utazásai. *Földrajzi Közlemények* 1889. 17. k.; FENYŐ István: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: F. I.: Két évtized. Bp. 1968.; WESSELÉNYI Polixéna: Olaszhoni és schweizi utazás. 1842. S.a.r. GYŐRI János és JÉKELY Zoltán. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó); HUBERT Ildikó: Reformkori portrék Hrabovszky Dávid kéziratos naplójából. In: Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Szerk. SZABÓ B. István. Bp. 1994.

célú külföldi tanulmányutak tapasztalatai alapján is, a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Felső-Magyarországi Minerva* számaiban[150]. A felvilágosodásnak azonban – mint a tökéletlen, barbár, megváltoztatni óhajtott jelen és az ész szabad használata által garantált, modern jövő közötti átmenetnek a definíciója már a 18. század számára is ambivalens, egymásnak ellentmondó folyamatokat rejtegetett magában[151]. Méginkább ellentmondásosnak tűnt ez a fogalom a húszas évek Magyarországán, ahol a kezdettől fogva nemzeti jellegű, *magyar felvilágosodásnak* ebben az időszakban kezd kialakulni egy szélesebb körű, gazdaságot, életmódot, viselkedési szokásokat érintő, nem kifejezetten nemzeti vonulata is. A kanti kérdés, hogy mi a felvilágosodás, két alapvetően eltérő jellegű alkérdést foglal magában. Az egyik az elérendő jövőre, a kitűzött célokra vonatkozik, a másik a jelenre, az adott pillanatra, melyet Foucault a *„jelen ontológiájának"* nevez, *„rákérdezésnek arra, kik vagyunk és miféle történelmi pillanathoz tartozunk..."*. *„A modernitás ezen attitűdje* – mondja a Focault gondolatmenetét interpretáló Mladen Dolar – *egyetlen gesztusban foglalja össze az etikát, az ismeretelméletet és az esztétikát."*[152]

A húszas években ezeket a kérdéseket elemezgető szerzőknek, mögöttük pedig a társadalom szinte minden osztályának és rétegének a saját helymeghatározás és identitástudat jelentette a legfőbb gondot, nemzeti és egyéni síkon egyaránt.

3. 3. Pálóczi Ádám, Vergilius és Homérosz: változó költőideálok. A görögségkép és a herderi életkor-metaforika

A kultúra láncolatáról szóló elmélete, közönségszemlélete és a magyarokra vonatkozó jóslata mellett Herder a *nemzeti életkorra* vonatkozó metaforikájával hatott a legerőteljesebben, de a legellentmondásosabban is a magyar irodalmi és társadalmi gondolkodásra.

A nyelvi mozgalmak idején, Verseghy és Révai ipszilonvitájában ez az elmélet érdekes módon, nemcsak nyelvfilozófiai szinten, hanem a tudományos státusz, a tudományos munkában való illetékesség kérdésében is alapérvként jelentkezik. Verseghy többek között azt

---

[150] Vö: BUCZY Emil: Értekezések az elmének magasabb kifejlődése körül, az ízlés munkájában. *Erdélyi Múzeum* 1817. VII. 86–128.; KOVÁTS Sámuel: Igaz-e, hogy a tudományok inkább rontják mint javítják az elméket s az erköltsöket? *Tudományos Gyűjtemény* 1818. X. 61–72.; MOKRY Benjámin: Némelly gondolatok és elmélkedések a tudósokról közönségesen. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. XII. 30–68.; TERHES Sámuel: Mi akadályoztattya többek közt tudománybeli tökélletesedését a magyarnak? *Felső Magyarországi Minerva* 1825. 495–501., stb.

[151] Vö: DOLAR, Mladen: A felvilágosodás öröksége: Foucault és Lacan. *Nappali Ház* 1992. 63–71.

[152] uo. 66.

fejtegeti az etimologizáló Révai grammatikájával szemben[153], hogy egy múltbeli nyelvállapot azért nem lehet mérvadó a nyelv kiművelésének (egységesítésének) folyamatában, mert a múlt a nemzet gyermek- vagy ifjúkoraként szükségszerűen fejletlenebb nyelvállapotot tükröz, mint a jelen. Emellett, állítja Verseghy, semmi sem garantálja, hogy a múltbeli emlékek egyáltalán magyarul jól tudó egyénektől származnak, s a ragozási rendszer alapján be is bizonyítja, hogy Révai példája, a *Halotti Beszéd* tót költő műve. Verseghy tehát nemzeti szempontokat érvényesítve állítja, hogy a tiszta magyar beszéd egyes vidékek jelen nyelvállapotából *konstruálható meg*, közmegegyezés alapján.

Révai két feleletet ír Verseghynek[154], mindkettőt állítólagos tanítványainak álnevén. Vitairataiban azt állítja, hogy a tiszta magyar nyelv valamikor a múltban létezett, és a nyelvemlékekben maradt fenn. Azóta, a nemzet elöregedése és idegenekkel való keveredése során az egykori nyelvállapot leromlott, ezért a tiszta magyarság *rekonstruálása* nem kóbor, önjelölt és magányos nyelvészek, hanem komoly és alapos munkát intézményes keretek között végző tudóscsoport feladata. E kör létezését és működését bizonyítja a vitát kísérő közönség előtt is azzal, hogy tanítványai nevében írja a válaszokat: *Nem egy ember Révai* – így szól az egyik fejezetcím –, *a teljes régiség, nagy tudóssereg szól belőle az egész nemzet javára.*

(Az életkor-metaforika társadalmi vonatkozásai)

A húszas években az életkor-metaforika ennél jóval szélesebb körben hat a közgondolkodásra, azokkal a belső ellentmondásokkal együtt, amelyek magának Herdernek az elméletében is felfedezhetők. „*Életünk szakaszai azonosak a növényi életszakaszokkal: kicsírázunk, növekszünk, virágba borulunk, elhervadunk és meghalunk*"[155], írja Herder az *Eszmék*ben. Az egyes ember életének ezt a pályaívét azután kiterjeszti egyrészt az emberiség történelmére, másrészt pedig különkülön az egyes nemzetek életére, melyek szintén a barbárság, a felvirágzás és hanyatlás fázisán mennek keresztül. Az egyes nemzeteknek ez az életútja a körülményektől, környezettől, nemzeti adottságoktól függően, változó ideig elhúzódó szakaszokra tagolódva a legkülönfélébb módon alakulhat.

Az egyszeri, a kezdettől a végpontig tartó pályaív azonban magában hordozza a körforgásnak a lehetőségét is, amennyiben a modell különböző népek esetében újra és újra megismétlődhet, sőt ugyanannak a

---

153 VERSEGI Ferenc: A tiszta magyarság avagy a csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pest, 1805. In: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. Szerk. Szalai Anna. Bp. 1980.

154 [RÉVAI Miklós] Világosvári Miklósfi János: Versegi Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága. Pest, 1805.; [RÉVAI Miklós] Fényfalvi Kardos Adorján: Versegi Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban. Pest, 1806. In: uo.

155 HERDER: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Bp., 1978. 101.

népnek az életében sem kizárt a felújíthatósága, csak más időben, más körülmények között és más-más társadalmi rétegek felszínre jutásával: „*Nincs a Természetnek virága* – mondja Herder a görögökről szóló fejezet összefoglalójaként – *amely el ne virágoznék; de az elhervadt növény magvai szétszóródnak, megújítva az élő teremtést. Shakespeare nem volt Szophoklész, Milton nem Homérosz, Bolingbroke nem Periklész; de a maga helyén, a maga nemében mindegyikük az volt, mint annak idején az elődök. Tehát mindenkinek arra kell törekednie, hogy a maga helyén azzá váljék, amivé a dolgok folyamatában válhat; és azzá is kell válnia, más lehetősége nincsen.*"(*Eszmék*, 339–340.)

Az a sztoicizmus által közvetített, antik eredetű ciklikus létszemlélet tehát, melyet Csetri Lajos a reformkor és romantika költői és gondolkodói számára oly csábítónak lát, nem teljesen ellentétes a herderi elmélettel. A kétféle körforgáselmélet a reformkori gondolkodást tekintve azonban lényeges ponton különbözik egymástól. A ciklikus történelemszemlélet egy államra vagy nemzetre nézve egységesen, *egyetlen osztályra*, a nemesi nemzetre szokott vonatkozni (mint ahogyan azt Csetri Lajos Berzsenyi ódáinak kapcsán is kimutatta[156]). Ezzel szemben az organikus fejlődés elve és a herderi körforgáselmélet a reformkorban általában rétegezett, társadalmi osztályokra, csoportokra, foglalkozásokra, sőt egyénekre lebontott nemzetre vonatkozik. Másként alkalmazta magára ezt az elméletet a vidéki, magát a nemzeti karakterjegyek hordozójaként szemlélő nemesség és értelmiség, másképp a városi, rétegeződő polgárság, másképp Kazinczy klasszicista köre, másképp Bajzáék, s tőlük is némiképp eltérően Kölcsey.

Ez akkor is kiderül, ha a Herder könyvében központi jelentőségű görögségszemlélet hazai alakulását – s itt most a kérdésnek nem elsősorban a winckelmanni-schilleri esztétikai, költészettani oldalát, hanem a magyarság különböző csoportjainak társadalomeszményeit tekintjük át. A görögségeszmény egyik típusával, a *plutarkhizmusssal* Csetri Lajos Berzsenyi-monográfiájában foglalkozik részletesen.[157] A 18. századi antikizálásnak ebben a tendenciájában, mondja Csetri Lajos, nem annyira az athéni társadalom eszméje, inkább a spártai, ezen keresztül pedig a római állameszmény dominált. Az a puritán, harci erkölcsökre épülő nemesi demokráciakép, amely többek között Berzsenyi ódáiban is megmutatkozik, elsősorban erre a társadalomeszményre és erkölcsi felfogásra vezethető vissza.[158]

Ezzel szemben Kis Jánosnak az Eschenburg nyomán készített 1809-es görög történelmében[159] a hangsúly megoszlik a spártai és az athéni demokrácia között. Kis munkájában a fogalmazásmód, a nyelvhasználat

---

156 CSETRI Lajos: Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok. Bp. 1986. 65–69.

157 uo.

158 uo. 63–65.

159 A régi görögök erköltseinek és szokásainak, vagy vallásbéli, polgári, hadi és házi rendtartásainak leírása. ESCHENBURG szerint készítette KIS János. Pozsonban, 1809.

arról árulkodik, hogy bár műve átültetés, gondolatmenete tehát az eredeti szerzőét követi, írás közben nemcsak az előszóban bevallott cél (az olvasónak a görög históriában való eligazodás megkönnyítése) vezette, hanem a magyar társadalommal, annak nemesi osztályával, papi és költői rétegével húzható párhuzamok is érdekelték. Amikor a görög törzsek történetének a heroikus időktől kezdve a szabad köztársaságok virágkoráig tartó három fejlődési fázisát leírja, a magyar nemesi eszmények és a görög nemzeti vonások feltűnően hasonlítanak egymásra. A görögöket, mondja Kis, a szabadságszeretet, amely „*nemzeti tulajdonok lett*", az egységesülés, az összetartás, a törvények tisztelete tette naggyá, innen jutottak a „*ditsőség poltzára*", ismerjük fel szövegében a 18. század végi magyar nemzeti költemények (Orczy, Berzsenyi, stb.) szóhasználatát és nyelvi fordulatait. Míg a spártaiak a bölcs törvények és a szigorú, de dicsőséget hozó erkölcsök áldásait élvezték, az athéni köztársaság az erkölcsök, a tudomány, a „*jelesebb esméretek*" a „*tisztább ízlés*" és a kereskedelem művelése folytán válhatott naggyá, melyben a vezető szerep a költőknek jutott, akik egyszersmind erkölcsi nevelők is voltak: „*S minthogy a költők énekeit a gyermekekkel s ifjakkal minden nevelők nagy gonddal tanúltatták: könnyen által lehet látni, melly sokat használhathattak a költeményes munkák az erköltsök javítására, valamint azt-is könnyen megmagyarázhatni, miért tsudálták s tisztelték légyen a görögök olly igen legrégibb költőiket.*"

Kis János a görögöknek nemcsak állami és társadalmi, hanem magán- és közéletét is hasonlónak érezte a magyarságéhoz. Azokat a mozzanatokat, eseményeket ismerteti, s olyan stílussal, amiről feltételezi, hogy a magyar olvasót érdekli: a vendégségeket, lakomákat, a férfi és női feladatköröket, lakodalmakat, főzési, étkezési szokásokat, ugyanakkor olyan dolgokat is, amelyeket modellként szeretne állítani a magyar társadalom elé. A görögök, mondja például a protestáns értékeket szem előtt tartva[160], vallásbeli kötelességnek tartották a jó gazdálkodást, s létfeltételnek a kereskedelmet.

Hangsúlyaiból és szóhasználatából következtetve, Kis János mintha az esztétikai kópiaelvnek a társadalmi változatát kínálná fel a magyarság számára. Az athéni és spártai példák alapján egy tökéletesen működő állam, társadalom és nemzet azon ismérveit emeli ki, melyeket a hazai nemzeti karakterológiában is meglévőnek, megvalósíthatónak vagy javíthatónak lát, és amelyek véleménye szerint a magyarságot alkalmassá tehetik egy hasonló fejlődési ív végigjárására. A tökéletes társadalom görög változata, akárcsak a Laokoón szoborcsoport tökéletes művészete, olyan lemásolható társadalomként áll a magyarság előtt, amely kiutat kínál a nemesi gondolkodásban „elöregedettnek", „elkorcsosodottnak" tartott nemzet számára.

---

[160] Vö: WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1995.[2]

A 19. század tízes éveitől a görögségszemlélet *athéni* vonala lesz hangsúlyosabb a magyar irodalomban és közgondolkodásban. Az athéni minta Teleki Józsefnél, Berzsenyinél, Kölcseynél, Bajzánál, Wesselényinél és Széchenyinél két irányba ágazódott el. Az egyik irány a művészeti, a másik az angol *common sense* fogalmával ötvöződve átfogóbb társadalmi eszményként hatott. Egyrészt tehát a költő és a költészet feladatainak a görög kérdés alapján történő újragondolása, másrészt a társadalom, a civilizáció, a közösségi élet új, görög mintájú eszményeinek kialakulása jellemzi ezt az időszakot. A nemesség egy részének, miután megbékélt a civilizálódás gondolatával, sőt saját szereplehetőségeit is felfedezte ebben a folyamatban, az új típusú görögségeszmény a *megifjodást*, a polgárság számára pedig az önlegitimálás lehetősége folytán a *felnőtté válást* jelentette.

(A görögségeszmény az irodalmi gondolkodásban)

Teleki József 1818-ban nem Herderre, hanem Winckelmannra, Schillerre, Jean Paulra és Bouterwek esztétikájára hivatkozva fejtegeti a naiv és szentimentális, a régi és új költészet általános különbségeit, illetve magyar vonatkozásait.[161] Görögségszemléletében kétféle elem keveredik: Schiller tanulmányának közismert ellentmondását is átveszi, amikor azt állítja, hogy a görög modell, az emberiség naiv költészetet lehetővé tevő gyermekkora egyszeri, az új, keresztény világban már megismételhetetlen képződmény, ugyanakkor pedig az egyes költőt, a zsenit alkalmasnak tartja, hogy (akárcsak Goethe) a művészetben reprodukálni tudja „*a görög költés karakterét*".

Telekit a romantikus zsenifogalom egyik első hazai megfogalmazójának tekinthetnénk, ha nem lenne tanulmányában egy másik ellentmondás is, melyet részben szintén a német esztétikákból örököl, részben pedig maga fejleszt tovább. A *tökéletes* művészet, állítja Teleki, akárcsak Winckelmann, továbbra is a görög művészet marad, melynek másolásában „*a többi nemzetnek nem maradott egyéb hátra, hanem hogy őket kövessék*", s „*közönséges sorsok szerént a második hellyel megelégedjenek*". Az új költészet azonban nemcsak szubjektivitása folytán nem lehet soha tökéletes, hanem azért sem, mert ez a költészet az emberiség „kimíveltetése" során létalapjait, társadalmi és közösségi hátterét veszítette el. A megszerzett tudás az emberiséget az öregedés fázisába juttatta, s minél inkább művelődik, annál inkább hanyatlik. A civilizáció és kultúra, amely a magyar *társadalmi gondolkodásban* a nemzeti megújhodást, a művelt államokhoz való felzárkózás lehetőségét jelentette, a Schiller–Teleki-féle *esztétikában* a

[161] TELEKI József: A régi és új költés különbségeiről (1818). In: Szöveggyűjtemény a reformkorszak magyar irodalmából. Szerk. CSETRI Lajos és WÉBER Antal. Bp. 1981. I. k. 112–119.

hanyatlás fázisához kapcsolódik. Az utolsó bekezdésben, amikor az elméleti fejtegetésből a korabeli konkrét irodalomközéleti viszonyok elemzésére tér át, Teleki úgy látja, hogy a görög naiv költészetet jellemző *szinkretizmus és integráltság* éppen az emberiség elöregedésével járó *strukturálódás, irodalmi és tudományos szakosodás* miatt válik végérvényesen lehetetlenné:

„... *nálunk ... az emberi munkálkodások nagy felosztásával, minden személynek a maga része kimérettetik; itt megszokván a költő szoros korlátok között mozgolódni, azon kívül csapni nem mér, s így válik belőle egy kicsinységekben gyönyörködő, meghatározott, emberiséget nem ismerő elme...*"

A költői hivatás, mondja Teleki, a strukturálódás és tudományos differenciálódás folyamán elszakad az élettől, foglalkozássá válik, és „*egy fő városba rekesztve, egy különös emberklasszisra* [Berzsenyinél: terminológusokra!] *szorítva*" elveszíti a görög közösségben betöltött szerepét. „...*a poézis a görögöknél csak gyönyörűségből folytatott*, nálunk *pedig a kenyérkeresésnek egy nevezetes módja. Az olympiai játékok, ahol a költő becsületet nyert, nem élelmet, a gyengébb elméket a vetélkedéstől elijesztették, míg a nagyobb tehetségeket a megtiszteltetés által felbuzdítván, közöttök egy nemes lelkesítő vetélkedést támasztottak...*" Teleki nosztalgikus görögségideáljában a költészet az élet minden területét átitatta, s ennek köszönhetően volt „*Görög Ország a művészség temploma, hol csak a szép imádtatott.*"

Telekivel ellentétben Berzsenyi, Kölcsey és Bajza úgy gondolja, a szépség vallása és a társadalom köznapi életének görög típusú esztétizálása a jelenkorban nemcsak lehetséges, hanem egyenesen a nemzeti fennmaradás és nemzeti költészet létfeltétele. Írásaikban mindhárman elsősorban a költő, a költészet, a szépségkultusz és a nemzeti élet összefüggéseit vizsgálják, s bár kiindulópontjuk és hangsúlyaik eltérőek, végközvetkeztetésük, a kérdésre adott válaszuk csaknem azonos egymással.

Berzsenyinek a részben már elemzett *Poetai harmonisticá*jában a szépségeszmény az emberi természetben rejlő költői és játékösztönből ered: „*amit nyilván látunk* – írja Berzsenyi – *mind a szebb égali vad népeken, mind a természet ösztönein fejlett görög kultúra vidám emberein, kik az emberképzet nagy munkáját különféle játékokba öltözteték, s azáltal az egész életet egy szép játékká bájolák*".[162] A görög világot a test, az értelem és a lélek szépsége jellemezte, melyben a költők különleges helyet foglaltak el: „*Homeros verseinek a hallására* – írja Berzsenyi – *olyan lelkesedésre ragadtatott a görög nép, hogy a poezis hatalmát a szép műveletű népnél majdnem mindenhatónak kell tekintenünk*". E világ legfőbb szépségét azonban mégis az a felismerés adta, hogy „*az ember nem egyéb, mint szép testbe öltözött és testén uralkodó szép lélek*", aki a környezetét is ehhez az ideálhoz idomítja: „*az*

[162] BERZSENYI Dániel: Poetai harmonistica. Játék és valódiság c. fejezet. Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései. Bp. 1985. 394.

egész lelki világnak szép testet, a testi természetnek pedig szép lelket ada..."[163]

Ezek a gondolatok arra a következtetésre vezethetnének bennünket, hogy Berzsenyinél a korai, plutarkhista szemléletet a húszas évek végére az athéni típusú görögségideál váltotta fel. Széchenyinek írt 1830-as levele[164] azonban azt bizonyítja, hogy az esztétizált életvitelt éppen a *plutarkhista és athéni társadalom- illetve költészeteszmény összeolvasztásának köszönhetően tartotta saját jelenében is megvalósíthatónak.*

Az athéni görögség életmódjához véleménye szerint az angol nép áll a legközelebb, s Széchenyi jó érzékkel választotta ezt a mintát az „aljasodni s elenyészni" kezdő magyar társadalom megújítására. A kultúrának és civilizálódásnak köszönhetően – írja Berzsenyi – az angol nép a monarchia keretein belül is meg tudta valósítani azt az életformát, amit a görögség a demokráciában. A társadalmi berendezés különbözősége eszerint nem jelent akadályt a magyarság számára sem egy hasonló modell kialakításához, amennyiben képes lesz arra, hogy az angol kultúrát, intézményrendszert, társasági szokásokat és üzleti mentalitást hazai talajon is meghonosítsa. E törekvések modern bajnokának tekinti Széchenyit, de úgy látja, hogy az angol népből is, Széchenyi hazai tevékenységéből is hiányzik az a játékos költőiség, amely az egykori görög életmód kialakításának szellemi feltétele. Az angoloknál ezt a játékosságot *„a legfőbb gyakorlati okossági s legfőbb gyakorlati erényig emelt lélek*" pótolja, a magyar nép azonban karaktere szerint játékos nép, ezt bizonyítja a magyar muzsika (így értékelődik fel Berzsenyinél Bihari) és a magyar tánc. „...*azt hiszem innét* – magyarázza a grófnak –, *hogy nemzetünknek valaha aesthetiás culturájának kellett lenni, s hogy eleinknél a magyar tánc nemcsak mulatság, hanem legvalódibb aesthetiás gymnastika volt...*"

Az angol nép filozofikus nép, mondja Berzsenyi, ami egyoldalúbb, mint a költészet, mert *„a philosophia nem tesz fel úgy poézist, mint a poézis philosophiát; s innét örök ideál a görög*". Az angolok filozófiájukkal, erkölcseikkel pótolják a karakterükből hiányzó játékosságot, a magyaroknak azonban az erkölcsösség mellett természetükben van az esztétikum iránti fogékonyság, ezért egyedül ők hivatottak a valódi görög eszmények felélesztésére. Anglia és Magyarország így lesz az egykori Spárta és Athén újkori változata. Széchenyi Angliából azt hozta át Magyarországra, ami hasznos, vagyis a *spártai* vonásokat, ezért Berzsenyi a tökéletes ideál megvalósítására szövetséget ajánl neki. Az angol típusú *„jó*" mellé társítsa a görög illetve magyar *„jót és szépet*". *„Ezért kell óhajtanunk* – sugallja a grófnak –, *hogy a pályanapok egyszersmind vidám mulatságnak s nyájas örömnek*

---

[163] Uo. Harmoniás vagy szép ember c. fejezet. 380., és Testi és lelki ember c. fejezet. 382.

[164] Berzsenyi levele Gróf Széchenyi Istvánnak. Mikla, febr. 25. 1830. In: Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1956. 685–690.

ünnepei legyenek", mint a görögöknél, ahol az „*esztendő kétharmada vidám társalkodásnak s örömnek ünnepe vala...*"

Széchenyi a Berzsenyi által adományozott géniusz címet a görög esztétikai életvitel *megalapozójaként*, anyagi feltételeinek létrehozójaként érdemelte ki, a valódi görögség szellemének azonban a költő a *megteremtője*. A nemzeti lét ideális állapotát a kétféle tevékenység harmóniája biztosítja, mondja Berzsenyi, „*mert a luxus szorgalom és pénz nélkül s ezek lélek nélkül egyebet nem adhatnak, mint valami nyomorult barbariest...*"

„*Nem lehet többé ideálunk a régi Rákos*", mert jobb sorsra születtünk (*meliora sumus nati oracula*), olvasható a Széchenyinek írt levélben. Kölcseyt, az újrakezdésért lelkesedő Berzsenyivel szemben azonban éppen a nemzeti hagyomány, a folytonosság hiánya készteti gondolkodásra és mérlegelésre az újkori költő feladataival és lehetőségeivel kapcsolatban. Berzsenyinél a ciklikus történelemszemlélet párosul a herderi társadalom- és költészetideállal, és az állandó megújulásnak ilyen modellje szerint a jelen a pillanatnyi nemzeti és költői tartalékoktól függően alakítható egyik vagy a másik irányba. Optimizmusa onnan ered, hogy Széchenyiben felismeri a géniuszt, azt az egyént, aki a történelmi törvényszerűségektől függetlenül képes az ideálok megvalósítását magára vállalni. Kölcsey gondolatmenete azért ellentmondásosabb és bizonytalankodóbb, mert ő a herderi életkor-metaforika szerint a magyar történelmet és nemzetet nem ciklikus szakaszok szerint, hanem egészében véve próbálja beilleszteni egyetlen, a kezdettől a végpontig húzódó fejlődési ívbe.

Dilemmái onnan erednek, hogy a herderi életkorszakaszok törvényszerűségei nem hozhatók összhangba a magyarság valóságos történelmével. A *Nemzeti hagyományok*ban[165] például az a kiindulópontja, hogy egy nemzet életében „*a poesisnek legkedvezőbb pillanatok ... akkor nyílnak, midőn a nemzet a zajló ifjúság korából a tisztább és józanabb míveltség csendesebb világába lépni kezd...*" Ez a poézis azonban a hőskorból származó nemzeti hagyományon nyugszik, mert „*ahol ősi hagyomány vagy épen nincsen, vagy igen keskeny határokban áll, ott nemzeti poézis sem származhatik...*" Az egykor létező hőskor és a rá épülő nemzeti költészet tehát kölcsönös bizonyítékai egymásnak, a magyar történelmet áttekintve azonban Kölcsey éppen azt a poézist, a hagyományt nem találja, amely egy létező hőskor bizonyítéka lehetne.

Kölcsey sorra veszi a *történelmi hagyományból* ismert nagy hőstetteket, de minthogy egyik sem teremtett *nemzeti hagyományt*, egyikre sem mondható rá, hogy a magyar nép virágkora lett volna. Kölcsey beszél a „régiség hőskoráról": „*Egy ily írónak vagy magában a régiség hőskorában, vagy annak határain kellett volna születni.*" Említi a középkori, lovagi hőskort: „*Ha nem elébb, bizony a Hunyadiak ideje*

---

165 Nemzeti hagyományok.KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. Bp. Franklin [1943] 622–623.

körűl fel kellet volna a meghatározó pontnak tűnni, melyből a nemzeti való költés széjjelsúgározzék... Egyébiránt is ezen kor a lovagi hőskornak egyik szakasza volt..." Végül beszél a török kori vitézi tettekről és arról a nemzeti pusztulásról, amely egy népet általában az ősök fejlődési szintjére vet vissza. A Doboziak, Losoncziak, Szondiak, Dobók, Zrínyik világa azonban, az egy Zrínyin kívül szintén nem hozott létre nemzeti poézist.

A történelmi hőskorok sokasága és a nemzeti költészet hiánya többféle gondolatot ébeszt Kölcseyben. A legkézenfekvőbbnek az a következtetés tűnne, hogy ezek a hőskorok egyszerűen nem voltak képesek a nemzetben költészetet indukálni. Ezt a tézist azonban kevésbé tartja valószínűnek, tekintve azokat a feljegyzéseket, miszerint Attila asztalánál bárdok énekeltek, s Anonymus is említi a köznép dalait. Arra is gondol, hogy az utódok elfeledték saját művészetüket, s hogy a magyar költészet kezdettől fogva idegen hatás alatt fejlődött, így a köznép kultúrája, a nemzeti költészet hordozója igen korán különvált az ún. magas műveltségtől. A *szimpozion jellegű* elzárkózó irodalom ebben a gondolatmenetben negatív hatással volt a közösségi irodalomra nézve: „*Másutt a pórdal állandóul megtartja eredeti együgyűségét, s a nemzet szebb része felfelé hágván a míveltség lépcsőin, a bölcsőben fekvő nemzeti költést messze hagyja magától.... idegen tűznél kell annak meggerjednie, s a nemzet egészének nehezen fog világítani. Velünk, úgy látszik, ez történt meg.*" Ezen a ponton azonban azzal cáfolja önmagát, hogy tulajdonképpen a görög poézis is idegen eredetű volt, de ők asszimiláló képességük folytán a nem hazait is be tudták olvasztani saját kultúrájukba, amire viszont a magyarság nem volt képes.

A magyar kultúra *római jellegű* kultúra, mondja Kölcsey. Nemcsak azért, mert a barokk hagyomány jócskán a római mitológiára épül, annyira, hogy az egy Zrínyit kivéve „antikváriusi tudomány" kell a magyar művek olvasásához, hanem elsősorban azért, mert *éppúgy idegen talajban gyökerezik, mint a római művészet.* A rómaiaknál a hellén kultúra, „*mint egészen idegen plánta nevekedett fel, s az eredetiség színével, mely nélkül nemzetiség fenn nem állhat, nem bírhatott*". Ezenkívül a római mentalitás, akárcsak a magyar nemességé, nem szellemi, hanem politikai nagyságra törekszik. A római eszmény *állameszmény*, szemben a görög szellemiséggel, amely a közösségnek és nemzeti egységnek az *etikai-esztétikai* feltételeit teremtette meg. Így lép Kölcsey gondolatrendszerében is a 18. század végi magyar Horatius- és Vergilius-kultusz helyébe a 19. század húszas éveiben a szellemi közösséget, a művészi eredetiséget, az esztétikai és etikai eszményeket szimbolizáló Homérosz-kép, míg a római példaképek jócskán leértékelődnek: „*s ha Livius Andronicust s közel követőit nem említjük is – fejezi be Kölcsey a rómaiakról szóló gondolatmenetét –, de maga Virgilnek ragyogó pompájú nyelve s a horátiusi lyra mi vala egyéb Hellásban szedett zsákmánynál?*"

Ilyen körülmények között a jelenkori nemzetnek a karaktere is, a költészete is csak szentimentális lehet. A nemzeti szentimentalizmust, a magyar melankólia és kicsapongás ötvözetét a *történelmi* hagyomány jellege okozza, míg a költői szentimentalizmust a *nemzeti hagyomány* hiánya, amely a közösségi híján egyéni képzeletvilágára korlátozza a költőt.

A tanulmány végkövetkeztetése azonban – bár az irodalomtörténeti hagyomány mélységesen pesszimistának szokta mondani –, kétféle megoldást is felkínál. Az egyik út a *köznép történelmi tárgyú dalainak a tanulmányozása*, amely esetleg megőrzött valamit az ezen a szinten feltehetően létező nemzeti költészetből. A másik megoldás a herderi fejlődési ív *költői megvalósítása*, ami azt jelenti, hogy ha a magyarság reális történelmében nem volt olyan hőskor, amely nemzeti hagyományt hozott volna létre, vagy olyan nemzeti költészet nem alakult ki, amely megőrizte volna a hőskor emlékét, akkor a jelen korszak, s benne a költő feladata visszafelé *teremteni egy olyan költői hagyományt*, amely az elfeledett történelmi emlékeket életre kelti. A létező történelmi emlékeknek a költői világban történő átemelése hozza létre a „*költői középvilágot*", a nem létező hagyományt pótló mítoszt.

Ezért lesz olyan fontos Kölcsey számára a dráma műfaja, amelyben a történelem újrajátszható, a nemzeti élet hiányos fejlődése korrigálható, úgy, ahogyan annak egykor történnie kellett volna: „*a drámából ki kell a poétának tűnnie, mellettünk s körülöttünk ömledez a megnemesített élet, s csalatásunk a való színét kapván meg, kikelni látszunk önmagunkból s észrevétlenül a költő világába vegyűlünk*". Kölcsey pesszimizmusa majd csak évekkel később válik véglegessé, az *Országgyűlési napló*ban és a *Parainésis*ben, amikor kiderül számára, hogy reformkori realitás sokkal erősebb annál, mint hogy egy ilyen költői korrekcióba hagyná magát sodortatni.

A költő ebben az újrajátszási folyamatban, akárcsak Berzsenyinél, központi szerepet kap. Ő lesz annak a nemzeti szellemet hordozó középvilágnak a megteremtője, amelyben múlt és jelen, realitás és idealizmus, mítosz és valóság összeolvad, és a jelent is olyan esztétizált állapotba juttatja, mintha a történelmi múlt a görögökéhez hasonló ideális fejlődésen ment volna keresztül. Homérosz ezért nemcsak esztétikai értékei miatt válik közvetlen költői előddé, hanem azért is, mert ő „*az egész görög népet, annak százképpen megszaggatott polgári alkotványai közt, egy közönséges nemzeti szellemmel eltöltvén, a maga költői munkálkodása körében egyesítette; s relígiót, s játékszínt és lyrai poesist, művészséget, philosophiát és életet egyformán lelkesítvén, mind ezeket bizonyos varázskörbe foglalta...*"

A görögségeszmény egyik műfaji kifejezője az epigramma divatja, amelyről Bajza József 1828-ban ír tanulmányt, elsősorban Herdernek a görög epigrammafordításaiból (*Zerstreute Blätter*, 1786) kiindulva. Gondolatmenete – bár ő az emberi természet emlékezési ösztönéből indul ki, Berzsenyiével és Kölcseyével ér össze, amennyiben a görög

epigrammában nemzeti, közösségi és alkalmi műfajt látott. Az epigramma a hősi múltra való emlékezés, a jeles színhelyek, események és hősök ünneplése, a magán- és közösségi élet eseményeinek kísérője, vagyis a tágabb és szűkebb értelemben vett közösség egész életét átszövő műfaja: „*Midőn az embernek* – írja tanulmányának első fejezetében – *oly hatalom volt birtokában hogy lelketlen márványra bízhatta gondolatai közlését, minden emlékjel új tehetséget, új életet kapott. Épületek, fegyverek, edények saját felírásokkal díszlettek... Az ily felírások voltak előképei a művészi görög epigrammának... Ha szemeinket a görögökre vetjük, oly szerencsés összejövetelt találunk a körülmények között, melyek bennünket kísértésbe hoznak hinni, hogy az epigrammának nálok szükségképen kellett születnie. Képzeljük magunknak a mythosokat. Ezek a bájos népregék a görög világban öszvefonva és kötve voltanak a természet és társasági élet minden tárgyaival... Mily közel állottak ezen történetek a közönséges élethez!... Képzeljük azt a boldog eget, mellyel a természet ezen tartományt megáldá. Alatta egy szép ifjúkor lengett a legszerencsésebb befolyással a föld népére. Innen az az örökké vidám, az az örökké derűlt lélek, mely soha még népnek nem volt úgy sajátja, mint a görögnek. S éppen ez a lélek az, melyben az epigrammai virágnak legtöbb magvai rejteznek. – Képzeljük továbbá* – folytatja Bajza – *a szobrokat, templomokat, sírköveket, emlékeket, fürdőket, művészeket s a nemzet nagy hőseit, s mind annyi tárgyait fogjuk szemlélni az epigrammai költészetnek, valaminthogy a planudesi gyűjteménynek nagyobb része valóban ily tárgyakra készült darabokat is foglal magában...*"[166]

A fenti idézeteket összegezve azt látjuk, hogy a herderi görögség irodalom- és nemzeteszménye alapján a költő nem egyszerűen a váteszi, felvilágosító-nevelő, nemzeti vagy papi szerep hordozója, hanem mindez együtt, ugyanakkor mindennél sokkal több is: a társadalom, a közösség vagy a nemzet szellemi éltetője, fenntartója, a múltbeli és keletkező mítoszok őrzője és teremtője. A költő a közélet és esztétizált magánélet minden egyes eseményében jelen van, ő a varázsló, aki jelentéktelennek tűnő tényeket költői ünneppé, esztétikummá változtat, s a köznapokat, az emberi életeket esztétikailag értékessé, emlékezetessé, közösségivé emeli. A napi élet esztétizálásának hasonló folyamata tapasztalható ebben az időszakban, mint Kazinczynál, csak míg nála mindez a tiszta esztétikum elérhetőségének jegyében és érdekében zajlott, itt a közösségi és nemzeti lét érdekében történik, és az autonóm esztétikának az integrált művészettel történő összebékítési kísérletének tűnik.

(Görögségeszmény a társasági életben)

A költő személyiségének felértékelődése a közönséggel való kapcsolatban is módosulást hozott, főként a városi (fővárosi) irodalmi közéletben. A köznapokat mitizáló, az eszményi szépet megtestesítő és a

[166] BAJZA József összegyűjtött művei. Sajtó alá rendezte Badics Ferenc. Bp. 1889. IV. k. 15–16.

tökéletesebb jövőn munkálkodó költők, közéleti személyiségek maguk is mitikus magasságokba emelkednek a közönség szemében. A velük való ismeretség és érintkezés lehetősége, műveik olvasása, emellett pedig a szellemi, erkölcsi tökéletességre való személyes törekvés a köznapi ember számára is belépőt biztosít a magasabbrendűnek hirdetett költői szférába. Az apró családi szórakozások, házi színpadok, közös felolvasások, családi ünnepek ezért a reformkorban nem a költészetnek vagy a kispolgárnak a családi otthonba való passzív visszahúzódását jelentik, hanem ellenkezőleg, a mindennapokból való kiemelkedést, pontosabban a mindennapok átemelését egy kultikus vagy mitikus közegbe, melyben a költőnek és közönségének kölcsönös recepciója végbemegy. A költők állandó vendégek a társaskörök ebédjein, vacsoráin és ünnepségein. Végignézik, sőt, Vachottné és Karacs Teréz visszaemlékezései szerint maguk is részt vesznek a házi színi előadások megszervezésében, verset írnak a gyermekeknek a szülők felköszöntésére, később a serdülő lányok emlékkönyveibe, tanácsokkal, erkölcsi intelmekkel látják el őket, odafigyelnek neveltetésükre. Nemegyszer érzelmi életükbe is belefonódnak ezek a társaskörök. Csapóék és Vachotték révén Erdélyi, Vörösmarty, Kossuth, Bajza, Czuczor, Lisznyai – és majdnem Petőfi is rokonságba került egymással. Közismert tény, hogy Csajághy Laura esetében az érzelem és a költőmítosz szembenállásakor hogyan győzött ez utóbbi.

A közönség ugyanakkor úgy igyekezett részesévé válni a költőkkel együtt épített mitikus jelennek, hogy fel akart nőni hozzá, ki akarta érdemelni a belépését ebbe a körbe, anyagi és szellemi áldozattal egyaránt. Olvasott, nyelveket tanult és művelődött, a körükbe járó írók útmutatásai szerint erkölcsi és szellemi ideáloknak igyekezett megfelelni, eljárt az akadémia és a Kisfaludy Társaság karzataira, a színházi előadásokra. Az ország legnagyobbjainak elérhető közelsége különös varázzsal fonta őket körül, személyük fontosságot és értéket nyert a kapcsolattartás által.

A 18. század végén egy költővel való találkozás még különös alkalomnak, életre szóló élménynek számított. Fáy András iskolás éveinek egyik legszebb napjaként emlegette azt az eseményt, amikor Pálóczi Ádám a sárospataki iskolába látogatott: *„Az 1795-iki pataki examen, mely akkoriban nagyobb ünnepélyességgel és fényesebb összeseregléssel szokott volt megtartani, megjelent Horváth Ádám is, a Hunniás költője. Azonnal megfutotta oskolánkat a hír, hogy Horváth Ádám, a poéta – mert ez vala a jellemző czíme – falaink közé érkezett. Az volt a szerencsésebb, ki előbb láthatta őt. Magam is, mint gyerkőcze, futkostam előtte, mellette és utána, fogalmat és képet szerezni magamnak arról: mily alakú lehet a poéta? Nem feledhetém soha azt a benyomást, melyet rám, s általában a pataki ifjúságra, a már nem fiatal, de nyers, izmos, erősen levő, pirosposgás, himlőhelyes arczú, csombókos pofaszakállú, középtermetű férfiú, a maga zöld mentéjével, skarlát-veres színű, de fekete bársony polederes nadrágával, széles rezes kardjával és*

fekete kucsmájával tőn. Azon tisztelet, mellyel a múzsák fia iránt mindnyájan viseltettünk, s nemzetiségünk azon typusa, melyet gradivus léptein, testtartásán és öltözetén kinyomva láttam, miként sok eszme szokott a gyermek képzetében, csodás badarsággal folytak össze képzetemben is. A poétát – mert ekkor még csak a pénz-költőt neveztük költőnek, s ily származtatással és értelemmel ma is alig nevezhetnők igy a poétát, hacsak nem a »lucus a non lucendo« analogiájára tennők ezt – az emberiség választott eszményének képzeltem, miben, a jóravalóra nézve volt is némi igazam; s azért a kiváló csombókot, mentét, nadrágot, poledert, széles kardot és kucsmát is – mik jóformán elütöttek az akkori, akadémiákról megjött, harisnyás, czipős, allonge-parókás és sólyomkalapú tudósaink piperéitől – nem tartottam épen nem illetőknek egy poéta felkészülésében."[167]

Vachott Sándorné fiatalkorában, a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a költőkkel való találkozás már nem kivételes alkalom, hanem mindennapi dolog volt. Így emlékszik vissza bátyjának az írókról szóló szavaira: „*...mi csodálatosan felizgatott, mi ideges szorongást érezék, midőn Pali bátyám... arról beszélt nekem, hogy azok a nyájas tudós urak és költők, kik házunkat oly sűrűn látogatják, halhatatlan nevű férfiak, mert ezek műveikben még akkor is élni fognak, midőn mi valamennyien régen meghaltunk...; s ezért ők nem is olyan emberek, mint a mindennapiság többi teremtményei*".[168]

Kölcsey Antónia – akinek naplója tulajdonképpen hitelesíti Vachott Sándornénak és Karacs Teréznek az ötven évvel később kiadott memoárjait, mert ugyanaz a szemlélet mutatkozik meg bennük –, Kölcsey és Wesselényi leveleit olvasgatva írja le e sorokat: „*Midőn azon jók, kiket szívem tisztel és szeret, szíves indulatot mutatnak hozzám, egy édes önérzet száll belém, jobbnak vélem magam a közönségesnél, mivel ezek szeretetét megnyerhetém*".[169] Ugyancsak Kölcsey Antónia ír arról, hogy pusztán egy-egy név felemlítése is különleges helyet biztosított az egyébként kellőképpen nem méltatott személy számára a társaságban. Asztalos Pál királyi tanácsosról ezt jegyzi fel naplójában: „*Ő igen keveset látszott egyelőre rám ügyelni, de midőn Pogányék említék előtte, hogy b. Wesselényi levelére méltatott, mindjárt hosszasan és figyelemmel néze rám, s mellém ülvén beszédet kezde és folytata velem*"[170].

E körökben a költők kultuszának köszönhetően másfajta hierarchia érvényesül, mint a társadalmi életben: „*A kör, amelyben éltünk s fejlődénk* – írja Vachott Sándorné – *a szellem aristocratiáját uralta, s mi*

---

[167] FÁY András: Irodalmi tarló-virágok. Emlékezzünk a régiekről, hálával és kegyelettel! *Szikszói Enyhlapok*, szerk. Császár Ferenc. Pest, 1853. 76–83.
[168] VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. I–II. Emlékiratok. Bp. 1887. és 1889. II.k. 16.
[169] KÖLCSEY Antónia naplója. Magvető, 1982. A szöveget válogatta, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Gábor Júlia. 38.
[170] uo. 74.

ezt tekinténk mindenek felettinek, hol a szegény Vörösmarty, igénytelen öltözetében fejedelmi helyet s állást foglalt el"[171].

Az írók mitikussá növesztett alakja, a tőlük származó legkisebb emlék is egyeseket holtukig elkísért. Klobusitzky Matild, akihez Vörösmarty 1828-ban írja dalát, az emlékezések szerint halálán ezt a dalt mondogatta[172], 1849 után pedig csaknem a bújdosó költők életét kockáztatták az emlékverseket kérő lányok és asszonyok[173].

A biedermeiernek is nevezett korszak ilyen szemszögű vizsgálata tehát bizonyos értelemben éppen az eddigi korszemlélet ellenkezőjét látszik bizonyítani azzal, hogy nem a visszahúzódás, a pesszimizmus, a konzervativizmus kerül benne előtérbe, hanem a derűsebb görög ideál harmóniavágya és a romantika utópisztikus jövőképe, amely a mindennapiságot esztétikummal és hasznosságtudattal tölti meg.

A görögségélmény különböző árnyalatai az identitáskérdések sorozatát látszott megoldani a reformkor elején. A saját társadalmát elöregedőnek érző nemesség, az önmagát az ifjúkorba helyező városi polgárság és köztük az írók különböző csoportja egyaránt saját szerepének, az új körülményekbe való beilleszkedés lehetőségeinek a módját kereste és találta meg a görögség eschenburgi, winckelmanni és herderi interpretációjának tanulmányozásával. A görögségélményhez társuló angol morális pragmatizmus (az angolok a német esztétikai gondolkodást évtizedekig befolyásoló Laokoón szoborcsoportban is csak a morális következetlenséget tudták látni, miszerint az apa ahelyett, hogy az égre függesztené a szemét, inkább a saját gyerekeivel törődne[174]) és a német-osztrák biedermeier divatja átszervezte, felújította a városi iróvilág és polgárság társalgási szokásait is.

---

171 VACHOTT Sándorné, i.m. I. 62–63.

172 VÖRÖSMARTY Mihály Összes Művei. Kisebb költemények II. S.a.r. HORVÁTH Károly. Bp. 1960. 310.

173 VÖRÖSMARTY Mihály Összes Művei. Kisebb költemények III. S.a.r. TÓTH Dezső. Bp. 1962. 551–552.

174 Vö: KOCZISZKY Éva: A görögség ideálja a XVIII–XIX. század fordulóján c. tanulmányában Winckelmann, Schiller, John Moore és Peter Beckford vitája. *Holmi* 1994. 3. sz. 413.

III. Az integrált irodalom közönségéről és műfajairól

1. A társalgás tudománya

Abban igazat kell adni Garaynak, hogy egy modern irodalmi társasélet csak városban, pontosabban az írókat, értelmiségieket, nemzeti hírességeket magába gyűjtő fővárosban alakulhatott ki, a társas kapcsolatok helyszíneinek és feltételeinek a megteremtésével. A társas élet szokásainak, kommunikációs formáinak olyan kultusza jött létre ebben az időszakban, hogy Wesselényi például *Balítéletekről* című könyvének első fejezeteit kizárólag ennek a kérdésnek szentelte, miközben izolálta egymástól az egyén individuális és közösségi viselkedésének, gondolkodásának szintjét és értékrendjét: „*Társasági körben – mindig valódilag miveltről szólok – az erkölcs örökké oly istenség, mellynek mindenki tartozik láthatólag hódolni s nyilvánosan áldozni, mert hogy belsőjében valaki miként érez, az a társaságot nem illeti, s hogy a társaságon kívűl mit mivel többnyire nem vizsgáltatik...*" Lényegtelen eszerint, hogy valaki csak mutatja-e jó tulajdonságait, vagy valóban rendelkezik velük, „*a társaságra nézve...ez* [utóbbi] *is elég, mert ennek nem azzal van dolga, hogy kiki belsőképpen mit érez, hanem hogy mit mivel.*"[175]

Miután kettéválasztotta az emberi viselkedés individuális és társasági oldalait, s az előzőt, mint közösségi szempontból lényegtelent kizárta gondolatmenetéből, Wesselényi felsorolja a közösségi életben kötelező erkölcsi és viselkedési normákat. Szabályozás alá vonja a mindennapi életnek, az emberi érintkezéseknek szinte valamennyi elemét. Így válik közösségi kérdéssé az önnevelés, az önművelés, a személyiség fejlesztése, a társalgáshoz szükséges minimális ismeretszint megszerzése, mert „*kit kedvelnek, szeretnek s becsülnek az emberek, csak annak készek példáját követni*"[176]. Közösségi normává válnak a személyiségjegyek, a jó modor, a szórakoztató, unalmasságot kerülő fellépés, az illemtan valamennyi tétele, az öltözködés, a rendezett, gondozott külső, a higiéniai szokások (a mosakodás, a nyilvános köpködés mellőzése), az étkezési szokások (az asztalnál való viselkedés és az evőeszközök használata). A nemzet fennmaradása, erkölcsi és anyagi tökéletesedése szempontjából

---

[175] WESSELÉNYI Miklós: Balítéletekről. Bukarestben, 1833. Hasonmás kiadás. Bp. 1986. 39. és 97. A további idézetek adatai is erre a kiadásra vonatkoznak.
[176] Balítéletekről. 24.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

esik megítélés alá a szerelem és a házasodás kérdése (egészséges utódok nemzése), akárcsak a művelődési élet összes jelensége.

Hogy Wesselényi közösségi eszménye a magyar társadalomnak és a fővárosi polgárságnak is csak az egyik, a (közép)nemesi rétegét érinti, az több helyen kiderül könyvében. Ezekből számunkra itt kettő látszik fontosnak. Az egyik az, ahogyan a művészetről szóló nézeteit fejtegeti, melyek semmiben sem egyeznek a fővárosi német és magyar polgárság szentimentális ízlésvilágával. Az új éthosz kialakításában ugyanis a nevelési rendszer megreformálásán túl a művészek, írók befolyását tartja legfontosabbnak de ahogy a társadalmi életből, a közösségi etikából is kiszorít minden egyénit és személyest, úgy a művészi életben is elsősorban a közösség szempontjából *hasznos* műveket tartja elfogadhatónak: „*ha tárgyok csak léha enyelgés, hatási szüleményök csak az érzékek részegitése, haszontalan s hiú játéknak tartom. Hogy ha pedig nem okosság s erkölcs áldozó papjaként jelen meg a költő, ha főczélja nem az izlés javitása, ész világositása s akarat nemesítése, ha felhevített indulatinknak nem erkölcsi útat szab, ha meghatott érzelminket nem jóra edzi, hanem érzelgősséggé vékonyitja s tettre született emberből nyögdelő álmodozót csinál: nem tartom akkor tiszteletre méltónak, sőt megvetem s gyűlölöm munkájával együtt, mint az emberinem csábitóját s édes italban széditő méregkeverőt*".[177]

Wesselényi szavaiban nem nehéz felismerni a vidéki középnemesi réteg mentalitását, gondolkodását és szóhasználatát. A költészetnek és költőnek szánt felvilágosítói és nevelői szerepkör a nemesi-nemzeti felvilágosodásnak inkább a puritánabb, spártaibb hagyományait tükrözi, mint a Kölcsey–Bajza-féle hellászi görögös eszményt, vagy a városi polgárság társasági gyakorlatából eredő költőideált.

A vidéki nemességhez közelebb álló gondolkodásmódra utal az a tény is, hogy könyvét Széchenyi *Hitel*e után egyáltalán megjelenteti. Nem nehéz ugyanis elképzelni azt a csalódást és keserűséget, amit akkor érezhetett, amikor 1830-ban kézbe vette Széchenyi művét, s ott a közös, jórészt már az angliai utazás során megbeszélt gondolatokat, elveket, terveket és eszméket leírva látta. Ekkor már néhány fejezete az ő *Balítéletekről* című művének is készen áll, s szinte tanácstalanná válik, hogy mit kezdjen a tőle „elírt" példák, fejtegetések után a saját szövegével. Könyvének megjelenését ő maga is 1830-ra, őszre tervezte, s hogy a tervből semmi sem lett, annak oka – a mű keletkezéstörténetével és filológiájával foglalkozó legújabb (s egyetlen) tanulmány, Dávid Gábor Csaba kéziratos disszertációja[178] szerint – az, hogy Bártfay László nem gyűjtötte be időben a Wesselényi által kért jogtörténeti adatokat.

Azalatt a másfél év alatt, amíg Wesselényi az adatokra várt, volt ideje gondolkodni, összevetni saját koncepcióját Széchenyiével, s szinte biztosra vehető, hogy főként a *Hitel* segítette hozzá saját elveinek

---

[177] Balítéletekről. XXIX.

[178] DÁVID Gábor Csaba: Adalékok Wesselényi Miklós „Balítéletekről" című művének filológiai vizsgálatához. Kézirat. Szeged, 1992.

végleges tisztázásához, eszméinek rendszerré való kiépítéséhez. Dávid G. Csaba a *Hitel* és a *Balítéletekről* szövegszerű egyezéseinek tárgyalásakor kizártnak tartja az átvételt, inkább közös mintákat, forrásokat keres, ugyanakkor az irodalomtörténet egy korábbi elméletének is hitelt ad, miszerint a közös beszélgetések tükröződnek mindkét műben. Egyik érvelést sem tartva lehetetlennek, mégis el kell gondolkodni azon, hogy Wesselényi Széchenyihez írt, 1830. ápr. 16-iki levelében[179] azt jelzi, a *Hitel* hatására újra elő kell vennie a már kész fejezeteket, s kiirtani belőlük az egyezéseket: „*...amiket írtam sokat ki kellett törölnöm, mert Te éppen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. Érzésink s látásink egyformasága oly nagy, hogy egész darabokat sőt constructiokat is találok, melyek az enyimbe is meg vannak.*" Széchenyi hatására tehát átdolgozza szövegét, de meghagy néhány egészen feltűnő egyezést, mint például az oroszlán és a vadász példáját, a piactörvényeknek a hús árával és minőségével való magyarázatát, a múltnak mint „ifjú kornak" s a jelennek mint „idős kornak" a hasonlatát (ami, fentebb láttuk, a nemzeti életkornak a középnemesi felfogásához tartozik) stb. Az is elgondolkodtató, hogy Wesselényi miért folytatja egyáltalán a művét, s miért ragaszkodik annyira – akár kalandos, tekervényes utakon is – a megjelentetéshez.

Az egyezéseket tekintve az a gyanú merül fel, hogy Wesselényi talán nem is annyira irtotta a közös szövegrészeket, mint inkább finoman rájátszott az azonosságokra, ezzel utalva a két mű hasonlatossága ellenére is, a háttérvilágok különbségére. Az átfedések gyakorisága, olykor úgy tűnik, szándékossága arra enged következtetni, hogy Wesselényi, leküzdve a *Hitel* kiváltotta alkotói válságot, s levonva a mű körüli viták tanulságait, rejtett polémiával foglalja rendszerbe a barátság kezdete óta fennálló, s az angliai útinapló szerint[180] a húszas évek elején még csupán a bosszúságok szintjén megélt elvi ellentéteket. A *Balítéletekről* látens feleselés az egykori baráttal és annak a középnemesség mentalitását, társadalmi, nemzeti szerepét háttérbe szorító gondolkodásával. Ilyen szemszögből érthető, hogy ugyanazok a nézetek, amelyek Széchenyi művében idegenkedést, ellenreakciókat, vitakedvet szítottak a középnemesség körében[181], Wesselényit, más előadásmódú és koncepciójú műve alapján nemzeti hőssé avatták.

A Széchenyi által képviselt főúri osztály és a Wesselényi művét olvasó, a vidékről a fővárosba költöző, esetleg ott házat tartó, kétlaki életmódot folytató középnemesség azonban csupán két rétege annak a fővárosi lakosságnak, amelynek mindennapjait mégiscsak a polgárság különböző csoportjai alakították. Pest és Buda lakossága a statisztikai

---

179 Wesselényi Miklós levele Széchenyi Istvánnak, Zsibó, 1830. április 16. MTA K209–233., idézi Dávid Gábor Csaba, i.m. 134.

180 WESSELÉNYI Miklós báró útinaplója. (1821–1822). Kolozsvár, 1925.

181 *„A Hitel nálunk egész kurucvilágot támoszta a lelki világban, s furcsa volt hallani a tarka debattokat!" – írja Berzsenyi Széchenyinek 1830-ban.* In: Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1956. 77. sz. lev. 691.

adatok szerint a húszas évektől 1846-ig ugrásszerűen megnőtt. Budának 1827-ben körülbelül 30 000 lakosa volt, 1846-ban 40 000, Pestnek pedig ugyanebben az időszakban 56 000-ről 100 000-re növekedett a lakossága[182]. Az idézett forrás szerint is hiányos adatok alapján – ebből körülbelül 40–60 százalék lehetett a német polgárok száma, vagyis Pesten valamivel kevesebb, Budán pedig valamivel több, mint a lakosság fele.[183] Ennek a rétegnek a magyar művelődéstől függetlenül is megvoltak a maga társasági, társalgási és kulturális szokásai, mint azokról többek között Toldy Ferenc és Bajza József levelezésében olvasni lehet.[184]

A nemzeti összefogás eszméje azonban a polgárságon belüli rétegeződéshez vezet, s ettől a pillanattól kezdve már nem lehet róla mint egységes rétegről, osztályról beszélni. Az idegen nemzetiségűek között kialakul az asszimilációnak engedő, sőt a beolvadást sürgető csoport, amely a legteljesebb mértékben igyekszik azonosulni a magyarsággal. A beolvadó idegen nyelvű polgárság normatúlteljesítési vágya, az új értékek és ideálok szigorú betartása arra a konfliktushelyzetre utal, melynek során a sajátjaik közül való távozás véglegessége, a visszaút lehetetlensége tudatosodott bennük. E konfliktushelyzet egyik modellszerű példája a Dávidházi Péter által felvázolt Toldy-életút[185]. Felfokozott érvényesülési vágy mutatkozik meg a harmincas években a tömeges névmagyarosítás jelenségében, a nemzeti eszmék zajosabb, szigorúbb, versengésszerű követésében is. Az idegen polgárság másik csoportja ellenáll az asszimilációnak, felerősíti saját identitástudatát, szorosabban ragaszkodik nyelvéhez, kultúrájához, nemzeti szokásaihoz, és Németország, Ausztria felé orientálódik.[186]

A magyar polgárság részben a nemesség felé próbál azonosulási modellt keresni, részben pedig, főként városi életmódjára alapozva, egy újfajta, a civilizációs, társasági és nemzeti értékekehez kötött identitástudatot igyekszik kialakítani. Erkölcsi, társadalmi bizonytalanság uralkodik el körükben, eszményeket és ideálokat keresnek, létjogosultságukat, helyüket próbálják definiálni. Az átlagpolgár a „mi a jó és mi a rossz" kérdését kutatja, választ keres arra, hogyan kell viselkednie, hogy a társadalomban a kellő elismertséget megkapja, mi jogosítja fel a nemességhez hasonló társadalmi életre, hogyan kell

---

[182] NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. Szerk. KOSÁRY Domokos. Bp. 1975. 373.

[183] uo. 399.; ezen kívül a jelzett kérdéshez: BELLÉR Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981. (Gyorsuló idő); HORVÁT István Mindennapija. Horvát István Pest-Budai naplója 1805–1809. Szerk. Dr. Temesi Alfréd és Dr. Szauder Józsefné. Tankönyvkiadó, Bp. 1967.; NÉMEDI Lajos: A németség magyar szemmel. Debrecen, 1935.; PUKÁNSZKY Béla: Német polgárság magyar földön. Bp. Franklin, [1942]; PUKÁNSZKY Béla: „Patrióta" és „hazafi". Bp. Franklin, 1933.; PUKÁNSZKY Béla: A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig. Bp. 1926. (Német Philologiai dolgozatok XXXI.)

[184] BAJZA–TOLDY LEV. 268, 299, 309, 408, 427. old.

[185] DÁVIDHÁZI Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt". Holmi, 1995. 3–4. sz.

[186] Minderről bővebben: Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Bp. [1942]

öltözködnie, viselkednie, beszélnie és cselekednie, milyen műveltséggel kell rendelkeznie. A harmincas évek elejének egyik legkeresettebb könyvtípusa a korábbi nemesi illemtanok polgári változata, a társalgási könyv, a társasági élettel kapcsolatos tanácsokat, konverzációs sémákat, játékokat, irodalmi és alkalmi szövegeket, levélmintákat tartalmazó kiadvány.[187]

A nem nemes származású egyének külön gondot fordítottak a társalgás művészetének az elsajátítására. Toldy Ferenc például moori leveleiben azt írja Bajzának, hogy Lamberg gróf kastélyában a társalkodás mesterségében nagy előmenetelt tehet, mert naponta bárókkal, grófokkal s egy hercegi házzal jön érintkezésbe[188]. Döbrenteitől – még a nemesek közül is sokan – csiszolt, franciás modora miatt idegenkedtek, mellyel utat tudott magának nyitni a főúri körökbe. Fáy András jegyzi fel, hogy a pesti kört eleinte éppen ez a nagyvilági modor tévesztette meg vele kapcsolatban:[189] „*Döbrenteinek széles olvasottsága, soknemű, noha nem mély ismeretei valának, nagy linguista volt, s franczia modorú társalgásával, melyet a magasabb aristocratia köreiben forgása szerze neki, az első órákban, napokban, igen meg tudta nyerni a maga részére a kedvező véleményt, s azzal némiképen imponált; azonban közelebbi és hosszasabb társalgásban foszlott ezen fénykör, mert a keresett modoron keresztülcsillámlott a feszenkedés, büszkeség s első magát előadó alkalommal némi nyerseség is. Ezért Szemere Pál őt: fesz és pöffnek nevezé, Kazinczy Ferencz pedig nem egyszer fordult e szavakkal Szemeréhez: Uram öcsém, ettől a Döbrenteitől már úr nem lehet az ember*!

Francziás külcsínű társalgási modora és némi tolakodása okozta, hogy Magyarországban is csakhamar bejáratos lett a magasabb aristocratia köreibe, mikben fájdalom, akkoron még kevéssé ismertetvén a magyar irodalom, s annak bajnokai, Döbrentei tekintetett, csaknem egyedüli képviselőjének a magyar irodalomnak."

Az új stílusú, magyar nyelvű polgári társalgás és társasági élet terjedése újra felvetette a megoldottnak hitt nyelvművelési kérdéseket, mert a harmincas évek elején megjelenő illemtanokat vagy németből fordították, vagy maguk írták a különböző műveltségű szerzők, többnyire önkényes nyelvhasználattal. Bajza egy 1832-ben megjelent hasonló könyv kapcsán a józan ízlés és a magyar nyelvhelyesség nevében tartotta szükségesnek felszólalni a társalgási divat nyelvezete és stílusa ellen[190], .

---

[187] Vö.: A pesti művelt társalgó. S.a.r. és utószó: SZABLYÁR Ferenc. Bp. 1986. (Magyar Hírmondó)

[188] BAJZA–TOLDY LEV. Toldy Bajzának, Moor, 1827. szeptember 11. 427.

[189] A szöveget itt Fáy kéziratos emlékezései szerint idézem. A kézirat történetét, a Badics-közlés változtatásait lásd: Függelék I/ VI.

[190] A szóban forgó könyv: A mívelt-érzékeny Társalkodás Tisztelkedés Üdvözlések a magasabb csinosságú Társaságba feljelenő Ifjúság számára. Kiadták Sebők József ügyvéd, gróf Forgách Úrfiak és Móth Endre hites Jegyző, Báró Forray Úrfi nevelői. Pesten, 1832. Bajza kritikája: BAJZA József összegyűjtött munkái (3. kiad.). S.a.r. Badics Ferenc. Bp. 1899. 143–151.

Az eddigieket összegezve elmondhatjuk, hogy a Pesten alakuló irodalmi életben kétféle ízlésáramlat és társasági gyakorlat találkozott össze illetve hatott egymásra: városba költöző vidéki magyar nemességé és a városi magyar vagy magyarosodó német polgárságé. Az alakuló városi-fővárosi művelődési és társasági élethez mindegyikük hozzáadott valamit a maga ízlésvilágából, szokásrendszeréből. Az asszimiláció első fázisaként a német polgárság is, a magyar is megelégedett például azzal, hogy a *német* dalokat *magyarul* énekelte. Ezeket a dalokat, fordításban természetesen, a városi és vidéki nemesség nagy része is kedvelte. A Fáy András szomszédságában lakó Karacs Teréz így emlékszik vissza erre a jelenségre: „*A magyar irodalom ügye 1825 óta nagyon élénkülni kezdett. Valamint a pesti világ is. Barátnőim nem egy német érzelgő dalt fordíttattak le velem magyarra, mert már nem tartották műveltség alattinak magyarul ábrándozni az akkor divatos gitár mellett. Ez években már Vörösmarty e gyönyörű versét énekelték széltiben:*

Nyugszik a szél, csendes a hab,
De szívemben zaj vagyon.

Fáy Andrástól pedig ezt terjesztettem az én ábrándos dalosnőim közt

Ne sírj, lyánkám, hogy a végzés
Elválaszt minket.

Számtalan szebbnél szebb magyar népdalt hoztam forgásba, melyeket szadai szőlőnkben való időzésemkor a kötöző leányoktól tanultam el. Én gyermekkoromtól fogva nagyon szerettem a népdalokat énekelni, noha akkor ezt még póriasnak tartották."

Az érzelmes német dalok fordítói a korszak ismert költői: Verseghy, Révai, Szemere Pál, Fáy András, Pázmándi Horvát Endre, de sokat fordítottak a műkedvelő és hasonló dalokat írogató vidéki nemesek is, mint Fáy András gomabai barátja, Szűcs Ábrahám. Fáynak a Karacs Teréz által idézett, a *Friss bokrétá*ban (1818-ban) megjelent *Ária* című verse is német eredetű. Gálos Rezső kutatásai szerint a magyarországi kéziratos verseskönyvekben tömegesen vannak jelen a német ismert-ismeretlen költők érzelmes dalai eredeti nyelven vagy fordításban. Ezeket többnyire a hazai németek vagy a külföldön járó magyarok közvetítik. Magyar nyelvű fordításaikat Gálos Rezső, Karacs Terézhez hasonlóan, szintén a magyarosodó polgári világ egyik legkedvezőbb jelének tekinti: „*De valamennyi olyan költemény, amelyet nagyanyáink nálunk, és akkoriban a németek hazájukban legtöbbet énekeltek. Terjedtek német határvidékeinken át (Rumy Kőszegről hoz énekeket), hozták a német főiskolákat járó diákjaink, terjedtek részben talán (ezt még nem kutatták) német színdarabokból, és terjedtek a zárdákból német műveltséggel hazakerült nemesi és polgári kisasszony-leányok útján. Elnyomták a magyar népdal befogadását a polgárság körében. De bizonyságai annak – és ebből a szempontból van jelentőségük – hogy a legkedveltebb német*

dalokat is már magyarul akarta énekelni mindenki: Széchenyi kora hajnalodott".[191]

A későbbi irodalmi népiesség szemszögéből ezeknek a fordított német daloknak (és mellettük a szentimentális regényeknek) a divatja negatív jelenségnek látszott, mégis volt egy nagy eredménye, és ezt Garay is értékelni tudta, a női olvasóközönség kinevelése. Műfajok, értékek és ideálok honosodtak meg ennek nyomán az irodalomban, viselkedési szabályok, szemléletmódok változtak a társasági életben. A női olvasóréteg is olyan csoportját képezte a korabeli társadalomnak, amelynek, akárcsak a polgárság egészének, nem voltak meg a maga modelljei és hagyományai. Az új eszmék által kialakult szerepkörök („magyarnak lenni", „irodalom- és művészetpártolónak lenni", „magyar nőnek és anyának lenni", „műveltnek lenni", stb.) nemegyszer ellentétbe kerültek egymással, az egyik a másik rovására volt csak megvalósítható. Elbizonytalanodásaikat ezért szentenciák gyűjtésével, az életreceptek szigorú betartásával, a számukra írt irodalom szorgalmas olvasásával, a művészetek pártolásával próbálták elviselhetővé tenni vagy megszüntetni, vagyis mindazzal a tevékenységgel, amelyet mérceként eléjük állítottak, s a legitimáció feltételének ők maguk is tekintettek. Amikor a biedermeiert leértékelő irodalomtörténeti irányzatok a kispolgári otthonok kényelméről, a fejletlen, éretlen vagy félrecsúszott ízlésvilágról, a „hazavitt", otthonokban elhelyezett művészi tárgyakról, „házi művészetről" fanyalogva beszélnek, valójában egy helyét, identitását kereső réteg bizonytalanságait, törekvéseit ironizálják, s éppen azt kifogásolják bennük, amit a korszak elismert tekintélyei követelményként, legitimációjuk feltételeként fogalmaztak meg számukra.

2. A „széltében" történő és az „attente" típusú olvasási technika

Stettner György 1825. december 18-án arról számol be Vörösmartynak, hogy a világosi plébánosnak a *Zalán* azon helye tetszik leginkább, ahol Tomboli azt kérdi Hajnától: „*Menjek-e mint a villám...*"[192] Vörösmarty maga vigasztalja Stettnert, akit barátja helyett is bánt, hogy a nagy mű csak részleteiben tetszik az olvasónak. Ezt válaszolja neki 1826. január 2-án: „*A 'menjek-e mint villám' igen derék; de ne csodáld: Fáy azt mondja, hogy a' kis gyermek' halálára irt versemet majd megette, mellékesen érintvén, hogy 'hm bizony Zalánban*

---

[191] GÁLOS Rezső: A német érzelmes dalköltészet magyar emlékei. *ItK* 1940. 37.

[192] Vörösmarty Mihály összes művei. (Kritikai kiadás) Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 17. kötet. Levelezés I. S.a.r. BRISITS Frigyes. Bp. 1965. 66. lev. 119.

is vannak szépek és a' Cserhalomban is; hanem a kis gyermek!' Sokféle az ízlés."[193]

Hogy a latinos műveltségű vidéki közönségnek miért volt annyira nehéz a *Zalán*t végigolvasni, az végül Teslér László leveléből derül ki, melyben beszámol arról, hogy miféle új technikával olvasta az eposzt: „*Elhalgatásomnak legnagyobb okát adja Zalánodnak késő el olvashatása mert nem széltébe mint régi moralistákat szoktunk hanem attente akarnám el olvasni, 's ezen olvasásomnak resultátumát értetted levelem elején igen röviden mert most is még nagyon el vagyok foglalva.*" (kiem. H.F.K.)[194] Ilyen olvasás után Teslér már nemcsak részleteiben, hanem *egészében* is értékelni tudta a művet: „*A' Haza nevében köszönöm Néked, az Egeknek pedig hála Zalánodért 's értte ezerszer csókollak, ezerszer ölellek és áldalak. Horváttul régen vártuk' 's Te adtad azt előbb mellynek híjával valánk, 's vedd ismét értte köszönetemet. Értsd meg rövideden: Cserhalmod a' Criticát jobban ki állja, de szíveink jobban Zalánodhoz nyúlnak...*"[195]

Teslér jó érzékkel veszi észre, hogy az új irodalom recepciója az olvasási technikán múlik. A főként vallásos és jogi műveltséggel rendelkező régi típusú férfiközönség[196] szokásos olvasmányai – a Biblia, az erkölcsi irodalom vagy az iskolás poétikák elvei szerint részletekben, szemelvényekben olvastatott klasszikus szövegek – nem igényelték azt az olvasási technikát, mellyel egy-egy irodalmi alkotást egyszerre, a műegész belső összefüggéseit is felfedezve lehetett volna áttekinteni. Olvasásuk inkább meg-megálló, elmélkedő, egyes – az iskolás poétikai gyakorlatból ismert – gondolatra vagy irodalmi alakzatra felfigyelő, a részletek szépségeit felfedező szellemi tevékenységet jelentett, mely gyakran nem is kötődött szigorúan az adott szöveghez.

Az *elmélkedő* olvasás termékei voltak a *valakinek a nyomán* keletkező magyarítások is, melyek során az alapszöveget szabadon lehetett változtatni, módosítani, saját gondolatokkal, tapasztalatokkal bővíteni, vagy hazai környezetre alkalmazni (ilyen volt például Kis János Eschenburg *után* készülő görög történelme). Az életbölcsességeket tartalmazó rövid följegyzések (Fáy eszme-burkoknak és szikráknak nevezi őket), az erkölcsi mesék vagy a Szauder József által elemzett szentenciaversek is ehhez az olvasási szokáshoz igazodtak. A *bármikor letehető könyv* a Biblia volt, melyből részleteket, alkalomhoz illő idézeteket lehetett kiemelni, az elmélkedő olvasás modelljeként pedig a prédikációirodalom szolgált, amely a Bibliából kiemelt szövegrészeket bontotta le, elemezte, alkalmazta, és erkölcsi példaképül az olvasó elé állította.

---

[193] uo. 68. lev. Vörösmarty Stettner Györgyhöz. 1826. jan. 2. 126.
[194] uo. 79. lev. Teslér László Vörösmarty Mihályhoz, Szekcsőn, 1826. aug. 13. 151.
[195] uo. 150.
[196] E műveltséget nyújtó iskolarendszerekről, tervezetekről, tartalmáról kétkötetes nagymongráfiát írt KORNIS Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I–II. k. Bp. 1927.

Az *attente* olvasásmód, a műegész teljes és egyszerre történő áttekintése lassan alakult ki. Magyarországon a húszas években, Vörösmarty művei igénylik először ezt a fajta hozzáállást, ezért érzi szükségesnek Toldy Ferenc, hogy az *Aesthetikai levelek*ben megtanítsa az publikumot az új irodalom olvasási szempontjaira. A vidéki értelmiségi számára azonban még sokáig gondot jelent e technika elsajátítása. Talán ezt bizonyítja az is, hogy az eleve nagyközönségnek szánt *Árvízkönyv*ben Eötvösnek *A karthauzi*ja számozatlan, de olvasási egységeket képező tagolásban jelent meg.

A különböző líceumok oktatási rendszerén átfutott férfi olvasóközönséggel szemben a női publikum kezdettől fogva a német vagy francia érzelmes románok neveltje. Ezek a románok kevésbé igényelték az elmélkedő olvasást, inkább az volt a cél, hogy minél előbb a történet végére jussanak. Természetesen történtek kísérletek a női olvasás ellenőrzésére is. Az erkölcsi példázatok, az illemtanok, a társalgási könyvek és a kifejezetten nőknek címzett irodalmi művek („Frauenzimmerbibliothek") segítségével a különböző nevelőintézetek, olvasókörök és maguk a családok arra törekedtek, hogy a terjedő szentimentalizmus érzelemébresztő hatását, a románok veszélyesnek vélt szerelmi históriáit kellő módon mérsékeljék, és amennyire lehet, ellensúlyozzák. Az olvasás ideje, módja és színhelye ezért szigorúan adott volt, a család vagy más közösség előtt fennhangon történt, kommentárok kíséretében. Ilyen ellenőrzést javasol például a 18. század végén Ujfalvy Krisztina, amikor Molnár Borbálának a románolvasás károsságáról írt nézeteivel vitatkozik. A divatos regényektől, mondja, nem kell, és nem is lehet eltiltani a lányokat. „*...ne szakasszuk el a Sz. Könyvektől a Világi Historiákat, s szerelmes Románokat: mert éggyüt jó, mint az utozás a jó uttal s szép idővel... eggyütt minden Könyvek olvasása sem káros, söt hasznos, de ugy, hogy elébb készittessék ki a Lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására...*"[197]

Az ellenőrzési kísérletek azonban legfeljebb az olvasott szövegek erkölcsi tartalmát érintették, a művek befogadási technikáját kevésbé. Ezért számíthatott az *Aurora* pesti íróköre elsősorban a női közönségre, s ezért válhatott az új irodalom első valódi közönségévé a női olvasótábor. Deák Ferenc például arról ír Vörösmartynak, hogy még nem jutott hozzá a *Zalán* példányához, mert testvérnénje akarta előbb elolvasni. Az olvasónő azonban nem a hazafiasságot, a nemzeti eposzt dicséri a műben, mint Teslér: „*Egyéb aránt* – írja Deák –, *Ő igen dicséri ezen munkának könnyűségét, helyes változásait, és nagy erejét, és ezen dicséret szégyenedre nem válik, mert dicsekedés nélkül mondom: hogy az Ő dicsérete fontos, mivel a' Hazai és Német Litteraturának nem csekély*

[197] Barátsági vetélkedés, avagy Molnár Borbálának Máté Jánosné aszszonnyal a két nem hibái és érdemei fölött folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

ismerője lévén, a' Szép Litteratura mezején termett virágoknak meg itélésére alkalmatos."[198]

Fáy éppúgy ismerte a vidéki értelmiség olvasási szokásait, mint a városi polgárság és a női olvasóközönség igényeit. *A Bélteky ház*nak a ma már rendkívül nehéz olvashatósága a kétféle olvasói igény ötvözéséből ered, abból, ahogyan a bonyolult szerelmi történetekbe és életsorsokba beleékeli a meditációkat, az egy-egy erkölcsi, művészi, pedagógiai kérdésről szóló eszmefuttatásokat. A történetek és jellemek állandó szerzői kommentálása, a kérdések feletti meditációk azt mutatják, hogy Fáy nemcsak írója, hanem olvasója is volt saját történeteinek. Mintha azt a helyzetet játszaná el regényében, ahogyan a művet a vidéki olvasó lassan, meg-megállva, elmélkedve és saját világából, ismereteiből eredő szempontokat keresgélve hozzá, szakaszokban végigolvassa.

Vadnai Károly 1873-as akadémiai székfoglalója nyomán hosszú vita folyt arról, hogy mennyire befolyásolták *A Bélteky ház*at Lafontaine regényei. A vitából bennünket most az a közös álláspont érdekel, mellyel Wéber Antal, Bánrévy György és Szauder József is egyetért, hogy főképp a regény cselekménybonyolítását tekintve, Fáynak valóban voltak német szentimentális mintái. Ez tette őt népszerűvé a női közönség körében. Ugyanakkor Bánrévy arra is felhívja a figyelmet, hogy a mű „*szellemi tartalmát, centrális eszmekörét, jellegzetes alakjait és életszerűségét, tehát a költői mű belső értékeit tekintve, a magyar regényíró önálló alkotása*"[199] – ez pedig a vidéki értelmiséget ösztönözte a regény olvasására. Történet és életbölcsesség kombinációjából áll Fáynak csaknem minden műve, a meséktől kezdve az elbeszélésekig és a színjátékokig. A mesék lelkes dicsérői szintén a líceumokban tanító tanárok voltak, és maga az akkor még szintén vidékinek számító Bajza. Fáy mindehhez több kötet életbölcsességet, aforizmát, szentenciát, házi jegyzetet gyűjt össze[200], sőt naplóbeli feljegyzéseinek nagy része hasonló eszmefuttatásokból áll[201].

3. A költői alkalom, az alkalmi vers és az alkalmazott költészet

Az 1829-es *Házi Jegyzetek*ben Kazinczy Csokonai egyik legellenszenvesebb cselekedeteként azt említi, hogy a váradi temetésen kardcsörtetve vonult fel az emelvényre. Kazinczy csak egyetlen dolgot

---

[198] Vörösmarty krk. 17. k. 67. lev. Deák Ferenc Vörösmarty Mihályhoz. Kehidán, 1825. okt. 29. 119–120.

[199] BÁNRÉVY György: Fáy András Bélteky háza és August Lafontaine regényei. Császár Emlékkönyv, Bp. 1934. 1–18.

[200] Hasznos házi jegyzetek. Pest, 1826 és 1828.; a Buza-virágok és kalászok (Fáy Andrástól. I–II. k. Pesten, Beimel és Kozma Vazulnál, 1853.) c. kötetében az Eszmeburkok és szikrák c. fejezet.

[201] OSZK Kt. Oct. H. 655.; Oct. H. 656.; Oct. H. 1010.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

nem kifogásol ebben a jelenetben, azt, hogy Csokonai egyáltalán felvonul, vagyis részt vesz, és halotti verset ír a temetésre. Éppen ezzel a temetéssel kapcsolatban persze Kazinczynak az is fájhatott, hogy nem ő bízatott meg a fiatalkorából ismert Kácsándy Terézia búcsúztatójának megírásával[202]. Az azonban nem volt kétséges, hogy a temetésen részt kellett vennie költőnek, akárki legyen is az. A *Házi Jegyzetek* további kifogásai szerint Csokonainak nem is az volt a bűne, hogy felkérésre *ezt* a művet megírta, hanem az, hogy *mindent megírt, amit kértek tőle.*

Csokonai magatartásának minősítése az alkalmi költészet sajátos felfogására utal Kazinczynál. Csetri Lajos felhívja a figyelmet arra, hogy Kazinczy milyen gyakran nyilatkozott az alkalmi költészet ellen, különösen ha az leoninusban készült, vagy ha olyan főúrnak szólt a vers, akit Kazinczy nem kedvelt. Ilyen költemény volt például a Festetichhez szóló Berzsenyi-óda, amelynek alkaioszi formáját Kazinczy túl előkelőnek tartotta keszthelyi gróf személyéhez képest.[203] Csetri Lajos azonban csak két olyan esetet említ, amikor maga Kazinczy is engedett az alkalmi műfajnak („*...ilyen mércével mérve Kazinczy ízlése két esetben is 'megbotlott', vagy legalábbis erőteljesen liberálisnak bizonyult*"). Az egyik eset az volt, amikor a legszebb magyar versek közé sorolta be Kis János hümenionját a Török Sophieval kötött házasságára, a másikat pedig ő maga készítette Napóleon és Mária Lujza ünneplésére.[204]

Kazinczy azonban, ha az alkalmi költészetnek a 17–18. századi újlatin poétikákban megfogalmazott definícióit és műfajait tekintjük, ennél jóval több alkalmi (ha nem is *megrendelt*) darabot írt. A *Fény és homály* című verse például Csereyhez címzett dicsőítő óda, a *Szirmai Jánoshoz* szóló szonett a költőtárshoz szóló encomiasticum (dicsőítő költemény), *A tisztulás innepe* buzdító ének (protrepticon), *A szabad Erdély* epinicion, győzelmi ének, a *Dédács, Hunyad vármegyében – Gróf Gyulai Ferencznéhez* búcsúvers. Aránylag nagy számban ír halotti verseket és sírfeliratokat (*Kis fiú halálára*, *Gróf Draskovich János*, *Gróf Ráday Erzsi*, *Egy gyermek sírkövére*, *Pásztory sírja*, *Báró Wesselényi Miklós, az atya*), emlékverseket, inscriptiókat – például Mailáth Antal beiktatására stb. Kazinczy többnyire örömmel teljesíti a megbízásokat, és ritka esetben utasítja vissza őket, különösen ha főúri személytől érkeznek. Nemcsak költői kihívásnak tartja e feladatokat, hanem a költői rang emelkedését, a „jó szeretetének terjedését" látja abban, hogy éppen hozzá, az új ízlést és nyelvet hirdető költőhöz fordulnak a megrendelők. A *Gróf Ráday Erzsi* sírkövére készült feliratot így mutatja be Guzmicsnak: „*Csókolj össze érte. Ez nekem igen kedves dolgozásom*".[205] Egy másik kedvenc darabja a Mailáth Antal beiktatására készült illuminációs vers. A feladat nehéznek tűnt, mert egyszerre kellett eleget

---

202 VARGHA Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1974. 340–343.
203 CSETRI Lajos: 1990. 154.
204 uo.
205 KAZ. LEV. XXI. k. 5147. lev. Kazinczy Guzmicsnak, Széphalom, 1830. április 18. 282.

tennie a kényesebb ízlésű keveseknek és az ünnepségen részt vevő tömegnek. Ilyen megoldásra az olasz irodalomban keresett példát, mert tudta, hogy az iktató főispán Fiuméból jön, s feltételezte róla, hogy ismeri „*a maga efféle complimentjei által híres*" Metastasiot. Kazinczy, mint ahogy az ünnepségről később Guzmicsnak beszámol, teljes sikert arat. A főispán valóban ráismer az olaszos formára, s az ebédnél Kazinczyt előkelő helyre ültetik. Le is rajzolja Guzmicsnak az ebédlőt, benne magát meg a többi előkelőséget. „*Voltak, a kik* [a verset] *plajbásszal le is írták*" – írja Zádor Györgynek[206], majd Rumynak újságolja a sikert: „*...der Effekt war brilliant...*"[207]

Ugyanebben az időszakban, 1829-ben Kölcseyt is felkérik hasonló feladatra. Két feliratot készít Kende Zsigmondnak, aki a szatmári választásokon Kölcsey követté választásának útját egyengeti. Kende Zsigmond levélben kér tőle *illuminációs* verseket, ünnepi feliratokat az ifjabb Vécsey március 16-iki beiktatására, melyek közül egyes szövegrészeket különleges világítás mellett helyeznek majd el a terem különböző részein, a többihez pedig a festő háttérképeket és címereket fest a beiktatási terem díszítésére. Kölcsey tiltakozik, de belátja, hogy a főispáni helytartó beiktatása mennyire fontos esemény politikai pályájának szempontjából, és mégis megírja a kért szövegeket. Azt azonban nem állja meg, hogy kísérőlevelében ne reflektáljon a méltatlan, nem költői feladatra. Horatius szatírájára utalva hasonlítja saját állapotát ahhoz a bizonyos kajla fülű szamáréhoz, aki ostobán megadja magát sorsának („*demissis auriculis, ut iniquae mentis asellus*"), de ironikus megjegyzéseket tesz – Kende Zsigmond személyét sem kímélve – magukban a verseket magyarázó szövegekben is. Kölcsey attól fél, hogy hozzá nem értő rokona vagy a piktor elrontja, nevetségessé teszi verseit, melyeket – a végén már önmaga előtt is úgy tűnik – alkalmiságuk ellenére költői szinten tudott megírni. A kívánt hét disztichon fejében küld hat magyar epigrammát „és egy deák *isten tudja mit*". „*Ez* – magyarázza Kende Zsigmondnak – *a mely a Nro I. foglal helyet, az illuminatio főhelyére (a centrumra) jön. Kezdődik két deák hexameterrel; azután jön egy lapidáris írás, melyet magam úgy írtam le, amint a festőnek azt elrendelni kell; alól áll egy a minden szentek bosszújára készült* Chronodistichon. *Féltem, hogy e nélkül a sokaság csonkának leli az illuminatiót; tudni való pedig, hogy az efélék csupán a sokaság kedvéért készülnek.*

A magyar versek közt egy van hat, egy pedig nyolc soros; de minthogy ezek nem nagyon rosszak, küldöm, ha szinte a dolgot meg fogják is szaporítani. Mind e hét Nrust nagy gonddal tisztáztam le; semmit se változtassatok, s kivált a Chronodistichon betűire nagyon kell vigyázni, mert különben az esztendőszámban hiba lesz; az eféle bohóságokban pedig egyedül az az érdem, hogy kalendárium helyett szolgálnak." Végül megtiltja e versek közlését, vagy – és jól sejti – ha ezt

---

[206] uo. 5202. lev. Kazinczy Zádor Györgynek. 1830. aug. 10. 358.
[207] uo. 5204. lev. Kazinczy Rumynak. Újhely, 1830. aug. 12. 362.

Kendéék mégis megteszik, az őáltala leírt sorrendben kell kinyomtatni őket.[208]

Kende Zsigmond azonban, még ha érti is Kölcsey iróniáját, nem átall már áprilisban újabb verset kérni tőle, ezúttal a Károlyi Györgyöt névnapján köszöntő ünnepségre. S ez, ha lehet, még fontosabb Kölcsey számára, mert a Károlyiak megnyerésétől függ további sorsa a politikai pályán. Taxner-Tóth Ernő úgy látja, Kölcsey szívesen tett eleget a kérésnek.[209] A Kende Zsigmondhoz írt, 1829. április 20-i levél azonban az előzőhöz hasonló hangnemű: Kazinczyra hivatkozik, akitől néhány évvel korábban egy erdélyi grófnő kért férjének halálakor verseket, s Kazinczy az ihlet nevében utasította vissza a kérést, mondván, „*a poéta a*

---

[208] KFÖM III. k. Bp. 1960. 362. A vers meg is jelenik még abban az évben, a *Felső-Magyarországi Minervá*ban, de külön nyomtatványként is, mint azt a Debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában lévő nyomtatványmásolat bizonyítja (R 1137 jelzet alatt). A *Minerva*-beli közlést Éble Gábor fedezi fel 1887-ben (Vö. *Figyelő*, 1887. 217). A *Minervá*ban Toldy Ferenc közli a verseket, anélkül, hogy szerzőjét megnevezné, s későbbi Kölcsey-kiadásában is csak a 4. és 6. epigrammát veszi fel. A debreceni másolat érdekessége, hogy benne van az a bizonyos hetedik darabja a köszöntő versnek, a két deák hexameter és a Chronodistichon, melyet sem a korábbi Kölcsey-kötetek, sem az 1960-as KFÖM nem közöl. A másolatban bizonyos eltérések is vannak a KFÖM szövegéhez képest, főleg a nevek írásmódja tekintetében. A másolatot Lugossy József készítette 1850 körül az 1829-es kiadásról, s a következő szöveget írta át:

EPIGRAMMÁK TŰZI FELVILÁGOSÍTÁSBAN
MÉLTÓSÁGOS
VÉCSEI ÉS HAJNÁCSKŐI
IFJABB BÁRÓ
VÉCSEY MIKLÓS
URNAK
CSÁSZÁRI KIRÁLYI KAMARÁS
ÉS TEKINTETES NEMES
SZATMÁR VÁRMEGYE
FŐ-ISPÁNYI ADMINISTRÁTORÁNAK
JELES BEIKTATÁSA ÜNNEPE ESTVÉJÉN
Nagy-Károlyban
Gőnyei Gábor betűivel 1829.

Surgit io felix, Szathmár tibi rursus ab ortu,
Vécsei dűm sacro praefulgens lumine, sidus.

NICOLAO. JUNIORI.
E. LIBERIS. BARONIBUS. VÉCSEY.
ONERIBUS. PARENTIS.
SUI. ET. PATRIAE.
CLAVUM. REIPUBLICAE.
PER. LONGUM. ANNORUM. ORDINEM.
SAPIENTER. TENENTIS.
FELICIBUS. AUSPICIIS
SUCCEDENTI.
GRATI. CIVES. OPPIDI.
MAGNOCARELIENSIS.
HAEC. AMORIS. ET. HONORIS.
INSIGNIA.
FULGERE. LAETIS. FACIUNT. IGNIBUS.

RESPICE. NOS. PATRIAS CONSCENDENS. CHARE. CVRVLES.
NOSTRA. DECVS. PATRIAE. RESPICE. VOTA. LVBENS.

A további magyar szövegben a személynevek és egyes más szavak nagybetűkkel vannak kiemelve.

[209] TAXNER-TÓTH Ernő: Kölcsey és a magyar világ. Bp. 1992. 204.

lelkesedés, nem pedig a parancsolat pillanataiban tud írni". Kölcsey sincs igazán meggyőződve arról, hogy a „comissióba" írt verseknek költői értéküket lehetne, s csak az alkalom fontossága miatt írja meg mégis a köszöntőt. „...*de máskor* – figyelmezteti Kendét – *anathemát mondok*".[210]

3.1. Viták az alkalmi költészetről. A *silvae*, a *wälder* és a *Gelegenheitsgedicht*

Csokonai, Kazinczy és Kölcsey példája azt jelzi, hogy az alkalmi versekhez való viszonyulás a századfordulótól kezdve meglehetősen ellentmondásos. A bizonytalanság egyik oka az a változás, melynek során a tartalmi jegyek alapján megnevezett alkalmi költészet a normatív-klasszicista poétikákban a különböző lírai műfajkategóriákba (az ódába, az episztolába vagy az epigrammába) olvad bele. Ez a folyamat Németországban, bár az alkalmi költészetnek az ihlethez kötöttségét és a költő szabadságának fontosságát korábban is hangsúlyozták, a 18. közepén kezdődik, a műfaj körüli viták kirobbanásával.

A humanista-barokk alkalmi költészet már a 18. század elején sem volt olyan népszerű, mint az előző évszázadban. Amikor Christian Gryphius *Poetische Wälder* című, alkalmi versekből álló kötetét (1698) két évtizeddel a halála után újra kiadták, már maga a kiadó is „patinás műként" kezelte, s az új ízlésnek megfelelően egyszerűsítette az előző kiadás illusztrációs anyagát. A Gottsched által védelmezett és elnevezett alkalmi költészet (ő használta először a „Gelegenheitsgedicht" kifejezést a „casualcarmina", a „silvae" vagy a „Wälder" helyett[211]) az irodalmi harcok középpontjába került. Gottscheddel szemben például a Baumgarten-tanítvány, Georg Friedrich Meier, az alkalmi versek meglehetősen bősz kritikusa azt bizonygatja, hogy az ilyen művek lerontják a közönség amúgy is alacsony ízlésszintjét.[212] Az egész századon keresztülhúzódó vitát bonyolította, hogy Goethe maga is szerette a Domitianusnak alkalmi verseket írogató Statiust, s több helyen is az alkalmi költészet mellett nyilatkozott. Igaz, hogy tágabb értelemben, és nem kifejezetten a megrendelt darabokra gondolt. Eckermann feljegyzi azt a beszélgetésüket, melynek során mestere a saját verseit is alkalmiaknak mondja: „*De minden vers alkalmi vers legyen, azaz, a valóságnak kell adnia hozzá az ösztönzést és az anyagot. Általános*

---

[210] KFÖM III. k. Bp. 1960. 363.

[211] A vita során írt tanulmányában: *Untersuchung, ob es einer Nation schimpflich sey, wenn ihre Poeten kleine und sogenannte Gelegenheits-Gedichte verfertigen*, 1746.

[212] Vö: ADAM, Wolfgang: Poetische und kritische Wälder. Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit'. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1988. (Beihefte zum Euphorion 22.) 213–214.

érvényűvé és költőivé épp azáltal válik egy különleges eset, hogy költő *dolgozza fel. Minden versem alkalmi vers, a valóság sugallta őket, és a valóságban gyökereznek.*"[213]

Az alkalmi költészet körüli dilemmákat az a műfaji megnevezés is növelte, amellyel a latin és német nyelvű alkalmi költészetet a gottschedi „Gelegenheitsgedicht" előtt jelölték. A *silvae* (erdők) illetve német fordítása, a „wälder" metaforikájában rejlő lehetőségek olyan humanista illetve barokk kultuszát és változatait hozták létre az alkalmi költészetnek, amelynek áttekintésével a lírai kisműfajok egész története megírható, mint azt Adam Wolfgang könyve is mutatja. A *silvae* kifejezés a Flavius-császárok udvarában Domitianust szolgáló latin költőtől, Statiustól ered, aki viszont Lucanus egyik elveszett művének példájára nevezi versgyűjteményét *Erdők*nek.[214] Művének előszavában úgy jellemzi verseit, hogy „*a pillanatnyi ihlet heve vagy a gyors rögtönzésnek egyfajta öröme*" hozta őket létre. Könyvét is csak „libellosnak" (könyvecskének) nevezi, és azzal mentegeti a szélesebb olvasóközönség előtt, hogy kedélyét még mindig eposzának, a *Thebais*nak sorsa nyomasztja. A *gratia celeritatist*, a rögtönzés báját tartja tehát versei fő erényének, és szinte dicsekedve írja, hogy a Domitianus lovasszobrára írt darabbal, száz sorral mindössze egyetlen nap alatt kellett elkészülnie, az előszó címzettjének, költőtársának, Arruntius Stellának a háromszáz hexameteres menyegzői verset pedig két napig írta. Vele szemben a szintén Domitianus udvarában élő Quintilianus, akit Statius vetélytársaként szoktak emlegetni, vagy legalábbis annyi sejthető, hogy nem kedvelték különösebben egymást, *Retorikájában* éppen a gyors munka terminus technicusaként, negatív értelemben használja a *silvae* fogalmát: „*Az ellenkező hibában szenvednek azok, kik legelőször az egész anyagon lehető leggyorsabb fogalmazásban végignyargalnak, aztán a lelkesedés hevében le is írják azt. Ezt a munkát ők* silva-*nak nevezik.*"[215]

A *silva* műfajának ilymódon kezdettől fogva már két, egymással szembenálló jelentése alakul ki: Statius művében a rögtönzés báját, a játékosságot, könnyedséget magán viselő, udvari méltóságokhoz, barátokhoz szóló vagy épületeket, tárgyakat, állatokat leíró alkalmi versként szerepel, Quintilianus pedig a gyors munka okozta gondatlanságot, a műgond hiányát, vagyis a rögtönzésből eredő hátrányokat nézi le benne.

A fogalmat Cicero is használja, a fentiektől eltérő értelemben: *A szónok* című művében az „erdő" nyersanyagot, összehordott és

---

[213] ECKERMANN: Beszélgetések Goethével. Bp. 1989. 45.

[214] Vö: ADAM, i.m., és HEGYI György: Statius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett. In: Publius Papinius Statius: Erdők. Latinul és magyarul. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1979.

[215] QUINTILIANUS, M. Fabius Szónoklattana. Tizenkét könyvben. Ford. PRÁCSER Albert. Bp. 1913. X. III. 17. 2. k. 333.

megmunkálandó anyaghalmazt jelent, amely további csiszolás, válogatás, alakítás során válik szónoklattá.[216]

Végül a szó negyedik jelentése sajátos kötettípusra illetve kötetszerkesztési eljárásra vonatkozik. Így nevezték a gyűjteményes, különböző műfajú, témájú, formájú anyagokból összeálló könyveket (mint például Gellius *Attikai éjszakái*t), de értették a fogalom alatt az alkalmi költemények rangsorolási módját és kötetbe szerkesztését is (a címzett előkelőségi foka szerint), melynek mintája szintén Statiustól ered.

Amikor a 15. századi humanisták felfedezik maguknak Statiust, és újra kiadják művét, Angelo Poliziano pedig megírja hozzá kommentárjait, sőt ő maga is hasonló verseket készít, a latin kisműfajok körében verseivel és kommentárjaival Horatius mellett Statius, pontosabban Poliziano is az imitációra érdemes költő rangjára emelkedett. Így hagyományozódott a reneszánszra a *silvae* alkalmi verseket és kötetszerkesztési eljárást megnevező fogalma. A szerkesztési gyakorlat terén idővel keveredett egymással Horatius *Ódái*nak és Statius könyvének a beosztási elve. A magasabb rendű műfajokat, az ódákat, elégiákat Horatius mintájára rendezték kötetbe, a könnyebb műfajú, kevésbé jelentős témájú és tarkább formájú verseket pedig Statius szerint.[217]

A *silvae* fogalmának barokk jelentése Adam Wolfgang kutatásai szerint két irányban tér el, melyből az egyiket Martin Opitz poétikája képviseli (*Buch von der Deutschen Poeterey*). Opitz a *Heroische getichte* és a tragédia illetve komédia mellett harmadik műnemi csoportként a *genus mixtum*ot említi, melybe beletartozik a szatíra, az epigramma, az ecloga, az echo, a himnusz, a *silvae* (külön műfajként), és a zenével kísért líra. Az utóbbihoz sorolja az ódát is, mint énekelhető műfajt. A *silvae* Opitznál főként a személyeket dicsőítő verstípust jelenti (Lobgedichte, Panegyricon), míg az alkalmi költészet többi műfaja külön-külön tartozik bele a *genus mixtum* csoportjába. Ezeket Opitz szerint is a rögtönzés és a pillanatnyiság jellemzi.

A másik útja a fogalomnak a német nyelvű irodalom kialakulásával együtt a jelentésében rejlő metaforika kibontása felé vezet el. Az *erdő* szóból kinövő növénymetaforika nemcsak a lírai műfajok többségét és a könyillusztrációkat lepte el, hanem az első német anyanyelvű irodalmi társaságok nyelvhasználatát is. A virtuális költői kertben a versek virágokként szerepelnek, a különböző bibliai, antik eredetű és népi növénymetaforikából létrejön a költészet virágnyelve, kialakulnak a virágok, fák és bokrok szimbolikus jelentései. Az erdő ebben a környezetben nem őserdőt, rendezetlen növényvilágot jelent, hanem a természettől veszélytelenített parkot, sétányt, „vidámparkot" (Lustwälder). 1617-ben megalakult az első német irodalmi társaság, a *Fruchtbringende Gesellschaft*, melybe növénynevekkel léptek be a tagok,

---

[216] CICERO: A szónok. In: Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Bp. 1987. 247.

[217] Vö: Adam: i.m. 124.

majd később ennek a mintájára létrejöttek más hasonló csoportosulások is, mint a pálma-rend (Palmen-Orden). Ez utóbbinak ellentéte lesz majd a hazai növényre hivatkozó, és a hazai kultúrát előnyben részesítő, Rompler által alapított fenyőtársaság (Tannengesellschaft), amely szembeszegül a külföldi kultúrát közvetítő normatív poétikákkal, de a rokokó mesterkéltséggel is, és helyette a szabad természet kultuszát igyekszik meghonosítani.[218]

Amikor a barokk erdőköltészet divatja összetalálkozik egyfelől a polgárosodó Németország barátság- és családkultuszával, másfelől pedig a klasszicizálódó poétikák nem tartalmi felosztású líraelméleteivel, az alkalmi költészet fogalma átalakul. Úgy tűnik, nem véletlen, hogy maga az elnevezés is csak a viták során keletkezett, vagyis akkor, amikor a barokk alkalmi költészet divatja kialvófélben volt. A fogalom szétvált, elágazott, és kialakult belőle a „megrendelt", vagy legalábbis az anyagi haszon reményében írt versek kategóriája, mellyel szemben megmaradtak az alkalmi műfajok „nem megrendelt", „ihletett", inkább társasági jellegű formái. A változást a kötetbeosztások is mutatják. Míg korábban a kötet első helyeit az uralkodóknak, udvari méltóságoknak és más társadalmi vagy tudománybeli elöljáróknak tartották fenn, a kötet végén pedig, ami szintén kiemelt hely volt a szerkezetben, a barátokhoz szóló versek foglaltak helyet, a 18. századtól gyakran megfordul a sorrend, és előre kerülnek a barátok, a kötet végére pedig a méltóságok.

Az alkalmi költészet jelentése olymódon is változott, hogy nagy részét már nem tartalom szerinti nevével nevezték meg, hanem verstani-műfaji hovatartozásuk szerint sorolták be. A szigorúan vett alkalmi költészet csak az maradt, ahol a szerző feltüntette a vers keletkezésének ilyen körülményeit, egyébként pedig ódának, elégiának vagy episztolának minősült, és így is kerültek be a kötetekbe.

3.2. Az alkalmi költészet a magyar poétikákban és a költői gyakorlatban

A magyar esztétikai gondolkodás a 18. század végén ebben az állapotában örökölte az alkalmi költészet körüli dilemmákat. Az iskolás poétikák a különböző gimnáziumokban még az alkalmi költészet újlatin elméletét tanították, és az innen széthordott latin ízlés alakította az alkalmi verselés közéleti vagy társasági gyakorlatát. Bán Imre csak feltételezi, Csetri Lajos azonban bizonyítottnak látja, hogy Kazinczy műfajelméletének forrásaihoz a magyarországi Moesch Lukács újlatin poétikája is odatartozik. Moesch Lukács pedig hármas felosztású műnemi rendszerében a *dithyrambus* (líra) alá a barokk poétikák alkalmi

[218] Vö: Adam, i.m. 148–221.

költészetének műfajait is besorolja.[219] Hasonló értelemben tárgyalja a kérdéskört a piarista Grigely József 1807-es poétikai tankönyvében (*Institutiones poeticae in usum scholarium regni Hungariae et adnexarum provinciarum*). Szerinte a költészet oktatásának egyik célja, akárcsak a barokk poétikákban, hogy „művelt ember bárhol és bármikor megfelelő alkalmi verssel tudjon előállni"[220]. Igaz, hogy érvényesíteni látszik valamiféle kritikai szempontot, amikor megkülönbözteti a poéta és a versificator fogalmát. Ez a Scaligertől eredő különbségtevés azonban a 19. század elejére annyira elterjedt, hogy nemcsak a felvilágosodás nagy költőinél (Földinél, Csokonainál, Verseghynél) található meg, hanem – az előszavak és költői önreflexiók kötelező szerénységi formulájaként – a másod-harmadvonalbeli szerzőknél is (Háló Kováts Józsefnél, Molnár Borbálánál, Újfalvy Krisztinánál stb.).[221] Kettejük között Szerdahely György, 1778-as, 1783-as és 1784-es poétikai műveiben az autonóm alkotói gyakorlatot hirdeti, és ezáltal egy modernebb esztétikai gondolkodást képvisel.[222] Költői gyakorlatában azonban ő maga is a barokk *silvae*-költészet hagyományához ragaszkodik, és a rögtönzésre, gyors alkotásra hivatkozó statiusi érvekkel illetve kötetcímmel teszi közzé epigrammáit, feliratait, alkalmi verseit (*Silva Parnassi Pannonii.* Bécs, 1788.).

Tagadhatatlan, hogy Kazinczy poétikai gondolkodásának az iskolai oktatás elméleti könyvei csak egyik forrását jelentik, a többit, a német poétikák hatását sokkal jelentősebbnek és meghatározóbbnak kell tekinteni rendszerében. De éppen ez a tény irányít bennünket a következő problémakörhöz, ahhoz, hogy a német poétikák olyan irodalmi közegbe ütköztek Magyarországon, amelyet *alapvetően még az iskolás poétikák irodalomszemlélete és gyakorlata irányított.* Kazinczy tehát hiába utasítja el az alkalmi költészet *esztétikai elméletét*, ha a *társadalmi gyakorlatát* el kell fogadnia, és el is fogadja, miután poétikai gondolkodásában a kettő jól megfér egymással. Mindenekelőtt verstani és műfaji szempontból talál „középelméletet" a paradox helyzetre. Csetri Lajos Kazinczy műfajelméletének egyik érdekességeként említi, hogy *A közelítő tél* című Berzsenyi-elégiát *szép ódának* nevezte, és ugyancsak ő fejtegeti, hogy Kazinczy poétikájának Arisztotelész előtti, tehát a maga korában nem egészen modern sajátossága a versek külső forma szerinti osztályozása.[223] Kazinczy azonban nemcsak Berzsenyi elégiáját, hanem a Festetichhez szóló dicsőítő verset is ódának mondja, saját kötetében az

---

[219] CSETRI Lajos: 1994. 130., és BÁN Imre: Moesch Lukács poétikája. In: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.) 62–78.

[220] Vö: TÓTH Sándor: A latin nyelvű *humanitas* poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában. Grigely József latin nyelvű kompendiuma és mintái. Szeged, 1994. 21.

[221] Vö: SZAUDER József: A magyar romantika kezdeteiről. In: A romantika útján. Bp. 1961. 7–8.

[222] MARGÓCSY István: Szerdahely György művészetelmélete. *ItK* 1989. 1–2. 1–33.

[223] CSETRI Lajos: 1994. 134.

Ódák és dalok fejezet alá sorolja be a Csereihez szóló *Fény és homály* című darabot, míg a sírfeliratokat és illuminációs verseket görög epigrammáknak minősíti.

Azt is érdekes megfigyelni, hogy Kazinczy szociológiai szempontból hogyan osztja fel a körülötte lévő társadalmat. Episztoláiban, állapítja meg Csetri Lajos, a társadalmilag felette állókkal a legmagasabb tisztelet hangján értekezik, a vele egyenrangúakkal udvariasan, az alatta lévőkkel pedig kioktatólag. Az írók között azonban a barátság alakulása szerint váltakoznak a tegező és távolságtartóbb megszólítások.[224] Fábri Anna szintén úgy látja, hogy Kazinczy kínosan ügyel a társadalmi szokások és viselkedési formák betartására, s nemcsak Csokonait, hanem Batsányit is állandóan bírálgatja a jó modor hiánya miatt.[225] Mindebből az derül ki, hogy Kazinczy szigorúan megkülönbözteti magában az *udvari költő* és a *társasági költő* szerepkörét.

Udvari költőként elsősorban a főrangú arisztokrácia körében szerepel, amikor megrendelésre vagy önként vesz részt ünnepségeiken. Alkalmi verseit, mint láttuk, nem nevezi néven, inkább az adott eseményt minősíti át *költői alkalomnak*, amelyet a társadalmi és költői arisztokrácia együttes ünnepének tekint. Az ilyen pillanatok Kazinczy irodalmi pályájának legnevezetesebbjei közé tartoznak, ezt bizonyítják a szerepléseiről beszámoló, barátoknak címzett levelek. A *poeta laureatusnak* a legrangosabb körök udvari költőjét jelentő fogalma ebben a szerepében illik a leginkább Kazinczyra, s ilyen értelemben, bárhogyan is minősíti a saját szövegeit és szerepét, alkalmi költőnek kell őt neveznünk.

Kazinczy éppen ezt a magatartást hiányolta Csokonainál, aki részben mert rászorult az anyagi támogatásra, részben pedig mert nem tudott a költői és társadalmi arisztokráciának ebben a szövetkezésében ideális költői alkalmat látni, a legrangosabb főúri körökben is legtöbbször csak a feladatot elvállaló és teljesítő költőnek tekintette magát. Saját elméletét az „alkalmatosságra írott versekről" Csokonai is kidolgozta, szerepvállalását poétikailag is, etikailag is tudatosította, és a korabeli költői lét lehetőségeinek, kötöttségeinek a számbavételével vállalta. Alkalmatosságra írt verseinek előszavában műveit vegyes értékűeknek látja: vannak benne olyanok, melyek valódi poétai ihletből születtek, és olyanok, melyek az „idő számára készültek". Az alkalmi költő egyetlen szabadsága – mint a kötet záróversének (a *Halotti versek*nek) a végén írja – a feladat elfogadása vagy elutasítása, illetve a címzett személyének a megválasztása: *„Az az önnön érzés emeli tollamat,/ Hogy még méltatlanra nem fogtam lantomat..."*[226] Az *Alkalmatosságra írt versek* közé azonban Csokonai sem veszi be például a *Mélt. gróf Festetits*

---

224 uo. 149–150.

225 FÁBRI Anna: Az irodalom magánélete. Bp. 1987. 48.

226 CSOKONAI Vitéz Mihály: Alkalmatosságra írott versek. Nagy Váradon, 1805. (Hasonmás kiadás)

György ő n.gára. A Hadi oskoláról című dicsőítő versét, és az *Ódák* kötetébe osztja be a Virág Benedekhez szóló verset, akárcsak a *N. Mélt. Gróf Szécsényi Ferentz Ő Exc ja Nemzeti Könyvtárjára, melly hozzám Kúltsár Úr által érkezett* című darabot.

Csokonai és Kazinczy bizonytalanságai azt igazolják, hogy a magyar költészetben ez idő tájt ellentétbe került egymással az alkalmi költészet poétikai, etikai és társadalmi (szociológiai) megítéltetése, és többnyire az anyagi jutalomért határidőre, tehát rögtönzésszerűen készült darabokat sorolják ebbe a kategóriába. A barokk alkalmi költészet más műfajai a 18. század végétől, mint azt Adam Wolfgang a német költészetre vonatkozóan is megállapítja, főképpen a latinos műveltségű tudósok és a vallási szertartások keretei között éltek tovább, de ezek általában kiskörű közönség számára készültek.[227]

Kazinczy nemcsak udvari, hanem *társasági költőként* is kapcsolatba került az integrált irodalommal. Ismeretes, hogy a fogsága előtti időszakban Kazinczy hányféle társaságnak volt a tagja. Az Orpheus-kör, a Litterarius consessus, melynek megalakítását Széchenyi Ferenc kezdeményezte az irodalom és politika embereinek összefogására, illetve a szabadkőműves páholy[228] azonban inkább szabályzattal, beavatási szertartással, elkülönülési szándékkal rendelkező *társulatként* működött. Érdekes átmeneti típus lett volna, ha megvalósul, az az üvegházi társaság, melynek tervéről Kazinczy 1791-ben Batthyányi-Strattman Alajosnak ír. A római Arcadiai Társaság mintájára egy Magyar Arcadiát szeretett volna alapítani, melynek az örökös főpásztora Batthyányi lett volna, az örökös főjegyzője pedig ő maga. A társaság két kört foglalt volna magában, a dunántúlit és az erdélyit, melyeknek vezetői e területek szabadkőművesei, Spissich, Horváth Ádám, Teleky Ádám és Aranka lettek volna. A tagokat három rendben képzelte el: a „legelők" karába a vizekről elnevezett írókat, a „védők" karába a hegyek neveit viselő mecénás főurakat, a „múlatók" vagy „gyönyörködők" karába pedig a fák és füvek nevén nevezett hölgyközönséget osztotta be. A pecséten a bagoly Minerva madaraként a tudományt, a tölgyfa az éledni kezdő nemzetet, a furulya a költészetet, Apollo a tudományok boldog virágzását, a borostyán a férfinemet, a rózsaág pedig a női nemet jelentette volna. Ez a terv hasonlított arra a Rózsarendre is, amelynek Kazinczy kassai tartózkodása idején lett a tagja, s amely az etikai-esztétikai célok (a barátság ápolása, a nők nevelése) mellett szintén az írók és főúri körök hazai, nemzeti összefogását tartotta feladatának.[229] A Rózsarend álnevei virágnevek voltak, az összejöveteleket pedig sétáknak nevezték. A tervezett Arcadia és a Rózsatársaság megszervezettsége folytán társulatnak minősül, de a

---

[227] Adam, i. m. 214.

[228] SZÖRÉNYI László: Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon. *ItK* 1981. 2. sz. 184–191.

[229] Vö.: VÁCZY János: Kazinczy Ferenc és kora. Bp. 1915. I. k. 394–396., és KOVÁTS Miklós: A Város és az Író. Kazinczy Kassája és Kassa Kazinczyja. Pozsony, 1994. 33.

közönséget (a hölgytagokat) magában foglalva stilizált társaságnak is nevezhető. Kazinczy ugyanúgy oldja meg a társasági költő szerepét, mint az udvari költőét: esztétizálja, a művészi lét elvarázsolt szigetévé változtatja azt a világot, amelyben költőként fellép.

A két társaság, felépítésében, célkitűzéseiben és főként szimbólumrendszerében a kutatók által lehetségesnek tartott minták mellett sok hasonlóságot mutat a már említett németországi „növénytársaságokkal", a Fruchtbringende Gesellschafttal, a Pálmarenddel és a Fenyőrenddel. A Rózsarend állítólagos főnöknője is halléi volt, hazai szervezője a kassai német Franz Rudolf Grossing, és növénynevű folyóirataik (*Flora, Rosenblatt, Monatschrift für Damen*) Halléból érkeztek. Az ilyen jellegű metaforikára korábbi hazai példák is említhetők, többek között a Bán Imre által leírt Aszalós Mihály-féle alkalmi versgyűjtemény. A Heidelbergben tanult 16. századi református prédikátor újévi ajándékkosarat készít pártfogóinak és barátainak, alkalmi versekből összeálló füzért, melyben a címzetteket előkelőségi fokozatok szerinti növénynévvel nevezi. Felsővadászi Rákóczi György például a legelső ebben a sorban, ő a cédrus, Rákóczi Zsigmond a platán, Barkóczi László zempléni főispán a ciprus, majd utánuk jönnek a tömjén, szőlő és más nevű tagok. Az utolsó a sorban Szepsi Korocz György, menta néven. A hozzá szóló vers a legigénytelenebb versformában, disztichonban készült.[230]

Szabadulása után Kazinczy óvatosabbá vált a társulási terveket illetően. Levelezés útján fenntartott kapcsolatrendszere inkább csak szabályzatok, kiosztott szerepkörök nélküli, szabadon alakuló társaságként működött, de a korábbi szimbólumrendszer leveleiben és verseiben továbbra is élt. Cserey Miklós tetteit, mint 1811-es versében írja, „tölgyággal koszorúzza" a haza (*Fény és homály*), Szirmai Jánosnak azt tanácsolja, hagyja a „német drombot", és Erato magzatjaként az olaszt dalt kövesse: „*Mert hogy te az vagy, e szent ág mutatja,/ Melyből itt látom fürtjeidet feselni... Oh hagyd a drombot, s térj kiesb ösvényre,/ Hol nem fenyőt fog Músád födre szedni...*". (A fenyő itt az esztétikailag alacsonyabb rangú poézist jelenti.) A költőtársakról írt epigrammasorozat Péczeliről szóló darabjában végig is viszi a szimbolikát, a növények értékrendje szerint:

Libánnak nagy magzatja s a picziny
Izsóp között Zeüs hézagot hagya,
És mely igen nagyot! mely végig láthatatlant!
Társaid sorában, tölgy, te állsz ugyan,
Egy győzedelmes nagy király, elől;
S a szüntelen zöld lombú jegenye,
A véle testvér bús, de szép fenyővel.
A kőrös, a bikk, és az illatos hárs,
A játszva zengő nyár, nyir és topoly,
És a juharnak sok neme a szerint

230 Bán Imre: i.m. 25.

Hajt térdet és főt néked, mint azok,
A melyeket Pomona s Flóra véd...

A találomra kiragadott példák azt mutatják, hogy Kazinczy fogsága után is megőrizte a művészek és társadalmi előkelőségek (politikailag is befolyásos egyének) összefogásának ideálját, egyik lehetséges mintája ennek az ideálnak pedig a német barokk költészet erdődivatjának növénymetaforikáját felhasználó német társulati-társasági hálózat. A német előképre utal az is, hogy fordított verseinek csoportját a német barokk költészet számtalanszor variált címtípusa (*Poetische Wälder*) mintájára *Poétai berek*nek nevezi.

Kazinczy különböző társasági köreit a személyes barátságon kívül a közösen kitűzött célok és megvalósítandó ideálok tartották össze. A barátság egy ilyen közegben ezért nem csupán azt a felszabadult együttlétet, tréfálkozást, játékosságot jelentette, mint a vidéki nemességnél vagy kissé más változatban a pesti fiatalok körében, sokkal inkább egy esztétikai síkon realizálódó, szakrális lelki közösséget. A széphalmi kúrián berendezett *Freundschaftstempel* valódi *templom* volt, melyben a barátságot és a szellemi-lelki összetartozást jelző szimbólumokat, ikonokat helyezte el. Kazinczynak volt tehát kapcsolatrendszere és virtuális szellemi közössége, de társas élete a szó köznapi értelmében nem létezett. Amikor a 20-as évek végén gyakrabban időzik Pesten, ottlétét akkor is inkább az ünneplés hangulata jellemzi, és egy nem egészen sikerült koszorúzás fejezi be, amelyre Fáy András így emlékezik vissza: „*1830-nak egyik napján, írói és művészi társaság, vidám vacsoránál gyűlt nálam össze; köztök Kazinczy Ferencz és Ferenczy István, a művész. Ez utóbbi amannak kedvelt barátja, el-elvonódott a társaságtól, rejtélyesen járt-kelt, suttogott, s csak az asztal végével jöttünk rejtélyessége titkára. Egyszerre felszökik ültéből Ferenczy, s ezen szavakkal üdvözölvén Kazinczyt: »Barátom! Rómában laktomban úgy tapasztalám, hogy az írói vagy művészi osztályokban kitűnő érdemek meg szoktak koszorúzni. Engedje meg ismeretes szerénységed, hogy mi is hasonlót tegyünk veled!« – hirtelen, mielőtt az öreg eszmélhete, fejére övedzé zöld koszorúját, mellyet, – más zöld lomb nem találtatván közelben, a vármegye háza udvarának közepén állott szomorú fűz gallyából fona össze. A meglepett irodalmi hősnek köny szökék szemébe, s kedves zavarában sorba ölele bennünket. Sejtelemmel foná-e művészünk Kazinczynak a szomorú fűz-koszorút? mi többiek, a vidor és lelkes mulatozás közt, bizonyosan nem sejtők, hogy alig egy év múltával örökre elveszitjük, tisztelt és szeretett koszorúzottunkat közülünk!*"[231]

[231] FÁY András: Irodalmi és művészeti tarló-virágok. Emlékezzünk a régiekről, hálával és kegyelettel! OSZK, Quart Hung. 1347. Fáy hátrahagyott iratai, és *Divatcsarnok* 1853. jún. 9. 20. sz. 381–386.

(Kovachich Márton György emlékkönyve)

Az alkalmi költészet 19 század eleji átalakulását jellemzi egy gyászdalokból, sírversekből és képaláírásokból szerkesztett gyűjtemény, melyet Kovachich Márton György, miután második házassága tönkrement, fiatalon elhunyt első feleségének emlékére állított össze. Minthogy a gyűjtemény keletkezését és szerzőinek összetételét V. Windisch Éva részletesen elemezte[232], itt csak annak rövid ismertetésére és tanulságaira kell kitérnünk. Kovachich Márton György kamarai levéltári tisztviselő volt, a *Merkur von Ungarn* kiadója és a magyar jogtörténet kutatója. Tudománytörténeti tanulmányai során kiterjedt kapcsolathálózatra tett szert, és a Kazinczyéhoz hasonló méretű levelezést bonyolított le tudósokkal, művészekkel értelmiségiekkel. Felesége, Hajóssy Joanna három évi házasság után, 1800 elején halt meg. Kovachich azonnal újra nősült, de második felesége elhagyta, és ekkor született benne az ötlet, hogy a halott hitvesnek méltó emléket állít. Felesége arcképéről rézmetszetet készíttetett, és szétküldte ismerőseinek szerte az országban, hogy emlékverseket, aláírásokat írjanak hozzá. Az eredmény: 72 költemény, 48 szerzőtől. 40 vers magyarul, 20 latinul, 6 németül, 3 szlovákul, 1–1 pedig franciául, angolul és románul készült. Szöveget küldtek Kovachichnak alkalmi költők és neves irodalmárok (Kazinczy, Horvát István, Vitkovics, Baróti Szabó, Dessewffy József stb.), válaszolt kérésére a szegedi mérnök, Vedres István, a nőköltők közül Fábián Julianna, Jankovits Terézia, Vályi Klára, Fráter Anna és Kováts Istvánné, de vannak a szerzők között jogászok, megyei tisztviselők, gimnáziumi tanárok, kántorok és táblabírók is. A felszólításnak, mint Windisch Éva írja, az ismerősök szívesen tettek eleget. A szerzők egy része a férj iránti barátságra hivatkozik, mások, mint Horvát István, a Kovachich, a tudomány és a nemzeti ügy iránti tiszteletüket fejezik ki, de vannak olyanok is, akik *érzékeny románként* olvassák Kovachich történetét és az arcképhez mellékelt életrajzot. Aranka György ezt írja a bánkódó férjnek: „*Nagy megilletődéssel olvastam a Nagy Kováchichnak történeteit, szerencsétlenségeit, a mint azok a maga tollából érzékenyül folytanak: meg fogom azt a jövő emlékezetnek tartani... Ki tudja, mikor leszen egy únt órám, feljegyzem én is fővebb pontyait éltem változásainak...*"

A tanulmány összegzésében Windisch Éva is felhívja a figyelmet arra, hogy a gyűjtemény az ízlésváltás állapotát tükrözi a magyar irodalomban. Egyfelől a halotti versek, búcsúztatók és emlékversek (epitáfiumok) műfajának továbbélését jelzi, főként a protestáns hagyományban, másrészt pedig azokat az új ízlésvilághoz igazodó értelmezéseket, melyekkel a szerzők a kötetet kommentálják. A fiatal

---

232 WINDISCH V. Éva: Gyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére. Adatok a XIX. század eleji magyar irodalmi élet történetéhez. In: Az OSZK Évkönyve, Bp. 1965/1966. 193–209. Az adatok és idézetek végig ebből a tanulmányból származnak.

feleség korai halálának érzékeny történetként való értelmezése mellett az elhunyt Joanna a női nem ideáljaként szerepel e versekben, és a tervezett dedikáció is főképpen a nőnem figyelmébe ajánlotta volna a kötetet, amely azonban sohasem jelent meg.

(Az alkalmi költészet és a nemzeti karakterológia. A koszorús költő rangja)

Kazinczyval ellentétben a vidéki nemesség nem egészen poétikai indokokkal utasítja el a az alkalmi költészet dicsőítő műfajait. Fáy András regényében Bélteky Mátyás a megyei installáción verssel akarta köszönteni az új főispánt. Leguli, az ügyvédje egy halom könyvet hozott, melyek „*restauratiókra, installatiókra és hivatal nyerésekre irattak*" de a magyar nemes a magyar jellem férfias természetével ellenkező hízelkedésnek látta ezeket a verseket. „*Itt az isteni poezis, mondja Leguli, miként sokak által neveztetik, csúszó féreg inkább mint repülő sas.*"[233] A hízelkedés fogalma a harmincas évekre egyre inkább a verses formához kötődik. Ezért lesz kedveltebb a prózai köszöntő és a pohárköszöntő divatja, mint a tiszteletnyilvánítás férfiasabb, magyarosabb, önérzetesebb formája. A regénynek ez a kompromisszumos megoldása ugyanolyan műfaji hozzáigazodás a meglévő viszonyokhoz, mint amit Kazinczynál láttunk, természetesen más szinten és más érvrendszerrel. A helyes középutat, mint mindig, most is Káray, a vándornevelő mutatja meg Matyinak, akinek azért kell valamilyen formában mégis felszólalnia az installáción, mert fiát, Gyulát akarja beajánlani a leendő főispánhoz gyakorlatra: „*Az ily alkalmi versezetekkel járni szokott szembei hízelgések, s olykori csúszó magasztalások, a rómaiaktól jövének egykor, nyelvökkel divatba nálunk. Azoknak költői, tetszésök szerint isteníték azokat, kiktől pártfogást, kedvezést várának vagy nyerének, s engemet, megvallom, mindenkor kedvetlenül rántottak halhatatlan műveikben, a gyarló halandóra vissza... Nem fogna e célosabb lenni, egy kurta köszöntést intézni hozzá, akár a gyűlésben, akár a követségnél, mely őt fogadandja; vagy ha erre nem mutatkoznék alkalom, poharat köszöntni el egészségére az installátionális ebédnél*?"[234]

Az *poeta laureatus* típusú alkalmi költőszerep *nemzeti változata* a *koszorús költő* rangja. Ezt a rangot kizárólag a „nemzet" (a közönség) adományozta, attól függően, hogy melyik korszakban ki számított a nemzet tagjának és képviselőjének, és kizárólag nemzeti költő nyerhette el. A címet elsőként Kisfaludy Sándor kapta meg regéi miatt, melyekben, Toldy szavai szerint „*a magyar nemesség tagja szól, mely maga volt korában a nemzet s a nemzetiség képviselője*"[235]. (Teleki József már 1818-ban „koszorús költőnk"-ként emlegeti Kisfaludyt, igaz, hogy ő

233 A Bélteky ház. I. 93.
234 uo. 107–109.
235 TOLDY Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. 1967. Bp. 1987. 323–324.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

főképp a *Himfy* kapcsán.[236]) Az idős költőt 1843-ban, hetvenedik születésnapján és írói pályájának félszázados arany napján, a „Dalünnepen" szó szerint is megkoszorúzta a Kisfaludy Társaság. A karzatok városi közönsége, a romantikus nemzedék már nem a *Himfy*t, hanem a regéket ünnepli, nemzeti tematikájuk, de az ekkor már romantikusnak tekintett műfajuk miatt is. *„A regék agg dalnokát és teremtőjét* – emlékezik Vachott Sándorné – *olyan örökzöld babér koszorúval lepték meg, melynek minden levelére más-más név jegyezte fel az aggastyán dicsőítését! melynek minden levele egy-egy mű, egy-egy költemény vala, mely beszélt, melegséget lehellt...*" A reformkor divatja szerint *„emlék-arcképet is szétosztottak a közönségnek..."*[237]

A koszorús költő címet a harmincas években Vörösmarty is kiérdemelte, róla pedig Arany Jánosra szállt át. Ez a rang is „udvari költőt" jelentett, de a szolgálat ez esetben nem férfiatlan hízelkedésnek számított, hanem a legszentebb költői dicsőségnek és kötelességnek. A megkoszorúzott költő művei azoknak az olvasóknak az ízlésvilágába illeszkedtek bele, akik magukat a nemzet tagjainak tekintették, ezért a nemzet mint *mecénás* együtt, vagy a nemzet tagjai egyenként, készek voltak őt díjazni. A költő *társadalmi státuszának emelkedését* a reformkor hazai irodalmában – paradox módon – nem a piaci törvények által biztosított anyagi függetlenség tette lehetővé, hanem *a mecenatúra intézményének ez a nemzetiesített formája.* A piaci elv (a megfelelő példányszámú könyv eladása) mindebben úgy érvényesült, hogy a haza szolgálatában álló költő műveinek a támogatását, kiadását és megvásárlását hazafias tettnek nyilvánították.

Amikor Vörösmarty a *Szózat*ával, a *Fóti dal*ával, a *Szép Ilonká*jával a harmincas években a nemzet költőjévé vált, ez azt jelentette, hogy a vidéki olvasóréteg éppúgy, mint a fővárosi, megtalálta műveiben a saját olvasási szokásainak és igényeinek megfelelő témát, műfajt, nyelvet és hangnemet. A *Szózat*nak latin, vergiliusi előképei, retorikai felépítése, politikai szónoklatjellege és aktualitása biztosította sikerét[238], a *Fóti dal* a vidéki és városi olvasóközönség körében is divatos társasági dalszerűsége, énekelhetősége folytán, illetve a bortermesztés körüli földbirtokos borkultusz és a pohárürítés magyaros szokása miatt volt népszerű. A *Szép Ilonká*ban és a harmincas évek elbeszélő költészetének egy részében Toldy Ferencék a „narrativa poesis" műfaját ünnepelték, míg a magyaros társalgási szokásokhoz ragaszkodók, akárcsak Kisfaludy Sándor regéiben, a történetet, amely a magyar nemes társas életének alapformáját képezte. Ebben a körben ugyanis a jó magyar nemes

---

236 TELEKI József: A régi és új költés különbségeiről (1818). In: Szöveggyűjtemény a reformkorszak magyar irodalmából. Szerk. CSETRI Lajos és WÉBER Antal. Bp. 1981. I. k. 112–119.

237 VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. I-II. k. Emlékiratok. Bp. [1887., 1889.] I. k. 196., és FENYŐ István: Kisfaludy Sándor. Bp. 1961. 402–405.

238 Vö. SZÖRÉNYI László: Az elszánt. Százötven éve jelent meg a Szózat. In: „Multaddal valamit kezdeni". Bp. 1989. 85–93.

ismertetőjele a mindig készenlétben álló történet, adoma, anekdota volt. A nemes embert a nem nemestől történeteinek száma különböztette meg. Fáy András szolgabíró korának megyei hivatalnokaira emlékezve azzal jellemzi a nem nemes származású és nem is egészen tiszta jellemű Adonyi Mihályt, aki őt a főszolgabírói poszttól elütötte, hogy nincsenek történetei:

„Nem ismertem férfiut, kit saját elvei, s az élet ferde felfogásai, oly keserüen játszodhatták volna meg mint Adonyit. Ő egy pozsonyi mészárosnak a fia volt s meglehetősen maradt atyjáról rája; holt nőtlen nagybátyja után pedig mondhatni gazdagon. Emellett deli sugár termete, szép olvasottsága, nyelvekbeni jártassága, nyájas társalgási modora sat. a legbiztosabb igényeket nyujtották neki az élet örömeihez, a földi boldogsághoz. Minden háznál, hol megfordult, különösen a lányos házaknál, szivesen, sőt kitüntetve fogadták, óhajtott vő volt az anyáknál, vőlegény a lányoknál [...] Szintigy a magasabb aristokratiánál eleinte kedves volt Adonyi előzékenysége, galántossága, s miután mutatni tudott, szivesen fogadták őt köreikbe, sőt többekkel te-barát is lett; de később az eröltetett üres udvariasságokat nevetségeseknek találta, s Adonyi társalgását unalmasnak. Mert Adonyi gyönge lovas volt, vadászni nem tudott, nem tánczolt, zenéhez nem értett, nem kártyázott, mulatságokban sima volt és hajlongó, de üres (kiem. H.F.K.).[239]

Ezek a történetek azonban nem mindig tűntek illőnek egy kevert nemű társaságban. A vidéki nemesség társasági-alkalmi műfajai ugyanis gyakran azokhoz a férfias jellegű szórakozási formákhoz igazodtak, melyeket Toldy Ferenc 1867-es költészettörténetében, a század elejére visszatekintve meglehetősen nyerseknek és trágároknak tartott. A férfitársaságok népszerű alkalmi darabjai között olyanok is találhatók, mint Fáy András egyik névnapi köszöntője, amely azonban, az alcím szerint, bár lányok névnapjára készült, női füleknek mégsem való[240]: *Tettes Pilisi és Szilassi Szilassy Francisca és Baji Patay Franciska Kisasszonyok nevek napjára, de tsak férfi atyafiak és barátok számokra iratott* (Vö: Függelék I./VII.). Csokonai egyik fő hiányosságának is azt látta Toldy, hogy nem szokván a női társaságot és a velük való kommunikációt, a *Dorottyát* azon körök ízlése szerint írta meg, melyekben egész életében forgott. *„Debrecen és Patak, s főleg a kollégiumok erkölcsei sokkal később is még nagy mértékét mutatták a nyerseségnek, hogy ne mondjuk vadságnak; azontúl is, jártában-keltében, úgy csurgói tanársága idején, mindig falun, mindig férfitársaságban forgolódván, mely nálunk most is még oly szívesen átcsap a scurrilitások terére, s akkor még a női jelenlétet sem tisztelte; nem csoda, ha erkölcsei azon csínra, elmésségre, azon finomságra, tréfái azon mocsoktalan*

---

239 Restauratiók. Badics másolatában, MTAK Kéziratattára, Ms. 10.057/j. A cím alatt Badics megjegyzése: A kiadható részéből egyet-mást közöltem a Főv. Lapok-ban.

240 Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára. V 4615/10/1-4.

tisztaságra nem vergődhettek fel, melyet csak a szebb társaság adhat meg..."[241]

Pesten a harmincas években megalakuló társaságok egy része ugyanezt a vidéki férfimentalitást tükrözi. A Kaszinó, a Csiga-vendéglőbeli összejövetelek[242], a Nemzeti Kör tagjai férfiak. A két utóbbiban főként azok gyülekeztek, akiknek a Kaszinó válogatott társaságában vagy nem jutott hely (Egressy Gábort például gróf Dessewffy Aurél „kinézi" a Kaszinóból), vagy ízlésviláguk és szórakozási szokásaik számára otthonosabbnak tűnt a kör adomázó, politizáló, vacsorákkal egybekötött hangulata. A *Pesti Hírlap*ban például így ismertetik ezt a társaságot:[243] „*Ez a kör, uraim! korántsem valami képtelen circuli quadratura, korántsem valami circulus vitiosus, hanem igazán derék kis társalgási egyesület. Lehet mondani, a fővárosi magyar értelmiség, férfias széplelkűség (Schöngeist) társalgási köre nagyrészben ebben a fiatal egyesületben vagyon összpontosulva. Összesen mintegy 220 tagot számlál, különösen 84 írót, – kik közt 34 akadémiai tag, a többi 54 nem az, de azért kisebb-nagyobb mértékben mégis író – 25 művészettel foglalkozót, s így a Kör tagjainak felerésze mégis az irodalom és művészet embereiből áll. De ezenkívül országunk majd minden osztálya, rangbelije, mutathat itt elő néhány képviselőt; mágnás, nemes, honorácior, polgár, megyei tisztviselő, dicasterialista [állami tisztviselő], kézműves, kereskedő, orvos, katona, pap, ügyvéd, jurátus, tanuló stb. a legnagyobb, vegyületességben olvadnak itt össze, s az egyesület tagjai közt politikai pályánk több igen jeles bajnokát is föl lehet találni. Az elnök Fáy András, alelnök Vörösmarty. – Ezen Köregyesület valódi minta-iskolája a magyarhoni elegyes néposztályok tömérdek fokozatának, melynek tetejéről lenézve szédül a józan emberi fő, s talapjáról föltekintve vérzik a tiszta emberi szív. A Körnek legnagyobb érdeme abban áll, hogy itt a legkülönbözőbb elemeket is inkább láthatjuk asszimilálódva, mint más ily egyesületekben, s az egészen bizonyos népszerű színezet ömlik el, hozzájárulván a fesztelen, bizalmas társalgás illedékes gyakorlata s azon fontos körülmény, miszerint fővárosunkban ily tisztán magyar egyesületet találni nagy ritkaság.*"

A Kör ebédjein és vacsoráin a társaságot vagy annak tagjait ünneplő verseket olvasnak fel. Fáy András névnapján például ilyen verssel köszöntik[244]:

Most már a kör úgy áll, mint a Sion hegye,
Nemzeti irány mindenben: szép jelleme.
Itt a társalgás fesztelen,
Mert a feszelgés helytelen,
Bárki tegye.

---

[241] TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867. Bp. 1987. 313.

[242] Vö: EGRESSY Gábor: Emlékezés Vörösmartyra. In: LUKÁCSY–BALASSA: 282.

[243] A Nemzeti Körről. *Pesti Hirlap* 1843. jan. 26. In: LUKÁCSY–BALASSA: 311.

[244] Bajkay Endre tréfás verse a Csiga-vendéglőről, melyből a Nemzeti Kör kinőtt, az 1843. nov. 30-i körebédnél. In: LUKÁCSY–BALASSA: 313–315.

Ősz haj és ifjú barna fürt itt egyet ér,
Itt egy pap egy katonával két jó testvér;
Itt a mester a tanárral
Fő s köznemes a polgárral
Szépen megfér.

Irodalom és művészet barátjai
Kezdték e kört két év előtt alapítni.
Éljen az eszmét felköltő,
A kedves koszorús költő
Vörösmarty.

Társaságunk elnökei az erényes
És munkás két hazafiú, Fáy s Fényes,
Tették a kört fényesebbé
S helyzetünk nem is lesz többé
Szövevényes.

Most már igényli tőlünk a szent fogadás,
"Bibamus magnum áldomás" – ez a szokás,
Éljen hát szíve keblünknek,
Fő tárgya tiszteletünknek:
Fáy András!

Ma van Endre s András napja a naptárban,
Mind a kettő egybeolvad a pohárban.
Üssünk pohárt! teljék a begy;
Fenékig föl! nem menjen egy
Csepp is kárban.

A Nemzeti Kör maga a nemzet volt kicsiben, melynek ideáljának a jó kedélyű, egészséges, magyarosan szórakozó férfit tekintette. A Körben ezért nemcsak *nemzetegyesítés*, hanem *ízlésegyeztetés* is zajlott. A vidéki közönség főként a divatlapokban megjelenő versekből alkotott képet magának a városi és női olvasótábor felé érzékenynek, ábrándozónak, a világtól elvonulónak, magányosnak és szenvedőnek mutatkozó költőről, aki a divatlapok hasábjain rejtjelekkel, a nagyközönség számára ismeretlen utalásokkal és célzásokkal üzengetett hölgyének. A vidéki tábor felé tehát fel kellett fedni a magyar karakter számára idegen és talán ellenszenves költőegyéniség mögött a valódi magyar jellemet, a vidékies értelemben életképes szerzőt: „*Ez a társaság* – folytatja a cikkíró – *oszlatni segíti azon nem épen alaptalan véleményt, miszerint az úgynevezett szobatudósok társalgási körökben ügyetlenül, feszesen pedántosan viselik magukat. Ki a mi földi circus olympicusunkban megjelen, bizonyára tapasztalni fogja, hogy – kivéve a kevés kiveendőt – a magyar írók legtöbbjeiben elég elevenség, ügyes mozgékonyság rejtezik, s majd mindenikén észre lehet venni származása vagy növekedése helyének vidéki magyaros sajátságait (mert Schedel úron kívül talán nincs is budapesti születésű magyar író); ki körünkbe lép,*

érdekesen fogja tapasztalni, mikint még legábrándosabb költőink, legmunkásabb szaktudósaink sem oly igen fél-holdvilágképű vázalakok, mint azt a »tudós« és »poéta« névvel még most sem egészen tisztában levő vidéken képzelni szeretik; sőt van köztük több igen-igen jó húsba burkolt szellem és talentum."

(A társasági költészet és a Kisfaludy Társaság)

Amikor a húszas évek végén Toldy is, Bajza is kritikai lapot tervez kiadni, Toldy egy oldottabb, népszerűbb, levélforma kiadványban gondolkodott.[245] A *Kritische Wälder* típusú kötetek és folyóiratok Németországban az erdőköltészet prózai változatát jelentette, és Herder szerint például az volt az előnye, hogy a benyomásokat, gondolatokat, elméletté, szigorú szabályrendszerré nem fejlesztett formában spontánul, a közönséghez is közelebb álló módon, barátoknak címzett levélformában közölte. Bajza azonban kezdettől fogva szigorúan szakmai, minden népszerűséget mellőző kritikai lapot szeretett volna. Kazinczy és Toldy levelezése alapján úgy tűnik, Toldy volt az, aki közelebbi, bensőségesebb viszonyban áll Kazinczyval, míg Bajza és Kazinczy közt sokkal több volt a súrlódás. Bajza idegenkedett például a széphalmi vezér túl bizalmasnak, olykor hízelgőnek ítélt megszólításaitól és dicséreteitől, a népszerűségvitában mégis ő volt az, aki a leghűségesebb Kazinczy-tanítványnak mutatkozott. Az ő számára is gyanúsnak tűnt mindenféle közkedveltség és olvasottság („*nálunk egy jó író sincs, kinek nagy publikuma volna...*"), a közönségről úgy látta, annál tovább nem terjed ismerete, mint hogy melyik a jó trágya és mennyi egy jármos ökör, s az ilyen olvasónak természetszerűleg jobban fog tetszeni a „*csikóbőrös kulacsról, kancsóról, galambomról*" szóló dal. „*S én e tekintetben Kazinczy Arbuscula Rosciája vagyok*", írja Toldynak, Kazinczy egyik epigrammájának alakjára, a tömegízlést megvető római színészre utalva „*De téged, írja Toldynak, igen elkapott a sokaság tetszése...*"[246]

A strukturálódás és integráltság kérdésében azonban mindketten a Kazinczy-hagyomány folytatói voltak. A szigorúan szakmai jellegű, zárt körű szimpozioneszmény Bajza alkatához állt közelebb, noha az ő „irodalmi respublikája", legalábbis a *Kritikai Lapok* körüli időszakban, nem azon az általános szépségkultuszon alapult, amelynek köszönhetően Kazinczy például a műkedvelő társadalmi előkelőségek státuszával, anyagi lehetőségeivel járó életformát is idealizálni tudta. Dessewffy Józsefet, Pyrkert, Mailáthot, sőt Szemere Pált ezért zárja ki alakuló köztársaságából. A *Kritikai Lapok*hoz írt *Vezérszó*[247] azonban azt bizonyítja, hogy Bajza is érzékeli, miszerint a főváros irodalomkedvelő

---

[245] BAJZA–TOLDY LEV. 163. lev. Toldy Bajzának, Pest, 1826. jan. 21. 276.; 165. lev. Pest, 1826. febr. 19. 281.

[246] BAJZA–TOLDY LEV. 87. lev. Bajza Toldynak. Pozsony, 1824. május 24. 138.

[247] BAJZA József: Vezérszó a Kritikai Lapokhoz. In: Bajza József összegyűjtött munkái. S.a.r. Badics Ferenc. IV. k. Bp. 1899. 75–79.

társaséletében, baráti köreiben nehéz egy szigorúan szakmai szempontú értékelő kritikát bevezetni olyan körülmények között, amikor az író és közönsége közti kapcsolatot szellemi párbeszéd helyett a kultikus viszonyulás jellemzi, és ez bizonyos szempontból akár pozitív jelenségként is értékelhető. Az irodalomnak és közönségének e spontán kapcsolatát egy nyilvánosan átvett vezérszerep megbontaná, ezért dönt Bajza köre úgy, hogy névtelenül, a háttérből, az írók és az olvasók szakmai lelkiismereteként próbál meg a folyamatba beavatkozni, mint „*az éjfél titkaiba leplezett aeropágusi tribunál a lelkes görög népnél.*"

Az „aeropágusi tribunállal" ellentétben a Toldy Ferenc alkatának és törekvéseinek megfelelőbb színhely az „agora" –, a Kisfaludy Társaság. Amikor az idős Toldy Ferenc 1885-ben visszapillant pályájára, az irodalmi élet és ízlésváltás legfontosabb tényezőinek azokat a társasköröket tekinti, amelyek sem hivatalos szervezettel, ranggal, sem politikai hatalommal nem bírtak, s amelyekre az irodalomtörténet éppen ezért kevés gondot fordított.[248] Az ókori fejedelmi udvarok és az újkori akadémiák e fejtegetés szerint mindenütt nagy segítségére voltak a tudományoknak, de az ízlés változását egyetlen nemzetnél sem befolyásolták. Így történt ez a hazai irodalomban is, mert mire a tudós társaság működni kezdett, addigra az irodalmi társaskörök már kialakítottak egy új ízlésvilágot. Toldy szerint az irodalmi ízlést a harmincas évek elejéig Bessenyei társasága, a kassai magyar társaság, Bécsben Görög Demeter köre, Pesten Beleznayné szalonja, Teleki László királyi táblabíró otthona, mint a társasági élet főúri változata, Kulcsár István háza, az irodalom buzgó, de kissé komor otthona, Vitkovics víg estélyei, cimborás légkörű összejövetelei, majd Döbrentei erdélyi köre és Bártfay László otthonának Aurora-társasága irányította. Mindezek koronája természetesen maga a Kisfaludy Társaság, amely az akadémiából kiválva jött létre kizárólag szépirodalmi csoportosulásként. A Társaság első tagjai az elődnek, Kisfaludy Károlynak a szellemi örökösei, pusztán hagyott birodalmának benépesítői voltak. („*Éreztük, hogy cselekednünk kell, az általa pusztán hagyott tért vállvetve gondunk alá venni*"). Vállakozásuk széleskörű támogatással történt, mondja Toldy: a közönség irodalompártoló (*ízlésben velük egyező*) része, a „*nemzet*"(!) mellékük állt, és rájuk szavazott. Szépirodalmi és kritikai orgánumaik után megalakult maga a Társaság is, amely egyidőben működött *szervezett társulatként*, *baráti közösségként* és a karzatokra felvonuló, üléseiket végighallgató közönséget is magában foglalva, *társaságként.*

A Kisfaludy Társaság első tagjai –éppen azért, mert a személyes érintkezésre, a barátkozásra, a közös összejövetelekre nagy hangsúlyt fektetett –, csak az elérhető társak, vagyis a fővárosi írók lettek. Kölcseyn kívül az 1836-os tagok: Bajza, Bártfay, Czuczor, Dessewffy Aurél, Fáy, Helmeczy, Péczely, Szenvey, Szontagh, Toldy, Vörösmarty és Zádor.[249]

---

[248] TOLDY Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Sándor köréig. *Budapesti Szemle* 1885. 8. k. 1–15.

[249] KÉKY Lajos: A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936). Bp. 1936.

A későbbi években ez a lista vidéken élő írókkal is bővült, de a fővárosiak mindig is többségben maradtak. Kiss Károly 1844-es társaságbeli felvételénél Toldy üdvözlőbeszédében például azt emeli ki, hogy Kiss végre közéjük, vagyis Pestre költözött: „*Ön, az előtt távol tőlünk, közénk tette át lakát, ez intézet sorai tágultak, s tagjai, kiket egy drága név zászlója alatt ügyszeretet és barátság oly szépen egyesít, nyílt karokat terjesztenek ki Ön felé, kivel az Aurora köre e társulatban ki van egészítve.*"[250]

A Társaság tagjainak mindenekelőtt „*társas embereknek*" kellett lenniük, vagyis élő kapcsolatban kellett állniuk a mindennapi élettel, a közönséggel és az íróbarátokkal. Ez az alapjában véve jellembeli követelmény nemcsak a kazinczyánus szellemi elitizmust, hanem a romantikus szubjektivizmust is kizárja a társasági életből. „*Jól tudom ugyan* – mondja Toldy idézett beszédében –, *hogy vannak kik azt hiszik, hogy az emberi szív rejtekei tárvák a költő látnoki szeme előtt; hogy, mit más hosszas tapasztalat után, elvonás ösvényén vehet csak fel lelkébe, azt amannak ihletett teremtő elméje belső szemlélet utján, a szellemvilágnak benne meglevő ősi elemeiből, nem tudva, önkénytelen szerkeszti élethű képpé. De noha a lélek ily titokteli munkálatát általában tagadni nem akarom... az élethez legközelebb járó nemek: a vígjáték... s a novella... a tapasztalatét kívánják.*"

A felvilágosodás kori humanizmust Toldyék gondolkodásában és gyakorlatában a reformkori „emberszeretet", vagyis a társasági hajlam váltotta fel. Kiss Károlyt ugyanis Toldy szerint nemcsak katonai pályája vitte életközelbe, hanem emberszeretete is, „*az emberek közé szívesen vegyülő szívbélyege*".[251]

A Kisfaludy Társaság a közönséggel való kapcsolatában az *integrált társasági irodalom* városi típusának az intézménye volt, és ugyanúgy a herderi görögség esztétizált világának az ideáljára épült, mint például Berzsenyi, Fáy András, Kölcsey vagy Kazinczy pánesztétikus elmélete. A latin poétikákra támaszkodó *alkalmi költészethez* és Kazinczy *költői alkalmaihoz* hasonlóan, Toldyék számára is a görögös szinkretizmus az ideál, melyben a művészeti ágak, a műfajok és a társas alkalmak egymásba fonódva létrehozzák (Herder szerint) „*az egyetlen művet, az emberi szellem egyetlen virágát...*"[252] Csak míg a vidéki nemesség szokásos tevékenységi formái közé integrálta a művészetet, a városi polgárság a napi életet emelte művészi szintre. A harmincas évek epigrammái, kutakra, serlegekre, házakra készült feliratai, a színjátékkal, énekkel, zenével és költeményekkel egybekötött vacsorái ennek az ideálnak a jegyében zajlottak, és a folyóiratok, divatlapok részletesen beszámoltak az ilyen eseményekről. A *Regélő Pesti Divatlap*nak, a

---

250 TOLDY Ferenc üdvözlő beszéde Kiss Károlyhoz. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844. 18.

251 uo. 17.

252 HERDER: Eszmék, 287.

*Társalkodó*nak, később a *Honderű*nek a legnagyobb részét társasági hírek és társasági kapcsolatokból születő irodalmi szövegek képezték.

A nemzeti szellemmel párosuló társaságkultusz azonban a harmincas évek közepére ugyanolyan helyzetet teremtett az irodalomban, mint a latin poétikákra épülő alkalmi költészet idején. Akkor a poétai osztály elvégzése jogosította fel a művelt embert a versírásra, most az érzékeny lélek, a hazaszeretet és a társaság. A harmincas évek végén, különösen pedig a negyvenes évek elején a Kisfaludy Társaság számára is úgy tűnt, meg kell húznia bizonyos határokat a közönséggel való kapcsolatában. Hogy a nyilvános üléseket és közgyűléseket egyre inkább tehernek érezte, az nemegy társasági tag felszólalásából kiolvasható. A negyvenes évek elején maga Toldy is nosztalgiával emlegeti az egykori „*gyér, de válogatott s fogékony*" olvasótábort.[253] Székács József Vajda Pétert köszöntő beszédében a politikai szónoklat mindent elárasztó divatjára hivatkozik, amely elvonja a közönséget a szépirodalomtól, és a Társaság legszentebb kötelességének tartja „*a kor irányát ismét a művészet felé fordítani.*"[254] Szontagh Gusztáv egyenesen a tudományos munka gátló tényezőjét látja a társasági ülések nyilvánosságában. *A művészet kútforrásai, elemei, kellékei és viszonyai az élethez* címen tartott előadása[255] negatív értekezés: arról szól, hogy miről kellene beszélni, ha lehetne, s miről nem lehet beszélni a közönség összetétele miatt. A közönség, mondja Szontagh, nincs hozzászoktatva a papírról történő felolvasáshoz, ezért olyan témákról, tárgyakról, többek között az esztétikáról, erről a még teljesen német tudományról, melyet a külföldi, francia és német akadémiák közönsége fegyelmezetten végighallgat, itthon, az élőbeszéd és a népszerű előadásmód követelménye miatt alig lehet komolyat mondani. Magyarországon, panaszolja Szontagh, a „municipalis élet" következményeként, amely külföldön nem létezik, a politikai szónoklaton nevelkedett közönség tapsolni és ünnepelni akar, s nem jutalmazza a nyugodt, tudományos egyetemi felolvasásokat. Toldy Ferenc a Társaság hatodik közgyűlésén még egyértelműbben és élesebben fogalmaz: „*A költő többnek van meghivatva, mint hogy néha egy-egy üres óránknak, melyben jobbat nem tudunk tenni, unalmát elűzze; ő nem bohóc, nem mulattató: az ő küldetése magasabb, nemesb: az erkölcsi...*"[256]

A közélet politizálódásának, a társasági és hazafias szempontok mögött az esztétikai kritériumok háttérbe szorulásának következtében újra aktuálissá váltak a goethei dilettantizmus-vita kérdései, és a

---

[253] TOLDY Ferenc üdvözlő beszéde Kiss Károlyhoz. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844. 18.

[254] SZÉKÁCS József üdvözlő beszéde Vajda Péterhez. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844. 25.

[255] A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1843–44. II. k. 158–172.

[256] TOLDY Ferenc: Beszéd a Kisfaludy-Társasághoz hatáskörének kitágitása iránt. Tartatott augustus 15. 1841., és Beszéd szépirodalmunk ügyében. Mondatott a Kisfaludy-Társaság VI. köz ülésében, febr. 6. 1843. In: Toldy Ferencz irodalmi beszédei. II. k. Bp. 1888. 282–302.

negyvenes évek elejére, mint a Kisfaludy Társaság példája mutatja, a klasszicista bezárkózás, a szabályozott irodalmi élet vágya is felmerül a tagok körében.

IV. Az emlékkönyv és az emléklap mint alkalmi és társasági műfaj

Az alkalmi költészet sajátos illegális műfaja az emlékkönyvvers. Egyetlen barokk vagy modern esztétika sem említi az ún. kisműfajok között önálló csoportként, és ez érthető, ha figyelembe vesszük egyrészt azt, hogy az emlékkönyv aránylag fiatal műfaj (keletkezését a XV–XVI. századra datálják), másrészt pedig, hogy a korai emlékalbumokban az eddigi német és hazai kutatások szerint viszonylag kevés az önállóan írott vers. A humanista és barokk hagyománynak megfelelően többnyire idézeteket jegyeznek az emlékkönyvek lapjaira, mire pedig a 18. század második felére kialakul az emlékvers műfaja, addigra a modern poétikák nem vesznek tudomást az alkalmi költészet egészéről. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy míg az emlékkönyvtartás divatja a 18. század végén tömegessé válik, az elméleti legalizációja sem akkor, sem később nem történik meg. Az emlékkönyvekről szóló első összefoglaló jellegű mű szerzője, Michael Lilienthal szerint az albumokkal való foglalkozás a „Historia Litteraria" körébe tartozik ugyan, de ismeretes, hogy Lilienthal litteraria-fogalma írástörténetet, és nem mai értelemben vett irodalomtörténetet jelent[257].

Az elméleti tudomásulvétel hiánya és az alkalmi költészet iránti irodalomtörténeti ellenszenv együttesen játszottak közre abban, hogy bár Magyarországon a múlt században az első albumokkal kapcsolatos tanulmányok a németországi irodalomtörténeti érdeklődés felébredésével egyidőben jelentek meg[258], ezeknek a kezdeményezéseknek nem volt

---

257 LILIENTHAL, Michael: Schediasma Critico-Literarium De Philothecis Varioque earundem Usu & Abusu, vulgo von Stamm-Büchern. Königsberg, 1712. c. művéről van szó, melynek a 242. oldalán lévő szöveget: Nemo ergo mihi vitio forte vertet, quod et ego vestigiis tantorum virorum insistens Historiam Literariam librorum quorundam, qui sub Philothecarum nomine hactenus innotueriunt, scribere sustinuerim..." Katona Tünde úgy értelmezi (fordítja), hogy az emlékkönyvek kutatását Lilienthal irodalomtörténeti feladatnak tartja, magát az emlékkönyvet pedig ennek alapján irodalmi műnek. In: KATONA Tünde: Az album amicorum kultusza (Német-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok a weimari gyűjtemény tükrében). Egyetemi doktori értekezés, kézirat. Szeged, 1996. 4.

258 Itt természetesen nem a Goethe-féle weimári gyűjteményre gondolok, sem Kazinczynak az autográf-gyűjteményében lévő Stammbuch-lapokra, hanem a történeti kutatás beindulására, melynek Németországban az első jelentősebb eredménye (Lilienthal után) Robert és Richard KEILnek a XVI. századi albumokról szóló monográfiája: Die deutsche Stammbücher des sechzenten bis neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1893. Magyarországon: ÁGOSTON József: Bártfay László és neje című

folytatásuk. Rendszeres kutatások Wertner Mór 1904-es cikke és Bucsay Mihály 1942-es monográfiája után[259] a hatvanas években kezdődnek Keserű Bálint és Jakó Zsigmond tanulmányai nyomán[260], de csak a 16–18. századi peregrinációs albumokra vonatkozóan, míg a reformkori emlékkönyvekről legfeljebb csak Zolnai Béla biedermeier-monográfiája kapcsán esik szó[261] legközelebb ezután pedig a Vörösmarty-kritikai kiadásban. Így, míg Németországban a hatalmas mennyiségű emlékkönyvanyagnak már a rendszerezési, katalogizálási gondjai foglalkoztatják a kutatókat, mint erről Wolfgang Klose újabb tanulmányaiból is értesülünk[262], nálunk pedig a peregrinációs emlékkönyvek feldolgozása jó úton halad efelé, a 19. századi emlékkönyvek terén a gyűjtés rendszertelen, esetleges, és csak kevesen vállalkoznak egy-egy emlékkönyv teljes ismertetésére.[263] Németh István és Kiss József például, akik a bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattárában megtalálták az 1965-ben odakerült Barthos Paulina-emlékkönyvet (az album nevezetessége többek között a Kölcsey- Vörösmarty-, Wesselényi-, Bajza-, Szemere-, Sárosi- stb. bejegyzés), a *Magyar Könyvszemle*-beli ismertetőjüket így fejezik be: „*Az emlékkönyvnek csak irodalomtörténeti vonatkozású anyagát mutattuk be: a lapok többségét (kb. négyötöd részét) még csak meg sem említettük. Általánosabb művelődés- és ízléstörténeti szempontból ezek, a nyelvek (magyar, német, francia) különbözősége ellenére is sok formai és tartalmi rokonságot mutató, stereotipiákban gazdag bejegyzések érdekes tanulságot kínálnak. A kézirat azonban nincs elérhetetlen távolságban...*"[264]. Szabó G. Zoltán Szemere Teréz albumáról írva, melyben Kazinczy, Szemere Pál és Krisztina, Kölcsey és mások bejegyzései találhatók, csak a tulajdonos és a bejegyző személyén

---

tanulmányában Bártfay Lászlóné (Mauks Józefina) emlékkönyvét ismerteti. *Budapesti Szemle* 1885. 44. k. 161–170., ezenkívül pedig a visszaemlékezésekben (Vachottné, Karacs Teréz), életrajzokban (Fáy, Vörösmarty, Bajza, Kölcsey, stb.), filológiai tanulmányokban szerepelnek az emlékkönyvek egy-egy érdekesebb bejegyzőjének vagy szövegének ismertetései.

259 Dr. WERTNER Mór: Magyarok külföldi emlékkönyvekben. *Erdélyi Múzeum*, 1904. 334–339., 473–476.; BUCSAY Mihály: Szemián Mihály tanulmányútja 1770-1774-ben Halléban, Jenában és más két német egyetemen, úti emlékkönyve alapján. Bp. 1942.

260 KÁRPÁTI–SZENT-IVÁNYI–TARNAI: Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965.; KESERŰ Bálint: Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista" ellenzék. *Acta Hist. Litt. Hung.U.* Szeged, 1969. 3–44.

261 ZOLNAI Béla: A magyar biedermeier. Bp. [1941], és Bp. 1993.

262 KLOSE, Wolfgang: Stammbücher – eine kulturhistorische Betrachtung. In: Bibliothek und Wissenschaft. 16. Wiesbaden, 1982. 41–67, és uő: Corpus Alborum Amicorum: CAAC; beschreibendes Verz. d. Stammbücher d. 16. Jh. Stuttgart: Hiersemann, 1988. (A továbbiakban: KLOSE: 1988.)

263 Vö: VARGHA Balázs: Vajda Juliánna emlékkönyve 1816–1818. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. Bp. 1959. 188-221.; JÓSIKA Miklós: „Idegen, de szabad hazában". Szerk.: KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály. Bp. 1988.

264 NÉMETH István–KISS József: Barthos Paulina emlékkönyve (1835–1852). *Magyar Könyvszemle* 1982. 268–276.

keresztül tudja értékelni ezeket az emlékkönyveket: *„Az ilyen emlékkönyvek értékét a tulajdonos vagy a bejegyzők személyének jelentősége határozza meg."*[265]

A műfaj iránti érdektelenség nemcsak az emlékkönyvek sajátos *jelbeszédének meg nem értéséből* ered. Hozzájárul ehhez a reformkor *célképzetes* vizsgálata, a szabadságharcra kifutó jelenségek előnyben részesítése, és a mai irodalomtörténetnek a *társterületekkel* (ízléstörténettel, irodalomszociológiával, olvasás- és művelődéstörténettel) való kapcsolathiánya is. Emellett a múlt századi irodalom műfajkutatásában egy meglehetősen bizonytalan líraelmélet tükröződik, hasonló ahhoz, mint amilyen a 19. század első felében a neolatin poétikákat felváltó modernebb esztétikákban tapasztalható. A tartalmi és alkalmi szempontokat mellőző romantikus esztétikák nyomán ugyanis a líra *differenciálatlan halmazává* vált egyrészt a korábbi, másrészt a műfaj- és műnemvegyítés eszménye nyomán kialakult új műfajoknak, melyekről azonban az irodalomtörténet továbbra is egy pontosan körvonalazható, klasszicista jellegű normarendszer alapján szeretne beszélni. Ezért kiválogatta e halmazból, többnyire továbbra is kevert szempontú tipológiai osztályozás alapján a pontosan megnevezhető műfajokat (óda, elégia, népdal, epigramma, elegiko-óda, leíró vers, szerelmi és nemzeti költészet, gondolati líra, stb.), a meg nem nevezhető, vagy a klasszikus és romantikus poétikákban nem definiált verstípusokat pedig irodalmin kívülinek minősítette.

Ugyanakkor a reformkor idején véglegesültek azok a *helyszínek* is, ahol egy szöveg irodalmi műnek számíthatott. A mű megjelenésének és előadásának rituálisan elkülönített, a mindennapi élettől különválasztott színhelyei (könyv, folyóirat, színház) jöttek létre. A harmincas években például ezért érezték szükségét a szerzők, hogy emlékkönyvverseiket folyóiratokban is közöljék. A napi élettel összekötött integrált vagy társas művészetet ezért, ellenőrizhetetlen és megismételhetetlen alkalomszerűsége miatt, az irodalomtörténet az irodalom alatti rétegekbe, a magán- és társasélet szintjére utalta át, és csak a rögzített, kutatható, a *környezetétől elválasztható* szövegekkel volt hajlandó foglalkozni. (Tulajdonképpen Arisztotelész is ezt tette, amikor csak a külön helyszínhez és befogadói pozícióhoz kötött műfajokat – a drámát és az epikát vizsgálta, és a lírát, mint alkalomhoz igazodó műnemet csak megemlítette.)

Az emlékkönyv a mai irodalomtörténet számára nem kanonizált színhelye és forrása a szövegeknek, a múlt század elején azonban természetes tartozéka volt a művészi, magán- és társasélet különböző formáinak, és ennek alapján több típusa is elkülöníthető. Wolfgang Klose 1988-as albumkatalógusában[266] a holland koraújkori levelezés tipologizálásának a mintájára (Brieven-project) többpontos osztályzási

[265] SZABÓ G. Zoltán: Kölcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben. *ItK* 1986. 5. sz. 590–596.
[266] KLOSE: 1988.

rendszert dolgozott ki az emlékkönyvek számára. Katalogizálásának szempontjai: az albumok kronológiai sorrendje, az albumtulajdonosok névmutatója, az albumokról szóló irodalom bibliográfiája, lelőhelylista, az emlékkönyvekben található nyomtatott anyag mutatója, a bejegyzők névtára, a bejegyzések helyszínei és motívummutatói. Egy ilyen vállalkozás azonban mégiscsak alapozó munkája lehet az emlékkönyvekkel való további foglalkozásnak. Klose a katalogizálási szempontok tanúsága szerint az emlékkönyveket főképpen magánműfajként kezeli, ezért javaslatából kimarad a tulajdonosok és bejegyzők tipologizálása foglalkozás, életkor, képzettségi szint és nem szerint, amit vele szemben más német és osztrák kutatók rendkívül fontosnak tartanak. Erich Zöllner az osztrák emlékkönyveket vizsgálva tanulók, utazó nemesek, kézművesek, nők, katonák, helyben élő polgárok, főnemesek emlékkönyveiről beszél[267]. Gertrud Angermann célszerűnek tartja az emlékkönyvtípusok megkülönböztetését is, mert a bejegyzések szerinte így válnak igazán kortörténeti forrássá, egy sor tudományágnak kínálva kutatási területet. A mesterlegények, a nők, a nemesek emlékkönyvei ipar-, művelődés-, nevelés- és társadalomtörténeti, szociológiai és folklórkutatások tárgyai lehetnek, a műveltség diffúzóját és a hagyományőrzés természetét is felmutatva[268]. Nem mellőzhetők természetesen a vallástörténeti szempontok sem, hiszen – mint Alfred Fiedler rámutat – a pietisták és racionalisták vitája a 17–18. századi diákok emlékkönyveinek csipkelődő, gúnyolódó bejegyzéseiben is tükröződnek[269].

Az emlékkönyvek különböző típusai Magyarországon is léteztek. A *peregrinációs albumokról* ma már elég sokat tudunk, eredetük, funkciójuk, elterjedtségük sok vonatkozásban tisztázott. Kevésbé kutatottak a *mesterlegények társasági könyvei*, és az *albizáló könyvekre* is csak az utóbbi időben irányult rá a figyelem, főleg Kis János emlékirata nyomán, aki részletesen leírja a Németh Lászlóval tett körutat a magyarországi protestáns városokban[270]. A külföldi tanulmányutak támogatása protestáns körökben már a 16. századtól divatban volt, az a szokás azonban, hogy a kéregető diákok emlékkönyveket is vittek magukkal, a fennmaradt albumok szerint az 1790-es években alakult ki[271].

---

267 ZÖLLNER, Erich: Die österreichische Stammbuch des konfessionellen Zeitalters und seine Bedeutung als Geschichtsquelle. In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 25. 1975.

268 ANGERMANN, Gertrud: Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit – nach Quellen des 18–20. Jahrhunderts aus Minden-Ravensberg. Münster-Westfalen, 1971.

269 FIEDLER, Alfred: Vom Stammbuch zum Poesiealben. Eine volkskundliche Studie. Weimar, 1960.

270 KIS János Superintendens Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Sopronban, 1845.

271 Vö: TONK Sándor: Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja 1797. Szeged, 1991. (Peregrinatio Hungarorum 9.)

Újabb változata az albumoknak a 18–19. század fordulóján a *vendégkönyvszerű* Georgikon-emlékkönyv, melyben a bejegyzések az intézményt megalapító Festetics Györgynek a kezdeti nehézségek utáni fokozatos elismeréséről és méltánylásáról szólnak[272], míg az a szabadkőműves emlékkönyv, tulajdonképpen *társulati könyv*, amelybe a számos magyar szabadkőműves mellett Mozart és Blumauer is bejegyezte nevét, a zárt társaságon belüli közös gondolkodásmódnak, a szellemi kapcsolatoknak a dokumentációja[273].

A 19. századig főképpen a magánalbumok szokásosak, akár hagyományos formában, akár *autográf gyűjteményként*, mint Jósika Miklós vagy Frankenburg Adolf emlékkönyve – ők például a hozzájuk írt leveleket, dokumentumokat is albumukba ragasztották be[274]. Sajátos változata ezekenek az emlékkönyveknek az *arcképalbum*[275], a század második felében pedig a *fényképgyűjtemény.*[276]

A harmincas évek végétől a *kiadásra szánt albumok* is megjelennek, melyek, mint Márki József írja, *„emberbaráti, hazafias célokra szánt díszkönyvek"*.[277] Egyik első példánya az ilyen köteteknek a *Budapesti árvízkönyv* 1839–41-ből, majd ezt követi a Balaton albuma 1851-ben, a Garay-album 1854-ben stb.

Az ötvenes évektől kezdve válnak divatossá az *ajándékalbumok*, melyeket ünnepelt személyek számára készítenek. Sárosy Gyula ötletére 1855-ben Hollósy Kornéliát ajándékozzák meg díszes kötésű könyvvel, melyben Sárosy, Arany, Eötvös, Jósika és mások bejegyzései szerepelnek[278], Jászai Marinak pedig kolozsvári tisztelői nyújtanak át havasi gyopár bokrétával díszített bordó plüss albumot.[279] Bizonyos megszorításokkal tartoznak az emlékkönyvek közé a Csittvári krónika-szerű kéziratos könyvek és a különböző gimnáziumok önképzőköri érdemkönyvei, például az, amelybe Szarvason és Eperjesen Sárosy Gyula, Vachott Sándor is bejegyezték verseiket[280].

---

272 SÁGI Károly szerk: Georgikon 175. Bp. 1972.

273 KOVÁCS József László: Egy szabadkőműves emlékkönyv magyar bejegyzői. *Magyar Könyvszemle* 1975. 309–313.

274 JÓSIKA Miklós: „Idegen, de szabad hazában". Szerk.: KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály. Bp. 1988., és FRANKENBURG Adolf emlékkönyve. Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára, P 77.

275 Közismert tény, hogyan gyűjtötte Kazinczy a portrékat. Album formában Kertbeny Károly gyűjteménye ismeretes (Szajbély–Kokas, 1988).

276 Karacs Teréz írja az 1880-as években Naményi Lajosnak: „...nagyon szívesen fogadom, ha ön megtisztel fényképével, jeles egyéniségek közé jut albumomba". *Levél Naményi Lajosnak. Békés, 1886. okt. 8.* In: Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lőwei Klára. (Levelek és visszaemlékezések.) Kiad. és bev. SÁFRÁN Györgyi. Bp. 1963. (Magyar Századok) 330.

277 MÁRKI József: Szak- és betürendes Kalauz az összes magyar irodalom története s könyvészetében. Bp. 1878.

278 LAKNER Ilona: Sárosy Gyula élete és költészete. Debrecen, 1938.

279 Lövei Klára: *Jászai Mari vendégjátéka Kolozsvárt.* Kolozsvár, 1887. márc. 29. In: SÁFRÁN: i.m.

280 LAKNER: i.m.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Külön kell szólni a reformkori *női albumokról*, nemcsak azért, mert bejegyzéseikkel és stílusukkal az összes eddigi emlékkönyvtípustól különböznek, hanem azért is, mert a tízes évektől kezdve mennyiségben utolérik a férfi-emlékkönyveket. Eredetük sem annyira egyértelmű, mint a peregrinációs illetve főnemesi Stammbuchokból leszármazó, a humanista és felvilágosodás kori barátságeszményt vagy szellemi közösséget reprezentáló férfi-albumoké. A németországi, hollandiai városokban már a 16. századtól léteznek női emlékkönyvek, külön típusként azonban ott sem igen vizsgálták őket. Újabban Marie-Ange Delen hívta fel a figyelmet arra, hogy ezeknek az emlékkönyveknek már az első példányai is különböztek a férfi-albumoktól, főképpen a nők életmódjából, társadalmi helyzetéből eredően[281]. A nők kevesebbet és kisebb távolságokban utaztak mint a férfiak, ezért emlékkönyvük, különösen házasságkötésük után vendégkönyvszerű jelleget ölt, amit az is bizonyít, hogy a dátum mellett a helymegjelölés csak ritkán fordul elő bennük. A férfi-albumoktól eltérően ezekben a könyvekben címer helyett a virágdíszítés és szerelmi jelenetek ábrázolása dominál, kevesebb bennük a latin nyelvű szöveg, idézetek helyett a dalok, dalszövegek vannak fölényben. A versek témája a szerelem, az erény, olykor a barátság, már a 16. században is tele szín- és virágszimbolikával. A 16. századi női albumok tulajdonosai – Delen ismeretei szerint – protestáns vallásúak voltak, mert míg a katolikus lányokat férjhezmenetelük előtt gyakran kolostorba adták nevelésre, a protestáns hajadonok fejedelmi vagy főnemesi udvarokban kaptak maguknak férjet. Delen katalógusa, melyben 32 női albumot sorol fel, katolikus tulajdonost nem említ.

Magyarországon a német példával ellentétben a 19. századig csak a külföldi emlékkönyvekben megtalált női bejegyzésekről tudunk.[282] Annál különösebb az a tény, hogy az 1800-as évektől hirtelen megnövekszik a női emlékkönyvek száma. Míg Kazinczy Bessenyei Györgynének 1777-ben még a Bibliájába írja be rögtönzött versét[283], Karacs Teréz a húszas évekre visszaemlékezve már ezt írja: „*...majd minden műveltebb leánynak volt egy-egy verses könyve, melybe vagy maga, vagy ismerősei írtak egy-egy neves költőtől verset*".[284] Az ilyen gyűjtemény Karacs Teréz szerint a könyvkiadás hiányosságait volt hivatott pótolni, mert „*azon időben ritkán lehetett költőink művét megszerezni*". Erről tanúskodik a kéziratos verseskönyvre emlékeztető Vajda Julianna-féle emlékkönyv is 1816–18-ból, melybe, mint Vargha Balázs ismerteti, „*a versek nagyrésze nem... egyenkénti személyes bejegyzés által került bele..., hanem sorozatos másolással*".[285]

---

281 DELEN, Marie-Ange: Frauenalben als Quelle. Frauen und Adelskultur im 16. Jahrhundert. In: Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von Wolfgang Klose. In Komission bei Otto Harrasowitz. Wiesbaden, 1989.

282 WERTNER: i.m.

283 Karacs Teréz: Az Erzsébet tér múltja. In: SÁFRÁN: i.m. 129.

284 Karacs Teréz életrajzához pótadatok. In: SÁFRÁN: i.m. 109.

285 VARGHA Balázs: i.m.

A 19. századi emlékkönyvekben már ritkán találhatók meg a bejegyzések azon szerkezeti elemei, amelyek a 16–18. századi peregrinációs albumok lapjain többé-kevésbé variálva fellelhetők.[286] A bejegyzett szöveg melletti jelmondat, ajánlás és szimbólum általában elmarad, a hely és időpontmegjelölés esetleges, és az aláírás is gyakran vagy teljesen hiányzik, vagy csak monogramként van jelen. Különösen jellemző ez a női emlékkönyvekre. A debreceni Tóth Klára (Kiss Imréné) emlékkönyvében (1795–1813)[287] például a 28 bejegyzésből 11 név nélkül vagy monogrammal áll, ajánlás pedig csak öt esetben található, ebből három magyar és két német szövegű. Szegedy Róza emlékkönyvében (1798–1800)[288] 25 monogramos vagy aláírás nélküli szöveg van, ezzel szemben csak 10 aláírt bejegyzés, összesen három német ajánlással. Az aláírt szövegek Badacsonytól távolabb, Pozsonyban, Veszprémben stb. keletkeztek, vagyis feltételezhető, hogy ezeknek a bejegyzőknek a Szegedy Rózához való viszonya lazább volt, mint a magukat csupán saját kezdőbetűikkel jelölő nagyon közeli barátok vagy rokonok esetében. Olyan példa is előfordul, hogy maga az emlékszöveg az ajánlás is egyben: „*Emlékezel meg az te igaz Szivő Baratnedrúl az ki vagyok Tersztyanszky Lizi*", olvasható például az album harmadik oldalán. Wiszthaler Anna „nagymihályi nemesi hölgy"[289] vagy Nyitrainé Stettner Teréz pestbudai festőnő[290] albumában kis számú, Kölcsey Antónia és Bártfayné emlékkönyvében egyetlen ajánlás sem található, akárcsak a K.S. monogrammal jelölt, azonosítatlan sárospataki emlékkönyvben sem.

A női emlékkönyvek a legszűkebb baráti kör számára készültek, és nemegyszer a szülők, rokonok által ellenőrzött illemszabályok szerint történt a bejegyzésre való felkérés vagy ajánlkozás, mint arról Kölcsey Antónia naplója is tudósít: „*Ma olyan rossz napom volt. Apám nagyon haragudott rám és nagyon megszidott. Vigyázatlan voltam ugyan, de tudatlanságból. Horváth Gábor* [Ung vármegye főszolgabírája, H.F.K.] *szinte egy hétig volt most itt, s ez idő alatt mindég kérte emlékkönyvemet, hogy vihesse el és rajzolhasson bele valami tájképet. Én nem akartam adni könyvemet, de ő annyit kérte, hogy végtére oda igértem egy pár hétig, mig a rajzot elkészíti, mert már rég is ohajték bele egyet. Mikor elment, Apám nagy haraggal hozzám jön s szid és fedd hogy mikép merem emlékkönyvemet egy idegennek oda adni, s megmagyarázza, hogy mily illetlen ez, s hogy én e tettel nagyon hibáztam... mamámat már az elött megkérdeztem, s ő nem látta illetlennek e tettet; – s osztán Pesten*

286 Vö: KATONA Tünde: i. m. 94–111.
287 A Debreceni Ref. Koll. Kézirattára, R–696.
288 OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 627.
289 A Kiscelli Múzeum 29. 132. jelzetű emlékkönyve 1822-ből.
290 Uo. 1803–1830-ig vezetett emlékkönyv, 17. 157. jelzet

laktomban láttam hogy a lányok kiadták emlékkönyveiket kezökből, hogy irassanak vagy rajzoltassanak bele..."[291]

Másutt, főként a városi polgárságnál kevésbé szigorú az etikett. Az 1828-tól Sárospatakon juristáskodó Jászai Pál például rendszeresen rajzolgat a lányok és barátok emlékkönyvébe[292], Pesten, az ifjú Toldy (Schédel) Ferenc esetében pedig a bonyolult udvarlási hadműveletek kelléke a Stammbuch. Hódításairól így számol be a Pozsonyban tartózkodó Bajzának: „*Málinak egy barátnéja van, ki talán külsejére nézve őtet némellykép felül haladja; belsőleg nem, vagy inkább utól sem éri. Ő meg nem hódított engem, mondhatom őszintén; de én tudom tiszta forrásokból, hogy egy kis helyecskét kaptam szívében: s épen ezért rá adtam magamat formálisan szeretőjét játszani, s az alkalom s környülmények ezt nem hogy nem ellenzik, sőt igen is segítik. Következése az leszen, hogy némelly szerelmi virágokat törhetek – de ne hidd, hogy mindamellett nemtelen tudnék lenni. Minap estve sokat beszélgettem véle érzékenyen, s mert emlékkönyve van, azt igértem néki, hogy abba verset írok. Teréz magyar lány, Egri; lelkes és szerény mint a magyar lyánykákat ismerem. Egy kicsinyt még is lágyabb voltam, mikor oda hagyám, mint Newton fogott volna lenni, tehát ezt találtam* hamarjában hevenyében *feljegyezni, mikor itthon voltam: halljad és mosolyogj – de ne kacagj:*

Leányka szép, leányka jó,
Kihez nincsen más hasonló!
Vegyed-be könyvecskédbe itt
Barátod egykét verseit.
...
Kérded ki az? kegyes Teréz! –
E névre itt, e névre nézz.
Emil.

S ezt tevém-fel emlékkönyvébe adni. A lyány declarátiónak vette – s vehette – volna; s kérésemre az én könyvecskémbe is beírt volna egykét szót – de ha Máli megtudja, előtte charactertelen embernek látszatnám, s igazzal..."

Másnap így folytatja a történetet:

„*Még ma Málit nem láttam, de a mi a fürtet illeti, azt bizonnyal legelső alkalommal ide fogja nyújtani. Haja nem szép, szőkéből barnába átjátszó – Lencsinek szebb volt, s haj! mennyivel szebb Zsorzsinnak. Marímat Bécsben tán örökké tudtam volna szeretni, ha szőke! Mindent, a mim kedvesem van, össze fogok most gyűjteni emlékkönyvembe; s emlékül maradványokat azoktól is, kiket szerettem. Kiket t.i.* szerelemmel *szerettem;* szerelmem, a *mint tapasztaltam, változhatik; de ezeknek is fenmaradt* szeretetem, *s szeretetem változni másba nem képes mint*

---

[291] KÖLCSEY Antónia naplója. S.a.r. és utószó: GÁBOR Júlia. Bp. 1982. (M. Hírmondó) 133.

[292] JÁSZAI Pál naplója. Közzéteszi Czékus László. *ItK* 1894–1897. Pl. 1894. 93., 97., stb.

gyűlölségbe; s dicsekedve mondhatom, hogy senkit nem gyűlölök e világon!"[293]

Toldy az idézett, Málihoz (Amalia Krasskowitzhoz) szóló bejegyzését a *Koszorú* 1828-as évfolyamában megjelenteti, és kötettervébe is beveszi. A húszas évek végén Magyarországon még újdonság a folyóiratban közölt emlékvers. A korábbi emlékkönyvekben általában idézeteket, énekelt vagy szavalt, ismert és ismeretlen költőktől megtanult vagy átmásolt szövegeket írnak be. A Vargha Balázs által elemzett Vajda Julianna-albumban például Szemere Pál német fordításai, Csokonai, Ányos, Fáy András, Szentjóbi Szabó, Berzsenyi, Kováts József stb. versei szerepelnek nagy számban, vagy egyszerűen csak ajánlja magát a bejegyző a tulajdonos emlékezetébe. A Németországban már a 18. század második felétől divatozó, és főként Goethe óta külön műfajként művelt emlékkönyvvers Magyarországon a harmincas évekkel kezdődően jelenik meg a folyóiratokban és verseskötetekben. Berzsenyinek az összesen két ilyen szövege például 1831-ből való, Kazinczy, akitől számos korábbi emlékkönybejegyzés ismert, és állítólag neki magának is volt albuma[294], szintén 1831-ben küld szét barátainak egy „*Belli emlékkönyvébe*" írt ritornellt, melyet azután kötetében a *Dalok és ódák* közé sorol be, míg másik két emlékversét a *Vegyesek* csoportjába osztja be. Kazinczy számára, akárcsak más alkalmi versei esetében, az emlékkönyvbejegyzés is költői alkalom. A ritornellt a következő kísérőszöveggel küldi meg Szemerének: „*Imhol eggy Ritornella, rímek nélkül. – Uram Öcsém tudja hogy én Jettit nem szerettem, mert az én korom nem arra való hogy szeressünk benne, de hogy Jetti körül örömest emlékeztettem magamat az ifju kor nekem örökre eltünt örömeire, s hogy körülte poetai képeket vadásztam. Leküldé Emlékkönyvét, hogy írjanak belé. Az emlékkönyvek tele vannak szív és fej ürességeivel, s ez adta tollamba e sorokat, kivált arra emlékezvén, hogy itt eggy valaki van, a kit Uram Öcsém ismér, s az elhitette magával, hogy az az ő tiszte hogy a vendégeket múlattassa, s ez épen ez által elrontotta utolsó órámat Jetti körül. Azért küldöm Uram Öcsémnek, hogy halhassam róla ítéletét. Eggy* mezei *virág – de talán* virág. *Mennyi van ollyan Göthében!... A kis dal nincs minden érdem nélkül, s meleg s az magában is ér valamit.*"[295]

A harmincas évek közepére olyan divatja alakul ki a sajtó alá engedett emlékverseknek, hogy Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, Garay és később Petőfi például minden ilyen szövegét megjelenteti, a címzett teljes nevével, iniciálékkal vagy egyszerűen csak „Emlékkönyvbe" címmel. Ezzel a divattal egyidejűleg végbement az alkalomtól való elszakadás folyamata is. Míg a korábbi albumokban a gnómáknak, szentenciáknak, epigrammáknak, daloknak és prózai szövegeknek elsősorban a dokumentálás volt a céljuk, adományozókat, tanárokat, találkozásokat,

---

[293] BAJZA–TOLDY lev. 117. lev. Toldy Bajzának. Pest, 1825. jan. 20. estve. 188.

[294] Vö. KAZINCZY Ferenc emlékkönyvéből származó lapok (?) Cassán Jun 28. 1786– Septebr. 7dike 1789. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V 4713/613.

[295] KAZ. LEV. XXI. k. 5275. lev. Kazinczy Szemere Pálnak. Ujhely, 1831. jan. 25.

barátságokat, látogatókat, társaságbeli tagságot örökítettek meg általuk, addig a romantika és reformkor idején az emlékvers az önmeghatározás műfajává, sőt, az ötvenes években elégiává válik. A költők emlékverseit időrendben áttekintve megfigyelhető az a folyamat, ahogyan a felvilágosodás korabeli barátságeszmény és a közös szellemi építmény gondolatai mellé lassan felsorakoznak a hazafias jelszók, a romantikus jövőmítosz elemei, ugyanakkor a személyes életről szóló vallomások és a költő-létre vonatkozó reflexiók is. Szép példája az ilyen bejegyzésnek a Barthos Paulina emlékkönyvébe írt Kölcsey-vers vagy az Adorján Boldizsárnak címzett Vörösmarty-, Garay- és Petőfi-költemény[296]. Ezek a versek nem reflektálnak keletkezési alkalomra, elmarad belőlük az emlékezésre felszólító vagy emlékezést igérő toposz, a címzett konkrét személye általánosul, és már csak immanens olvasója lesz egy költői, hazafias programnak vagy önportrénak. Az emlékkönyv a század második felében akkor megy ki a divatból, amikor az emlékvers elveszíti a társasági műfajra jellemző vonásait, már nem dokumentál kapcsolatokat, nem része a társalgási szokásoknak, és a társas életnek sem szerves tartozéka többé az irodalom.

296 Vörösmarty: *Adorján Boldizsárnak*; Garay: *A.B. emlékkönyvébe*; Petőfi: *A.B. emlékkönyvébe.*

V. Fáy András emlékkönyvei

1. A peregrinációs hagyomány: A Barátság Örök Oszlopa (1804–1812)

Az OSZK-ban őrzött kéziratos Fáy-hagyatékban négy album található, melyből különböző irodalomtörténeti és filológiai dolgozatok általában kettőt tartanak számon (Fáy András emlékkönyvei. Quart. Hung. 1938. I–II.). Erről a két albumról tud a nagykőrösi bejegyzőket ismertető Gesztessy Gyula[297], ezeket emlegeti az életrajzíró Badics Ferenc, de a Fáy-emlékkönyvekben újabban tallózó Németh G. Béla, Szilágyi Ferenc és Szabó G. Zoltán is.[298] Leggyakrabban két részből álló *egyetlen* albumként beszélnek róluk. Fáynak azonban van egy egészen korai emlékkönyve is 1804–1812-ből, *A Barátság Örök Oszlopa* címmel ellátva, sárospataki, pesti és gombai, magyar, latin, német és francia bejegyzésekkel (OSZK Kt. Oct. H. 583.), és létezik egy albuma a harmincas évek közepéről, országgyűlési szereplésének idejéből, amelybe a követtársak jegyezték be nevüket és címüket.

A négy kötet négy emlékkönyvtípust képvisel, a műfaj alakulásának állomásait is jelezve a 19. század első felében. Az első emlékkönyv barátoknak (iskolatársaknak) készült, valószínűleg 1805-ben. Egyetlen korábbi szövege 1804. május 24-iki keltezésű, ez azonban Fáy sajátkezű emléksora Czikó Antal haláláról. A további bejegyzések nagyobb része egyidőben, 1805. július 17. és 19. között keletkezett, a sárospataki tanulóévek végén, és ennek megfelelően a búcsú és az emlékezés toposzai dominálnak bennük. Ezután két évig szünetel az emlékkönyv. 1807 nyarán háromszor egymás után Fáy József jegyzi be emléksorait Pesten, majd ismét két év kiesés következik. Egy S. L. monogrammal ellátott újabb szöveg 1809-ben kerül az albumba, ezt pedig két-két gombai bejegyzés követi 1810-ből illetve 1812-ből. Az összesen 28 bejegyzésből hét keltezetlen, nyolc szöveg alatt pedig felfejthetetlen monogram áll. A későbbi emlékkönyvekhez képest nyelvi szempontból ez az első album a legvegyesebb: 7 német, 3 latin, 2 francia, a többi magyar bejegyzés. A „legszabályosabb", vagyis dátummal,

---

[297] GESZTESSY Gyula: Fáy András emlékkönyve Nagykőrösön. *ItK* 1912. 430–433.

[298] Badics: i.m.; NÉMETH G. Béla szerk.: Arany János összes művei. XVI. k. Levelezés II. Bp. 1982. 1052. A Fáy-levélhez írt jegyzetek; SZILÁGYI Ferenc: Egy emlékkönyv két korszak. Tallózás Fáy András emlékkönyvében. *Új Tükör* 1984. 51. sz. 20–21.; SZABÓ G. Zoltán: Kölcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben. *ItK* 1986. 5. sz.

aláírással, ajánlással ellátott szövegek a latin és német nyelvűek között találhatók, ilyen például Bárczay Ferenc német bejegyzése az 5. lapon, Takáts József latin nyelvű, ajánlással és jelmondattal ellátott szövege a 7. oldalon, vagy Fáy József kombinált szövege a 20. lapon: az oldal felső részén egy latin nyelvű Horatius-idézet áll, majd alatta a bejegyzés német nyelvű szövege.

A Barátság Örök Oszlopa átmenet a peregrinációs és a társasági emlékkönyv között. Fáynak nem jut eszébe, hogy Sárospatakon kedvenc tanárainak a kézvonásait is megörökítse, mint azt például Döbrentei Gábor, vagy még a húszas évek végén is Vályi Nagy Sámuel megtette. Döbrentei albumának csak töredéke maradt fenn 1804–1813-ból[299], tíz bejegyzéssel. Ezek közül kettő, Czinke Ferencé és Sárvári Pálé 1805-ös keltezésű, abból az évből, amikor Döbrentei Sopronban befejezte tanulmányait. Valószínűleg ekkor látogatta meg Debrecenben Sárvárit, a mathézis- és fizikaprofesszort, Budán pedig Czinke Ferencet, aki egy évvel korábban, a Soproni Magyar Társaságban tanítványa zsengéinek kiadását intézte. „*Kedves, drága Döbrenteim!*" – írja neki – *Vedd emlékezetül két soromat, Magyar! A' vagy! – Istenem! – A' Maradj! E két szóba keresd Nemzeti Szívemet. Budán, a' 8dik hónak 27dikén, Czinke Ferencz m.k. Kiralyi Tanitó és Senior; a' Sopronyi Nemes Magyar Társaság' Tagja.*

Vályi Nagy Sámuel emlékkönyvében az iskolatársak mellett az első oldalakon ott szerepelnek a tanárok, latin nyelvű bejegyzéseik alatt az ajánlásban tanítványuk iskolai és emberi érdemeit dicsérve: Dr. B. a 3., Gál István a 6., Somosy János teológiaprofesszor a 7., Kézy Mózes mathézis és fizikaprofesszor a 8. oldalon.[300] Ugyanebben az időszakban, 1828–29-ben Molnár Antal, később aszalói református lelkész[301] is bejegyzést kér tanáraitól. A rimaszombati gimnázium rektora a 11., Patay János professzor Bécsben a 16., a görög nyelv praesese a 20. oldalt választotta az albumban, szövegeik latin és görög nyelvűek.[302]

Fáy emlékkönyvében csak az iskolatársak, a barátok szerepelnek, és őt is így szólítják meg a bejegyzők. Költői hajlamaira, irodalmi próbálkozásaira sem 1805-ben, sem később nem történik utalás. Az iskolai, ifjúkori barátság Fáy műveiben, a korszak barátságkultuszának megfelelően a legerősebb érzelmek közé tartozik. A 18. század végének „érzékeny" barátja már nem az alterego szerepét játsza, akinek tökéletes erényeiben az ember önmagát ismeri fel. Ő az önelemzésnek, a másikban

---

[299] DÖBRENTEI Gábor emlékkönyvtöredéke. OSZK Kt. Fond 113/5. 10. f. 1804–1813. A bejegyzők: E., Szegedi, br. Naláczy József, Abrudbányai Szabó Sámuel (1804), Sárvári Pál (1805), Czinke Ferencz (1805), Baumgarten erdélyi füvész (1811), Charlotte Gyulai (1811), Sam. Hegedűs (1813), Kanyo László (1813).

[300] Úti könyv vagy Baráttság-Emlék. Készitette maga számára Tiszt. és Nemes Vályi Nagy Sámuel. 1829ik Esztendőben. A Sárospataki Ref. Főisk. könyvtár Kézirattára, 830. sz. Az emlékkönyv kuriózuma, hogy az apa, Vályi Nagy István utólag jegyezte be az 5. oldalra a korán elhunyt fiát sirató saját áriáját, a kottával együtt.

[301] SZINNYEI IX. k. 170–171.

[302] Molnár Antal emlékkönyve. OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1128.

lejátszódó érzelmi folyamatoknak a szem- és fültanúja, érzelmi szinten (öröm, szánalom) pedig a résztvevője. Barátnak nevezik ugyanakkor egy adott társaskörnek a tagját, a szórakozótársat, pályatársat is. Cicerói értelemben vett barátnak az első emlékkönyv bejegyzői közül senki sem mutatkozott a későbbiek során. Az egyetlen közülük, aki későbbi emlékkönyvében is szerepel, Szemere Pál, de a harmincas években, a Bajzával folytatott Aurora-vitában Fáy például az egykori baráttal szemben Bajza mellé áll. Kapcsolata Szemerével sem szakad meg, sőt egymás életrajzának megírásakor mindketten büszkék arra, hogy 1802 óta barátok. Ez az interpretáció azonban a nyilvánosságnak és az irodalomtörténetnek szól, éppúgy, ahogyan a Kazinczyval alakuló kapcsolat árnyalatai is eltűnnek a közönség számára írt életrajzokban. A nyilvánosság előtt egyébként is csak nagyon egyértelmű kapcsolatok léteznek – felhőtlen barátság, tiszta szerelem vagy mélységes gyűlölet. Az árnyalatok és vegyülékek – amennyiben az irodalomtörténet egyáltalán foglalkozik velük – a rendszerezett és átadható tudásanyagban, a kanonizált pályaképben, az irodalomtörténeti portrék idő- és térszűkében polarizált viszonyrendszerré egyszerűsödnek le.

A Barátság Örök Oszlopa jellegzetes 18. század eleji emlékkönyv. A peregrinációs hagyományokhoz annyiban kötődik, hogy *alkalomra* készült, búcsúra, elválásra, melynek során sem a bejegyző, sem a tulajdonos nem számított a kapcsolat továbbélésére. A peregrinációs emlékkönyvek jellegét, bejegyzési szokásait jórészt éppen az ilyen alkalmiság alakította, a rövid ideig tartó, mégis fontos találkozások megörökítésének a szándéka. A bejegyző ezért a lehető legrövidebben, de minél teljesebben igyekezett e pillanatfelvételt kihasználni, az önmagáról közvetített kép vagy a tulajdonoshoz fűződő kapcsolat dokumentálására. Erre szolgált az önazonosító jelszó, a tulajdonos személyére vonatkozó ajánlás és az alkalomra, a kapcsolat jellegére utaló bejegyzésszöveg.[303]

Az albumok továbbra is peregrinációs jellegűek maradtak, ha a bejegyzések rövid találkozásokból, alkalmi ismeretségekből származtak. Ezt mutatja a 18. század végén és a 19. század elején utazgató, talán szegedi származású Thomas Werner[304], vagy a Magyarországot is megjáró drezdai Gottlieb Eberhard[305] emlékkönyve. A közelebbi ismeretség hiánya érezhető a szintén vándoréletet folytató, régi könyveket beszerző és szállító budai–kolozsvári antikvárius, Burián Pál húszas évek végén megkezdett albumában. Virág Benedek, Horvát István, Kazinczy, Kölcsey, a sárospataki, enyedi, kolozsvári professzorok bejegyzései személytelen szentenciasorozatok, és még Burián foglalkozására is csak egy-két szövegben történik utalás.[306] A peregrinációs emlékkönyvek bejegyzési szokásaihoz a legtovább a külföldi egyetemeket megjárt hazai

---

303 KATONA Tünde idézett disszertációja.

304 WERNER Thomas emlékkönyve. MTAK Kézirattára, RUI 8*, 133. sz.

305 Denkmal der Freundschaft. EBERHARD Gottlieb emlékkönyve. Kiscelli Múzeum, sz. n.

306 BURIÁN Pál emlékkönyve. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, P-50. jelzet.

református tanár-tudósok ragaszkodtak. Kövy, Kézy, Somosy János például még a harmincas években is szigorúan szerkesztett, jelszóval, ajánlással ellátott emléklapokat készítettek.

A peregrinációs albumhagyományok a 18. század végén és a 19. század elején a szöveggyűjtés számos más szokásával keveredtek. Szűcs Ábrahám verseskönyve a hazai kéziratos gyűjteményeknek, az énekes- és emlékkönyveknek az ötvözéséből jött létre (Fáy András sajátkezűleg írja be műveit a kötetbe). A legjelentősebb módosulást azonban az életmód megváltozása, a társas élet és a műveltségeszmény átalakulása hozta magával. A 18. század második felében Németországban például az emlékkönyv már nemcsak *találkozásokat*, hanem – a polgári társas életnek köszönhetően – *kapcsolatokat* is dokumentált. A gyakoribb együttlét, a közelebbi ismerettség más bejegyzéstípusokat tett lehetővé, feloldotta a peregrinációs emléklapok gyakran hivatalos, formális jellegét, és közvetlenebb önportrét engedett meg. A bejegyző már nem elsősorban az elvbarát, a kolléga, a tanulótárs vagy a mester pózában áll a tulajdonos elé, hanem magánemberként, barátként, és nemcsak tanultságát bizonyítja idézetekkel, hanem verseket, saját szerzeményeket ír az albumba. A bejegyzések személyesebbé válnak, megjelennek bennük a hivatkozások a korábbi együttlétekre, a közös élményekre, a tulajdonos és a bejegyző egyéniségére. Magyarországon (a magyar nyelvű emlékkönyvekben) az ilyenfajta bensőségesség a 18–19. század fordulóján észlelhető.

A változás nemcsak a hazai társas élet újfajta formáinak köszönhető, hanem annak is, hogy a jelzett időszakban a franciás műveltségeszményt egy széleskörű német nyelvtanulási mozgalom váltja fel, és ez nemcsak politikai kényszerből történik. Fáy András és Kazinczy egybehangzó emlékei nyomán a tömeges német nyelvtanulás a 18. század végén indul meg: „*1800 körül még ritka volt az országban, ki magyar létére némi tökélylyel birta volna csak a német nyelvet is, s a helvet hitvallásuak között még ritkább. Mind a két nemnél, különösebben a szépnél, mintegy müveltségi mérfoknak tartatott annak tudása; s tarkázta is ez utóbbi – hogy müveltséget bizonyitson – a magyart szintoly sűrüen német szavakkal, mint a férfinem a latinokkal.*"[307] Ezt az állapotot tükrözik a 18. század végi női emlékkönyvek, melyekben nem egy helyen lelhetők bizonytalan kézvonásokkal, szabálytalan betűkkel, magyaros írásmóddal írt, de német nyelvű sorok. Ez magyarázza azt a jelenséget is, hogy Fáy András emlékkönyvében Fáy József például háromszor, három különböző időpontban, négy nyelven írja be szövegeit, franciául, németül, latinul és magyarul.

[307] FÁY András: Sáros-Patak 1794 tájban. *Nefelejts*, 1859. 29. sz. okt. 16. 335–336.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

2. Az „aranyközép" albuma: Fáy András társasági könyve

Katona Tünde a weimári gyűjtemény magyar bejegyzőit vizsgáló disszertációjának albumpoétikai fejezetében Lilienthal nyomán hívja fel a figyelmet arra, hogy az előre beköttetett albumokban íratlan (de az is előfordult, hogy az emlékkönyv elején a tulajdonos által beírt) etika szabályozta a bejegyzés sorrendjét. Az emlékkönyvek első lapjai az előkelő személyeknek: nemes, tudós rangot viselő egyéneknek volt fenntartva (akárcsak a *silvae* típusú alkalmi verseket tartalmazó kötetekben), az album végén pedig a közeli barátok jegyezték be soraikat (szintén az alkalmi versek kötetbe szerkesztésének elveire emlékeztetően). Az ilyenfajta elrendezés, emellett pedig a bejegyzett szöveg jellege, az emléklap felépítése (tartalmaz-e minden elemet – jelmondatot, ajánlást stb.), a bejegyzett szöveg stílusa, sőt a kézírásra fordított gond is, a tulajdonos és a bejegyző közötti kapcsolatra derít fényt. Az emlékkönyveknek ez a néma jelrendszere megváltozik a 19. század első harmadában, amikor az előre beköttetett albumok helyett az utólag kötetbe rendezett *emléklap* válik divatossá. A kész albumok esetében a tulajdonos annyiban szervezhette meg a saját kötetét, amennyiben megválaszthatta a bejegyzésre érdemesnek tartott egyéneket. Ezekben a könyvekben a bejegyzők státusa és a bejegyzések minősége portrét formált az album birtokosáról is, de elsősorban a bejegyzőnek nyílt alkalma önarcképformálásra. Az emléklap nagyobb szabadságot engedett az utólag összeállított anyag elrendezésében, megszerkesztésében, a kötet tehát variálhatóbbá vált. Az album birtokosa e variálhatóság által jellemezhette önmagát, a hozzá írt szövegek és bejegyzőik rangsorolásával.

Fáy első emlékkönyve bekötött album volt. Az első lapra nyitányként a következő versszakot írta:

Fundamentom egy kő
Melyhez hogy ha több jő
Az oszlop nagyra nő
Ha nem lesz heverő
az epitő

Az album előre bekötött állapotát bizonyítja, hogy a bejegyzők reflektálnak Fáy kezdősoraira. Jakabfalvy, az első bejegyző például a vers motívumaira építi szövegét:

Két esztendeje már Édes Andrisom, miólta baráts tságunk Örök Oszlpa rakosgatásában a' leg készebb szorgalommal foglalatoskodik Lelkünk – s két eszten deji nyughatatlan, de édes küszködésünk utan – a Ter meszet Istene segittsége által meg raktuk már hiv barátttságunk Örök Oszlopa – halhatatlan Fundamen tomát;...

A második emlékkönyv ezzel szemben emléklapokból utólag összefűzött album. *„Itt küldöm az emlekkönyvi levelkét, forró*

köszönetemmel a megtiszteltetésért. Taubner most Párizsba utazott... Mihelyt megjő, azonnal átadom neki a számára küldött lapot..." – írja Székács József a könyv 14. lapján, 1840-ben. Taubner Székács által említett szövege azonban hiányzik az emlékkönyvből: vagy el sem küldte, vagy Fáy nem vette fel a lapot az albumba. A kötet felépítése, a bejegyzők, a bejegyzések és az üres lapok oldal- és sorszám szerinti elhelyezkedése ugyanis egy szimmetrikusra tervezett kötet sajátosságait mutatják.

Húsz évi szünet után, 1831-ben nyitja meg Fáy a második emlékkönyvét: első bejegyzője Stettner György, 1831. október 29-én, egy évvel Kisfaludy és két hónappal Kazinczy halála után. 1831. december 15-ig, amíg az akadémia Fáyt is tiszteleti tagjául nem választja, két bejegyzés található még albumában, Bajzáé 1831. nov. 16-án, Bártfayé pedig nov. 18-án. A további dátumok az akadémia tavaszi (márciusi) vagy őszi (szeptemberi) közgyűléseinek időpontja körül csoportosulnak, ilyenkor a vidéki tagok is felutaztak Pestre, s Fáy általában társas esteket rendezett a számukra.

A bejegyzők közül szinte mindannyian (Csoma Borbála, Szentpétery ezüstműves, Egressy Etel, Takács Éva, Ferenczy István kivételével) akadémiai, sokan Kisfaludy Társaság-i tagok, tehát a nemzet, az irodalom és a művészet reprezentánsai, és Fáyhoz is mindannyian mint a nemzet képviselőjéhez fordulnak. Fáy – Kazinczy és Kisfaludy halála után – ilyen szerepet szánt önmagának is. Nem irodalmi vezér akar lenni, nem is csak politikus vagy közéleti tekintély, hanem a nemzet egészét – minden társadalmi, művelődési és szociális rétegét reprezentáló univerzális egyéniség. Úgy képzelte el saját szerepét, mint ahogyan *A Bélteky ház*ban megkomponálta az ideális nemzeti egység eszméjét. Ez az ideál az emlékkötet megszerkesztésében is tükröződik. A kötet elején és végén, látszólag bármiféle csoportosítás nélkül sorakoznak a ma már kevésbé előkelőnek tűnő nevek. Az albumot Székely Imrének egy kottarészlete nyitja meg, majd a Miatyánk szövegének miniatürizált, ovális keretbe foglalt szövegei következnek, ezután pedig sorrendben a következő bejegyzők:

1. old.: rézmetszet
2. SZÉKELY Imre kottája
3. Miatyánk szövegei

11. GEBHARD Ferenc, Pest, 1841. augusztus 31.
12. KISS Károly, Pest, 1832. március 8.
13. SZTROKAY Antal, Pest, 1832. márc. 10.
14. SZÉKÁCS József, Pest, 1840. aug. 1.
15. BÁRTFAY László, Pest, 1831. november 18.
16. STETTNER György, Pest, 1831. október 29.
17. BAJZA József, 1831. november 16.
18. SZENT PÉTERY József pesti ezüstműves
19. VACHOTT Sándor, Pest, 1840. őszelő 2.

20. HORVÁT József Dr. Pest, 1832. márc. 10.
21. KOSSOVICH Károly
22. TAKÁTS Éva
23. GAAL József, Pest, 1841. szeptember 1.
24. SZILASY János professor, Szombathely, 1832. aug. 14.
25. GARAY, Pest, 1841. aug.
26. HORVÁTH Mihály
27. TARCZY Lajos pápai főiskolai tanár, Pest, 1841. nyárutó 31.
28. SZÉKELY József, 1852. szept. 12.
29. PÓLYA D. Pest, 1839. máj. 1.
30. A. BALOGH Pál, Pest, 1832. jan. 3.

32. SZEMERE Pál, Pest, 1832. márc. 10.
33. BERSENYI Dániel, Pest, 1832. márc. 10.
    CSOMA Borbála, KIS János, SZTROKAY Antal előtt
34. KARACS Ferenc rézmetsző
35. KÖLCSEY Ferenc, Pest, 1832. szept. 1.
36. FOGARASI János
37. EGRESSY Etel, 1844.
38. HETÉNYI János, Pest, 1841. aug. 29.
39. ZSOLDOS Ignácz, Pest, 1841. szept. 6.
41. SZALAY Imre
44. KÁLLAY, 1834. máj. 17.
45. TÓTH Lőrinc, 1840. szeptember 4.
46. KIS János, T. Sz. jelenlétében
47. SZLEMENICS Pál Pest, 1841. aug. 31.
48. DEÁK Ferenc, Pest, 1842. jan. 2.
49. SZEDER Fábián
50. HORVÁT Endre
53. VÖRÖSMARTY
54. BITNICZ Lajos
55. SZÉKÁCS József, Pest, 1840. aug. 1.
56. SCHEDIUS Lajos, Pest, 1841. szeptember 2.
57. PÉCZELY József, Pest, 1840. aug. 31.
58. FÁBIÁN Gábor, Pest,1841. aug. 31.
59. GUZMICS Iszidór
60. ERDÉLYI János, Pest, 1840. szept. 2.
61. NAGY Ignácz, Budapest, 1840. júl. 31.
62. SZIGLIGETI, Pest, 1840. szept. 10.
63. CZUCZOR Gergely
64. FERENCZY Jósef, Budapest, 1834. szept. 20.
65. FERENCZY István
66. THAISZ András, Pest, 1832. márc. 8.

A bejegyzők *foglalkozását* tekintve azonban az derül ki, hogy az első tíz személy mindegyike más-más hivatás és irodalmi-társadalmi státusz képviselője, és mindannyian közvetlenül, név szerinti megszólítással fordulnak az albumtulajdonoshoz. Gebhard Ferenc orvos különös érdemnek érzi, hogy „*az egész Hónban igen tisztelt Fáy András Úr Emlékkönyvében*" nevének is jutott hely. Pedig Fáy nem is viseltetett

iránta túlságosan mély rokonszenvvel. Élete végén írt önéletrajzi jegyzeteiben azt állítja, hogy Gebhardot, Horváth Józsefet és Pergert Döbrentei vitte be az akadémiába a balszárny, Vörösmarty, Bajza, Toldy, Fáy elleni erősítésként, de velük „*semmit sem nyert az akadémia*"[308]. Gebhardon kívül még három orvos szerepel az emlékkönyvben, Almási Balogh Pál, Horvát József és dr. Pólya, mindhárman Fáy személyes barátai, de egyikük sem közvetlenül neki címzett szöveget ír az emléklapra. Horvát József az *Árpádiász*ból másol be egy mondatot („*Nemzeti boldoglét idegen, hol távul az egység*"), Pólya doktor a magyar karaktert jellemzi, közvetetten Fáy vendéglátó házára célozva, de név szerint nem említve őt („*Magának éhezni, mást jól tartani – magyar szivesség*"), Almási Balogh Pál pedig erkölcsi szentenciát fogalmaz meg a férfitermészet állhatatosságáról („*Az erős és tántoríthatatlan lélek bélyegzi a férfit; a szeszély és változékonyság csak az asszonyok tulajdoni*").

Az albumnyitó bejegyzés érdekessége az is, hogy Gebhardot, noha még 1831. november 17-én az akadémia tagja lett, Fáy – sok más akadémikussal ellentétben – tíz évig nem kéri fel emléksorok írására. Pedig Gebhardnak nemzeti érdemei is vannak: nemcsak a himlőoltást vezetteti be országosan, hanem 1824-ben tanári székfoglaló beszédét, Magyarországon először, magyarul tartja meg az orvosi karon. Fáy emlékkönyvébe azonban majd csak 1841-ben jegyzi be szövegét, miután egy évvel korábban orvosi és tanári tevékenysége elismeréséül nemességet nyert[309].

A második bejegyző, Kiss Károly, a budai Császárfürdő tulajdonosa, nemes, katona és író, a pesti Kisfaludy-kör tagjaként jelennek meg írásai az *Auroráb*an[310]. Ő is közvetlen megszólítással fordul Fáyhoz: „*Barátságunk fennmaradását szívéből ohatja* [!]..." Sorrendben a harmadik a keresett pesti ügyvéd és országos hírű jogtudós, Sztrokay Antal, aki egy nappal azután jegyzi be emléksorait az albumba, hogy az akadémia 1832. március 9-én tagjai közé választotta. A negyedik helyen az albumban Székács József evangélikus szuperintendens, a katolikusok által is szívesen hallgatott hitszónok 1840-ben keltezett levele áll (Fáy neki írja majd meg 1859-ben második önéletrajzi levelét[311] – az elsőt Szemerének küldte el 1839-ben). Az ötödik, Bártfay László, Károlyi György titkára és a pesti írói kör számára szalont fenntartó házigazda, utána Stettner és Bajza következik, majd Szentpétery ötvösmester és a bejegyzés időpontjában még kezdő költőnek számító

---

308 FÁY András visszaemlékezései az MTA kézirattárában, Badics másolatában. Fáy eredeti kézirata nincs meg. Részleteit Badics átdolgozva és megszelídítve megjelentette a *Vasárnapi Ujság* 1886-os évfolyamában (38–39. sz.) (Függelék VI.)

309 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. k. Bp. 1881–1894. (A továbbiakban: SZINNYEI:) III. k. 1070.

310 SZINNYEI: VI. k. 352–358.

311 Fáy András önéletírása. Levél Székács Józsefhez, Pest, 1859. máj. 20. *Fővárosi Lapok* 1873. febr. 27. 48. sz. 205.

Vachott Sándor, aki az akadémiának is csak három évvel a bejegyzés után, 1843-ban lesz tagja.

Horváth József (orvos) és Kossovich Károly (ügyvéd) után Takács Éva, a nőírók körüli viták elindítója is szerepel az albumban. Takács Éva (Karacs Ferencné) társas kapcsolatok révén is közel áll Fáyhoz (Karacsék állandó vendégei a Fáy-ünnepségeknek, s Fáy is gyakran részt vesz a szomszédságban lakó család irodalmi estjein[312]), érdekes azonban, hogy a Csapó-családból például, amellyel Fáy szintén jó barátságban áll[313], senki nincs jelen az emlékkönyvben. Fáy a következő, az ötvenes évek közepén megnyitott albumában is csak színésznőktől és egyetlen költőnőtől (Majthényi Flórától) kér emléklapot.

Az album középpontja a 33. lapon elhelyezkedő Berzsenyi-bejegyzés. Közvetlenül előtte áll Szemere Pál szövege, mögötte, a 34. lapon Karacs Ferencé, a 35. oldalon pedig Kölcseyé. A legközvetlenebb barátok és a legtiszteltebb költők ilyen csoportosítása arra vall, hogy az emlékkönyvnek ez a néhány lap a legelőkelőbb helye. Fáy visszaemlékezéseiben is ezekre a legbüszkébb: „*Berzsenyi Daniel, maga literaturai korának ritka tüneménye, s még ma is ragyogó csillag egünkön, oly egyszerű, igénytelen férfiú volt, kiről, csak Kölcseynek adott feleletéből sejthetni, hogy tartott valamit általánosan magasztalt költeményeiről. Külseje s egész modora, megfelelt ezen benső igénytelenségének és szerénységének. Emlékezem a tudományos akadémia egyik ülésében, midőn a tagok a külföld literatúráiból átfordítandó jelesebb műveket jelölgették, s ez alkalommal széles olvasottságaikat tárogatták ki, mily minden satyrától ment álmélkodással szóllotta e szavakat: „Istenem be tudósak ezek az urak!" Szive gyermeteg hajlamának szép vonását láttuk egykor Pesten, amidőn egy szemüvegeket áruló szegény gyerkőcz kínálására, noha szemüveget nem használt, egyet csupa könyörből megvásárlott. Ő testestül-lelkestűl mezei gazdának mutatta úgy szavaiban, mint viseletében magát, s külsejéről senki sem sejthette benne a ritka tehetséget, izlést és műveltséget. Ez volt az oka, hogy midőn 1832-nek tavaszán, Szemere Pál rokonom és barátom, őt hozzám elhozá, s kitalálnom hagyá: ki tisztel meg látogatásával? Berzsenyire, csak művei előtt tökéletlenűl megjelent arczképének némely vonásairól sejtettem. – Tökéletlennek mondom ez arczképet, mert az termetes, martialis alakban képzelteti velünk Berzsenyinket, s ő alacsony termetű és szerény, igénytelen arczú, csöndes, kevés beszédű férfiú vala. – A magyar zenének annyira barátja volt, hogy kész vala barátjai vig körétől a zenéző czigányokhoz fordulni, s elmerűlve hallgatni őket. Igen jellemző, fesztelen és őszinte egyszerűségére nézve az, mit Szemere Pál, Kis János és én únszolásainkra, 1832-ben emlékkönyvembe följegyzett:*

---

312 Vö: Karacs Teréz emlékezései. In: SÁFRÁN: i. m.

313 Vö: VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. *Figyelő* 1888. XXV. 161–171., és Bp. 1887–1890. 1–2. k.

»Hirtelenében nem jut egyéb eszembe, mint nevem Berzsenyi Dániel«."[314]

Ugyanennek az emlékezéssorozatnak a következő fejezetében említi Fáy Szemere Pál és Kölcsey bejegyzését és azt a barátságot, amely hármójuk között fennállt: „*Kölcsey Ferencznek, a tisztelt emlékezetű férfiúnak, kivel és Szemere Pállal egykor-máskor sok lelkes órát töltöttem, én is sokkal tartozom. Ő vala az, ki időt és fáradságot vőn magának műveim megrostálására s magán levelében figyelmeztete úgy erőmre, mint gyöngéimre. A férfiú komolyan csöndes, magába vonult, ritka mosolyú és beszédű volt, kiből még élte delén is senki sem nézte volna ki az egykori nagy szónokot. – Érzelmei melegek valának ugyan, de azok csak tollba s nem szavakba is ömledezének. Kiereszkedő csak ritkán s csak derült kedélyében és meghitt baráti körökben vala. Tudományos és literatúrai készültsége, olvasottsága ritka, s példányúl szolgálhatott némely könnyűszerű iróinknak. – Szemere Pálunk, kit irodalmunk nemtője még életben tart s tartson sokáig közöttünk! – valamint elménczsége árjaival, még aggott korára is, lelke társalgási köreinknek: úgy alkalmakkor elszórt kritikai nyomós észrevételeivel, tanúság az irói tehetségekre nézve. Engemet eleitől fogva a víg kedélyű irodalomra szánt. – Az emlékkönyvi bejegyzések, érdekesek akkor, ha egyszersmind jellemzők. Ilyenek némiképen Kölcseynek és Szemerének, emlékkönyvembe tett bejegyzéseik. – Kölcsey e szavakat irá: »Kövesd a korszellemet, vagy vezesd; de elébe magadat ne told.« Szemere ezt: »Sorsában megnyugodt szívnek sok a kevés, de legtöbb is kevés annak, ki többre vágy.« – Mily lelkes irodalmi hármas fűhere vala ez! És a fűherének – már csak egy levélkéje leng közöttünk.*"

Az idézett részletek arra is utalnak, hogy a korabeli irodalmi folyamatok súlypontját Fáy nem a Vörösmarty–Bajza–Toldy-hármasban látta. Toldy Ferenc neve például Fáy emlékkönyveiben nem fordul elő, és emlékirataiban is csak egy-két helyen említi, Sédel néven. Bajza jelen van az albumban, sőt dátum szerint a legelsők között kerül be, de nem kiemelt helyen a beszerkesztett kötetben. Fáy magatartásáról az 1830-as évek elejének vitáiban volt már szó: Kazinczy és Fáy, írja Bajza Toldynak 1830. május 18-án, „*mint valami gyáva vén asszonyok titkon örűlnek, hogy Döbrenteit zúzzuk...*"[315], vagyis Fáy Bajzáék mellé áll ugyan, de a nyílt vitától idegenkedik mind a Conversations-perben, mind a későbbi Aurora-vitában. Feltételezhető ezért, hogy Bajza erre a túlzottan óvatosnak tűnő magatartásra célozhatott, amikor ezt írta az emlékkönyvbe: „*Egészen hallgatni vétkesebb, mint nem egészen jól szólni ott, hol az igazság ügye van a kérdésben.*"

---

[314] FÁY András: Irodalmi tarló-virágok. Emlékezzünk a régiekről, hálával és kegyelettel! *Szikszói Enyhlapok*, szerk. Császár Ferenc. Pest, 1853. 76–83. Kézirata: OSZK Kézirattára, Quart. H. 1347. Fáy hátrahagyott iratai. 2. csomó. (Vö. Függelék IV.)

[315] BAJZA–TOLDY LEV. 285. sz. lev. Bajza Toldynak, Pest, 1830. máj. 18. 496.

Fáy pártatlanságát vagy finom pártoskodását nemcsak a Bajza-megfigyelés támasztja alá, hanem az a tény is, hogy miután 1831 őszén Bajzával és Stettnerrel – az egyik párttal – írat albumába, a következő év tavaszán, az akadémia március 9-iki ülése körüli napokban a másik félt, Thaisz András és Szemere Pált is felszólítja ugyanerre. Thaisz bejegyzése („*A józan ész s tiszta lelki ismeret, legjobb politica*") az album legutolsó helyére kerül. Ez a tény azonban, az album szerkezetét tekintve nem értékelő gesztus, inkább összegzése, hangsúlyozása annak az állást nem foglaló, kívülmaradó magatartásformának, amely 1852-ben, az album utolsó bejegyzésének, így valószínűleg a könyv lezárásának, beköttetésének évében a felsőbb fórumok felé is, a hazai közvélemény felé is aktuálisnak mutatkozott.

Az utólag összefűzött emléklapoknál, hacsak tulajdonosuk nem tervez utólagos illusztrációkat kötetébe ragasztani, általában már nincsenek üresen hagyott oldalak, mint az előre elkészített albumoknál, ahol a bejegyzők választásától függően alakult a betöltött és kihagyott lapok aránya. Fáynál mégis több üres hely található a kötetben, mintha szándékosan tervezte volna a bejegyzéseket tartalmazó tömböt 66 oldalasra. Az emlékkönyv ugyanis összesen 75 lapot tartalmaz. Az első oldal rézkarc, a második Székely Imre kottája, a harmadik pedig a Miatyánk szövegének miniatűrje. Ez a három oldal az album művészeteket egyesítő nyitánya (a Székely által leírt hangjegyek is nyitányszerű dallamot rögzítenek). Ezután a 4–11. lapok üresek. A bejegyzések sorozata a 11. lapon kezdődik, és sorszám szerint halad a 30. oldalig, ahol a Szemere-Berzsenyi-Karacs-Kölcsey szövegeket megelőzően szintén egy üres lap található, mintha Fáy így is elkülönítette volna a legértékesebb tömböt a többitől. A bejegyzések a 66. oldalig tartanak, ahonnan kezdve kutyákat, szarvasmarhanyájat, szarvasokat ábrázoló rézkarcokkal fejeződik be a kötet.

Ha csak azt a 66 oldalt tekintjük, amely a bejegyzéseket tartalmazza, az üresen hagyott oldalakkal együtt, akkor kétféle, egy lapszám szerinti, és egy bejegyzési sorszám szerinti szerkesztési elv figyelhető meg az albumban. Az albumban összesen 50 bejegyző szerepel a 66 oldalon. A lapszám és a bejegyzési sorszám tehát nem azonos egymással. A kötet lapszám szerinti középpontjában (33.) Berzsenyi szövege áll, míg a bejegyzők számának (50) középpontjában Kölcseyé. Kölcsey bejegyzése ugyanis a 24. vagy 25. szöveg a kötetben, attól függően, hogy a 33., Berzsenyi-kézírást tartalmazó lapon a második bejegyzést külön, vagy Berzsenyiével egyben számítjuk-e. Ez a lap tulajdonképpen társas oldal, az aznap Fáynál lévő társaságnak – Csoma Borbálának, Kis Jánosnak, Sztrokay Antalnak a neve is szerepel rajta.

A Berzsenyi után következő 13 helyen (46. oldal) olvasható Kis János bejegyzése. Ez az oldal szintén társas lap, ugyanazon a napon keltezve, mint Berzsenyié, és szintén Berzsenyi-szöveggel, csak ezt most Kis János idézi:

Rablántzok a' földi szenvedések,

Mellyeket tsak a' halál szakaszt;
Rózsaszálak a' gyönyörüségek,
Mellyeket egy őszi szél hervaszt:
Boldog, ki a' reámértt lántzokat
Itt nemesen türve viseli,
'S a' hervadó gyenge virágokat
Az erköltsnek 's észnek szenteli.

Szerezte Berzsenyi Daniel. Diktálta T. Sz. Pné asszony. Leirta egy szép pillanatban Pesten, Mártz. 10dikén Kis János mk
1832.

A bejegyzés száma szerint, ahol Kölcsey a középpont (a 25. bejegyzés a 35. oldalon), 13 szöveg után jönnek Vörösmarty sorai (a 38. bejegyzés az 53. oldalon).

Mindezek mellett továbbra is érvényes az album megszólítás szerinti szerkezete. A Kölcsey utáni bejegyzésekben Fáy Andrást egy-két kivétellel már nem mint barátot, hanem mint hazafit, a nemzeti és művelődési ügyekben fáradozó reformert vagy mint pártfogót, mestert, közéleti egyéniséget értékelik az emléklapok írói. Vörösmarty, akinek barátságára Fáy nagyon sokszor hivatkozik emlékirataiban, ezeknek a bejegyzéseknek kerül a legelőkelőbb helyére. Ez utóbbi szerkesztési elv érvényességét igazolja az az eljárás, hogy Fáy András például Székács Józsefnek az együtt megküldött, egy napon keltezett kísérőlevelét és emléklapját szétválasztja, és a közvetlenül őt megszólító levelet az emlékkönyv első felébe, a személyes hangú bejegyzések közé iktatja be, a magyar színházról szóló epigrammáját pedig az albumnak a haza ügyeire vonatkozó bejegyzései közé, 55. oldalként fűzi a kötetbe.

A bejegyzők a Fáyhoz való viszonyulásukban jellemzik önmagukat: gyakran érezhető, hogy nem csak retorikáról van szó, amikor megtiszteltetésnek érzik a gyűjteményben való részvételt, és nem is magánemlékkönyvnek tekintik Fáy albumát. 1806-ban, az Árkádia-per idején vita tárgyát képezi többek között az is, hogy egy Csokonai-emléknek hol legyen a helye, temetőben, bibliotékában, a Nagyerdőben vagy valamelyik debreceni utcán.[316] Mindez azt jelzi, hogy a század elején az írói-költői kultusznak éppen csak alakulni kezdenek a formái és a helyszínei. A harmincas évekre, Kazinczy „Freundschaftstempel"-je és Ponori Thewrewk József kezdeményezése után – aki Kazinczy által is buzdítva városról városra járja a nemzet akkori nagyjait, festővel az oldalán, s arcképeket készített róluk a jelen- s utókor számára – a kultuszteremtés vágya és igénye a közgondolkodásban is elterjedt. A folyóiratok sorozatban hozzák le a költők, írók, közéleti egyéniségek arcképeit, s az emlékezők, életrajzírók, szemtanúk és kortársak szövegeiben, levelezéseiben egyik leggyakoribb téma, hogy ezek az arcképek mennyiben felelnek meg, vagy mennyiben térnek el a

316 Kazinczy Ferenc Kis Imrének. Széphalom, 1806. szept. 8. In: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. S.a.r. SZALAI Anna. 403–406.

valóságtól. Az akadémia, bármennyi kifogás is érte szerkezetét és működési elveit, a 30-as évek elején szintén *a magyar Pantheont* jelentette, amely nemzeti és tudományos halhatatlanságot igért a jelölt számára. Fáy emlékkönyvének, minthogy tulajdonosa nemcsak irodalmi, hanem a tudomány és közélet minden területén elismert, elsőrangú egyéniségnek számított, a Pantheon-szerepe is fontos volt a bejegyzők számára, mert itt a korszak legjobbjaival egyenrangúként kerülhetett ugyanabba a gyűjteménybe. Ezért általában olyan szöveggel léptek e kötetbe, amely elveiket, személyiségüket a leginkább tükrözte.

Hogy Fáy albumát nem magánemlékkönyvnek tekintették, azt éppen ez a teljességre törekvő önábrázolás bizonyítja a leginkább. Egyetlen aláíratlan vagy monogramos bejegyzés sincs a kötetben, mindenki a teljes nevét, sőt gyakran születési időpontját és helyét is feltünteti (Stettner György, Takács Éva), a magukat kevésbé közismerteknek tekintők pedig foglalkozásukat is aláírják (Gebhard Ferenc orvos tudor és K. egyetemi tanár, Szent Pétery József pesti ezüstműves stb.). Fáy ezekből az önjellemzésekből szerkeszt albumában egyetlen nagy mozaikos önarcképet, szimmetrikusan elrendezve a barátnak, a hazafinak, és a kettő közé ékelve a legértékesebbet, az írónak a szerepkörét.

3. Az országgyűlési emlékkönyv

Fáy időrendben harmadik emlékkönyve az az országgyűlési album, melyet 1836-ban, Pozsonyban, pestmegyei képviselőként nyitott meg és zárt is le. Lapjain egyetlen szöveg sem található, kivétel nélkül nevek és postacímek sorakoznak benne. Hogy Pozsonyban is szokásos volt emléksorokat kérni, azt az ugyanabban az időben szintén ott tartózkodó Molnár Antal albuma bizonyítja. Ő Fáyval ellentétben nem kezd új kötetet az országgyűlésen, hanem az 1829-ben megnyitott diákkori albumát viszi magával. Később majd ugyanez a könyv a szabadságharcban is nála van, mint azt Csomortányi Lajos, a Lehel huszárezred századosának 1848-as, a 10. honvéd huszárezred orvosának 1849-es vagy az aszalósi honvédeknek szintén az 1849-es társas lapja mutatja. Ebbe az albumba írat Molnár a képviselőkkel, akik közül sokan szintén csak a nevüket és címüket tüntették fel (közöttük Fáy András 1836. ápr. 28-án, az 54. lapon), de többen szöveget is írtak mellé. Kossuth Lajos 1836. április 14-én például a „*Haza és Haladás*" jelszót jegyezte neve fölé (21. lap).

Fáy dokumentálni akarja az országgyűlésen való részvételét, anélkül azonban, hogy az ott folyó vitákban és a jelenlévő személyek, pártok oldalán állást kellene foglalnia. Ezért tűnt talán a legcélszerűbbnek számára egyrészt egy külön emlékkönyv megnyitása, másrészt pedig

kizárólag aláírások gyűjtése. A Függelékben ennek az emlékkönyvnek a tartalmát nem közöltem.

4. Az életmű örök oszlopa. Az utolsó emlékkönyv

1855-ben Fáy egy sor csaknem azonos szövegű levelet küld szét az ország minden részébe, mellékelve emléklapjait, melyekre bejegyzéseket kér újonnan nyitott albumába: „*Kedves ajándokúl fogna szolgálni öreg napjaimra nekem, birhatnom azon iróink kézvonásaikat, kik irodalmunk valamelly ágában sikerrel fáradoztak...*" – írja például Májer Istvánnak, vagy kissé más megfogalmazásban Egressynek: „*Miután a hazai nevezetesebb irók és müvészek eredeti kézvonásaikat nagyobbára már birom: nagy örömömre fogna szolgálni birhatnom azokét is, kiket megnyerhetni még lehete szerencsém...*"[317] Hasonló levelet küld Lisznyay Kálmánnak, Gyulai Pálnak (ők ketten, úgy látszik, nem válaszoltak, mert bejegyzésük hiányzik az albumból), Mentovich Ferencnek, Szilágyi Sándornak, Arany Jánosnak, és feltehetően az albumban szereplő más bejegyzőknek, még a pestieknek is, mert Fáy az ötvenes években közismerten keveset járt társaságba.

A 62 fóliót tartalmazó albumban 33 bejegyző szerepel 50 oldalon (a bejegyzések hosszúsága miatt, az előző kötettel ellentétben, gyakran a versókon is található szöveg). Ha az előző emlékkönyv 66 oldalas bejegyzéseket tartalmazó tömbjét tekintjük az 50 bejegyzővel és a 33. helyen Berzsenyivel, akkor akár a számmisztika gyanúja is felmerülhet a két albummal kapcsolatban. Ebben az utolsó emlékkönyvben a bejegyzések (Tompa Mihály szövegével) a 15. oldalon indulnak, és üres lapok csak a kötet elején állnak, a belsejében nincsenek kihagyott helyek. A központosított szerkesztés nyomai itt is felismerhetők, bár Fáy ezúttal nem annyira pontosan tartja magát hozzá, mint az előző albumban. A bejegyzéseket tartalmazó tömb közepe táján, a 14. és 18. helyen Jókai és Laborfalvy Róza bejegyzése áll, Jókaitól pedig körülbelül egyenlő távolságra Arany János levele illetve bejegyzése (Arany János, Mentovich Ferenc és Szilágyi Sándor leveleit és szövegeit, akárcsak az előző könyvben Székács József esetében, itt is egymástól elválasztva fűzi be).

Az emlékkönyvben nagy számmal szerepelnek a Nemzeti Színház tagjai, akik az előző emlékkönyvből szinte teljesen kimaradtak. Fáy ebben az időszakban nem jár színházba, miután az operabizottság 1852 körül visszautasította fia művének előadását. A sértett apa majd csak 1857-ben hajlandó újra a színházba lépni, amikor írói jubileuma alkalmából előadták egyik darabját, a *Régi pénzek*et. Két évvel korábban

[317] Fáy levele Májer Istvánnak, 1855. szeptember, OSZK Levelestár, és Egressy Gábornak, Pest, 1856. márc. 3-án, uo.

azonban még Egressy Gábort kéri idézett levelében, hogy a megnevezett színészektől is gyűjtse be az emléklapokat. Így kerül be Szentpéteri Zsigmond, Füredy Mihály, Lendvai Latkóczyné, Szigeti József, Benza Károly, Hollósy Kornélia és Egressy Gábor neve az albumba. A könyv utolsó lapján a színészek közül még Schodel Rozália szerepel, de a kéziratnak mind a dátumából, mind a szövegéből azt gyanítani, hogy eredetileg nem a kötetbe készült, és az emléklapra úgy ragasztotta rá valaki a kivágott papírdarabot – valószínűleg egy ajándékcsomagra szóló feliratot. Ez az egyetlen eset az emlékkönyvekben, hogy Fáy feleségéről szó esik: *„Krisztus Urunk születése estvéjén 1840. Fáy Andrisnénak Schodel Rozália."*

Fáy levélbeli felszólításai, akárcsak az előző emlékkönyv esetén, most is egy Pantheonszerű gyűjteményben való részvételre vonatkoznak, de amelyben most már, főként a fiatal generáció esetében, nem annyira a személyes, baráti kapcsolat fog előtérben állni, inkább a tulajdonos egyénisége, életkora és múltja. A bejegyzéseknek – a felkértek ezt többnyire meg is értik – nem a bejegyzők saját pályájáról, nem is a közös célokról vagy a jövőt illető hazafias gesztusokról kell szólnia, hanem a pályát megfutott, a múltat még emlékeiben őrző egyéniség érdemeiről. Ez az emlékkönyv, a bejegyzések nagy részét tekintve a tulajdonosnak állított emléktábla, egy életmű „örök oszlopa".

Az ötvenes évek első felében Fáyt úgy emlegetik, mint aki a negyvenes évek politikai és közéleti művei után (1839-es és 1840-es takarékpénztári terve, a református főiskola felállításáról szóló elképzelése, a politikiai nézeteit fejtegető, Széchenyinek és Kossuthnak adott felelete, a nőnevelésre vonatkozó elképzelései, a vallási ügyeket stb. tárgyaló művei[318]) „visszatért az irodalomhoz". Ez olyan szempontból igaz, hogy Fáy ugyanazokat az irodalmi és közéleti témaköröket újítja fel, mint amelyek a 20-as és 30-as években népszerűknek mutatkoztak: regényeket (*Jávor orvos és szolgája Bakator Ambrus*, 1855., *A Szutyog-falviak*, 1856), vígjátékokat, novellákat ír, aforizmaköteteket ad ki, és nevelési kérdéseken elmélkedik. Felélénkül a levelezése a folyóiratok szerkesztőivel, Császár Ferenccel, Székáccsal, Pompéry Jánossal, Pesty Frigyessel, Eötvössel, Jókaival, Vachott Sándornéval, Csengeryvel[319], kéziratokat küld nekik, az ötvenes évek végétől egyre gyakrabban „az utolsó mű" jelzővel. Az ötvenes évek elején azonban, amikor Pesten szinte mindenki hiányzik a korábbi nagy írók közül, Bajza, Vörösmarty, Vachott, Sárosy vidéken vannak, sokkal inkább tűnnek Fáy megújult ambíciói irodalmi szervezkedésnek, újrakezdésnek, mint egy életmű

---

318 Terve a pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak. Buda, 1839; A Pestmegye pártfogása alatt álló hazai első takarékpénztár szabályai. Pest, 1840.; Javaslat egy Pesten állítandó református főiskola tárgyában. Pest, 1840.; Kelet népe nyugaton. Buda, 1841.; Nőnevelés és nőnevelő intézetek hazánkban. Pest, 1841.; Óramutató. Jóakaratú hitfeleinek mutogatja. Pest, 1842.; A Jelenkorban megjelent összeállítások a hon legközelebbi teendői körül. Pest, 1846.; Az életbiztosító intézet terve. Pest, 1848.

319 Vö: OSZK Levelestár: Fáy András 50-es évekbeli levelei az idézettekhez.

lezárásának. Erre vall az emlékkönyvben szereplő új és régi irodalmi nevek együttese: Tompa Mihály, Szemere Miklós, Arany, Mentovich, Bérczy Károly, Losonczi László, Balogh Zoltán, Berec Károly stb., akik egy induló irodalom jelenlévő vagy leendő nagyjainak számítanak. Aranyt és Jókait kivéve a fenti nevek arról is tanúskodnak, hogy az ötvenes évek elején az az irodalmi irányzat vált újra divatossá, amelyhez a reformkort megelőzően maga Fáy is tartozott: az anekdotázó, történetező vidéki stílus. A Bach-korszakban módosul a reformkori vita a vidék és város között: míg a húszas és harmincas években tömegestől költöznek be a vidékiek a városokba, főleg Pestre, most a fordítottja zajlik, a vidékre való kivonulás válik célszerűvé, s ennek köszönhetően lesz ismét divatos a nem városi életforma és ízlés (Jókai 1856-ban írja *A régi jó táblabírák*at, rehabilitálva a negyvenes években annyit gúnyolt vidéki-köznemesi intézményt).

Fáy joggal érezhette a divatot a saját oldalán, de irodalmi munkássága éppen e divatnak köszönhetően veszítette el aktualitását, élő befolyását az ötvenes évek irodalmára. 1853-ban ugyanis, amikor a *Szikszói Enyhlapok*ban közzéteszi a század első felének íróira vonatkozó visszaemlékezések egy részét, Gyulai Pál örömmel üdvözli írását, de Fáyt nem íróként, hanem *emlékezőként*, a régi korok még élő tanújaként emlegeti: „[Az irodalmi tarlóvirágok] *rövid, kedélyes visszapillantás irodalmunk múltjába. Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor, Vitkovics, Berzsenyi, Kazinczy és Kölcseyről veszünk nehány jellemvonást egyszerűen, igény nélkül odavetve. Mintha nagyapát hallanánk a kandallónál beszélni unokáinak a régi jó időkről, melyben élt, hatott, barátairól, kikről annyi szép emlékeket őrzött meg szivében. Bár minél többször hallhatnók, hogy legapróbb részletekig hű képét bírjuk azon kornak, mely nemcsak irodalmunkban, de nemzeti életünkben is egy új világ küszöbe. Fáy és Szemere – a még élő kortársak vannak hivatva, hogy fölelevenítsék azon örök tiszteletreméltó férfiak emlékét s adatokat hagyjanak hátra az eljövendő irodalmi történetírónak...*"[320] Így látják Fáyt az emlékkönyv bejegyzői is: a régi nemzedék képviselőjének, tanúnak, egy „tettdús", de lezárult pályával önmagát túlélő egykori nagy egyéniségnek:

Ládd ilyen kép tűnik föl képzetemben
Ha tettdús életedre gondolok.
Erős romképen áll az énelőttem,
Melyen feltünnek és meglátszanak
A szent hazáért égő szenvedély
S az eszmék ostromának nyomai.
S e rom nem puszta, nincs még elhagyatva:
Mutatja ezt a fényes lámpa: lelked,... (Mentovich)

Gyermek korod eseményeit megujulva látod agg korodban...Neved e korral öszve van fonva

320 GYULAI Pál: Szikszói Enyhlapok. In: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. S.a.r. Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Bp. 1961. 33–39.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

– mert egyik legmunkásabb bajnoka valál annak. (Szilágyi Sándor)

inkább meritettem a fentebbi idézetet is
az ő [Fáy] *munkáiból, ifjuságom néma, de szóló barátjaitól.* (Greguss)

Öreg barátom, hervadatlan ősz.
S taníts bennünket élni még sokáig! (Jókai) stb.

Az irodalmi sikerek újbóli elmaradása önvizsgálatra, pályájának végiggondolására készteti Fáyt. Amikor Székács József 1859-ben az igazságtétel igényével azt írja róla, hogy sohasem részesült az érdemeinek megfelelő elismerésben, sőt maga sem óhajtotta soha a kitüntetéseket, Fáy önérzetesen válaszol neki: meg tudja magát nyugtatni, élete és munkái nem voltak éppen nyomtalanok.[321] Tudja, hogy önérzete szerénytelenségnek tűnhet, de azzal védekezik, hogy levelét barátnak írja, aki ismeri pályáját, s meg tudja különböztetni az igazságot a hiúságtól. Pályájának objektív szemlélete, írja Fáy, a mai fiatalság szempontjából sem érdektelen, mert olyan korban élnek, melyben az ifjúság egy része *„könnyelmüleg némi ellenzéket szeret képezni a régiek ellenében, s melyben a divattá vált verselés majd minden más irói érdemet háttérbe szorít"*.

Fáy, felismerve a kanonizáció folyamatában a *szempontok*, aspektusok központi szerepét, a továbbiakban barátai, ismerősei – leendő méltatói – számára maga akarja a kulcsot megadni életművéhez: *„Miként a táj, ferde látpontbúl véve föl a festész által, sokat veszt bájaiból: ugy a férfiú is jóformán kivetkőztethetik lehető érdemeiből, ha kiforgatva körülményeiből, tévesztett szempontbúl itéltetik meg. Vedd tehát kedves barátom, nyiltszivű nézeteimet, használhatókat netalán egykor azon esetben, ha valaki holtom után érdemesnek tartaná emlékezni pályáimról s nem a kellő szempontból indúlna ki."*

Fiktív kritikusokkal és értékelésekkel vitatkozva maga sorolja fel saját hibáit és érdemeit, most már egyetlen más szerepkörét sem emlegetve, csak az íróit. *„...gátolt engemet az is, hogy a széppel és mulattatással mindenkor a* hasznost *kivántam párositani, mi a szoros aesthesissel nem mindenkor fér össze; ezekre nézve pedig állásom nem volt eléggé súlyadó; sőt irodalmi műveimnél rendesen az játszodtatott, hogy a melyek nekem a dolgozás hevében tetszettek is; később, midőn nyomtatás alá kerültek, sohasem voltam teljesen elégedett azokkal, s ugy tetszett nekem, mintha jobbakat is birtam volna irni. Valamint tehát nem követelem a remekséget és nagyszerűséget: ugy nem tartanám kellő szempontnak birálóimnál azt, ha ezek egyedül haladott korszakok és azon irók remekeivel hasomlittatnának össze, kik már nekünk – régieknek – mintegy vállainkon hághattak magasabbra..."*

A leendő kritikusok előtt három mentséget sorol fel irodalmi hibáinak megítéltetésekor. Az első az az irodalomtörténeti honfoglalási

[321] FÁY András önéletírása. Levél Székács Józsefhez. Pest, május 20. 1859. *Fővárosi Lapok* 1873. febr. 27. 48. sz. 205.

mítosz, amelyet Kazinczy és Toldy alkot meg a magyar irodalom kezdeteiről és ősállapotairól, s amelyet az irodalomtörténet lényegében véve azóta is érvényesnek tart.

1. „*Hogy én azon korban (1807, a midőn jelentek meg 13 éves korombeli dolgozataim is) kezdtem írni és folytatni irói működéseimet, melyben még a nyelv és aesthetikai izlés hazánkban – ugy szólván – bölcsőkben feküdtek, sőt az utóbbi a kotzebuei lafontaini sat sentimentalismus (álérzelgés), lovagi és kisérteties regények által nem kevéssé volt megvesztegetve; oly korban, melyben Kazinczyn kívül alig mutathatott más honi irónk jobb ösvényt; oly korban, melyben magyar nyelven csak olvastatni is némi érdem volt. Hogy olvastattam és kedvezően fogadtattam, bizonyitották majdnem rögtön elkelt munkáim. Jól tudom, hogy a közönség efféle tetszése nem mindenkor kritériuma a jeleségnek; de annak kimutatására nyom mégis valamit, hogy szerencsés valék némileg eleget tenni koromnak. Ifjuságomban sötétség boritotta a magyar irodalmat, és sötét éjjel több egy pislogó mécs, mint fényes nappal a lobogó fáklya.*"

A második mentsége a „telepesmítoszhoz" kötődik: az elfoglalt terület megműveléséhez, civilizálásához, az értékek összehordásához és felhalmozásához:

2. „*...több nemben vagy épen gyeptörőnek mondathatom, vagy legalább olyannak, ki uj eszmékkel, irányokkal gazdagitottam hazámat. Pedig ugy vélem, annak, ki először könnyű faderékkal szállott tengerre, szintugy megvan a maga érdeme, mint annak, ki később sorhajót épittet.*"

Végül a harmadik mentsége az irodalmi autonómiával szemben az integrált irodalomra való hivatkozás, a korhoz, helyhez és ízlésvilághoz kötöttség:

3. „*Többen, köztük Kölcsey, Kisfaludy Sándor, Bajza, sat. érdememül kivánták felróni, hogy műveim nyelvre, tárgyra, alkalmazásra: jellemzésre, zamatra és életre nézve kiválólag nemzetiek, magyarok. Ezért Majláth gróf is egyik munkájában ekként nyilatkozott: »Fáy's Werken sind mir unübersetzbar.« Ez okozá tán – csekély becsük mellett – azt, hogy műveim más irodalmak előtt nagyobbára ismeretlenek maradtak, noha a hazában elég kapósak valának.*"

Ilyen érv csak akkor juthatott eszébe Fáynak, ha pályájának áttekintésekor egy vele ellentétes irodalmi példa működött mérceként. Minthogy Petőfi Fáy szemében nem számított irodalmi tekintélynek (egy emlékkönyvet nemcsak a jelenlévők, hanem a távolmaradók is jellemeznek), a mérce csak Kazinczy lehetett. A több évtizeddel később is működő irodalmi példakép (ugyanakkor esztétikai téren ellenfél) azt bizonyítja, amit Fáy kései műveinek stílusa, írásmódja is sejtet: a húsz éves irodalmi szünet idő- és ízléskieséssel járt Fáy irodalmi gondolkodásában, és amikor az ötvenes évek elején újra kezdte irodalmi tevékenységét, már nem tudta átívelni a kihagyott évtizedeket, sem viszonyítási alapul elfogadni a romantikus írónemzedéket.

Ezért amennyire ő tanúja és őrzője volt egy korszaknak, életmódnak, irodalmi csoportnak, éppen annyira voltak tanúi és megőrzői a letűnt korszak nagyjai az ő egykori pályájának. Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Széchenyi barátsága, az emlékkönyvek bejegyzései és a folyóiratokban közzétett emlékezései elsősorban az ő életének, személyes értékeinek a hitelesítői voltak, és 1859-ben, éppen Fáy önazonosításában nyert szerepük folytán már semmiféle súrlódásnak, nézeteltérésnek a nyomát nem volt szabad viselniük ezeknek az emlékeknek. A Szemerének írt 1839-es önéletrajzban még emlegethető volt a Kazinczy-levelek feddő modora, a húsz évvel későbbi önéletrajz már elsimítja, és harmonikus, bensőséges kapcsolatba olvasztja fel az egykori ellentéteket: „*Befejezésül még azt említem meg* – írja életének összegezéseként –, *mi visszaemlékezéseimnek egyik főgyönyörét képezi, hogy gróf Széchenyi Istvántól és Kazinczy Ferenctől kezdve, le egészen a legujabb kor politikai, irodalmi és társadalmi nobilitásaikig, mindnyájának részint bizalmát és méltatását, részint benső barátságát voltam szerencsés birhatni; miért is soha sem volt okom és alkalmam – mint nem lett volna kedvem és időm sem – polemiákba keveredni.*"

VI. A Fáy-recepció néhány tanulsága

Amikor a Magyar Tudományos Akadémia 1886-ban a Fáy-centenáriumra pályázatot hirdet „*Fáy András életrajza s munkáinak kritikai méltatása*" címmel, egyszerre négy monográfia is készül: Badics Ferencé, Erdélyi Pálé, Findura Imréé és Koltai Virgil nagytanulmánya. A pályamunkákat recenzeáló Váczy János[322] finoman utal is arra, hogy talán mégsem Fáy lenne az a magyar író, akiről egyszerre négy műnek kellene megjelennie: „*Fáy egyéniségét nem kerítették hatalmukba a nagy szenvedélyek oly nemű convulsiói, a milyenek kevés nagy ember életéből hiányzanak s épen azért biographjoknak feladata kétszeresen nehézzé válik.*" Fáynak nincs életrajza, nincs egyénisége, az általa művelt műfajok, mondja Váczy, „*nem tartoznak a nehezen érthetők közé*", az egyedüli nehézséget a hatalmas anyag rendezése okozhatja. Fáy életrajza a korszaknak a rajza, állítja Zichy Antal is 1873-as akadémiai emlékbeszédében: aki Fáy életét akarja megírni, „*az hazánk újabbkori történetéhez fog*", vagyis Fáy maga a kor, a történelem, a nemzet, amelynek minden területén működött és hatott. Így látják őt az 1880 körüli utódok.

Az 1880-as évekre, a négy monográfia megírásával végbemegy és lezárul Fáy életművének és egyéniségének a teljes elszemélytelenítése, az önéletrajzi, életrajzi, irodalmi és nemzeti kultusz kialakulása. A folyamat több fázisban zajlik, de időnként észlelhetők olyan tömörülési pontok, amikor Fáynak és a korszak egyes társadalmi rétegeinek az önértelmezése találkozik egymással, amikor kölcsönösen szükségük mutatkozik egymásra saját önértékelésük kialakításához. A civilizációs és ízlésbeli kételyekkel küzdő, félvárosi-félvidéki közönség Fáyban látta a különböző eszmények összeegyeztetési kísérleteinek megvalósíthatóságát. Fáy modell volt a számukra a nacionalizmus ellentmondásos tendenciáinak – a hagyományhoz való ragaszkodásnak és az európaizálódásnak az etikai-esztétikai összebékítésére, ezért lehetett Fáy a húszas évek végétől a negyvenes évekig akadémiai tagként, színtársulati igazgatóként, a Nemzeti Színház építésének ügyintézőjeként, a Kaszinó és a Nemzeti Kör elnökeként, a hitfelekezetek békítőjeként, a Kisfaludy Társaság vezetőjeként stb. *az egész nemzet* képviselője. „Konzervatív reformerként" mégis csak addig volt és lehetett *a nemzet* reprezentálója, amíg a (megyei) középnemesség („táblabíróvilág") ízlésszintje háttérbe nem került a fővárosi politikai és értelmiségi eszmények mögött, vagyis amíg a városi középosztály és a városiasodó középnemesség első

322 VÁCZY János: Fáy András életrajza. *EPhK* 1891. 80–88.

generációja „a nemzeti serdülőkor" idején maga is megpróbált a civilizálódás, a művelődés, ezen belül pedig a társaság, a társalgás és a barátság eszményében közös utakat találni. Valójában ez volt az a rétege a közönségnek és a korabeli magyar társadalomnak, amely Fáyt befogadta, műveit olvasta és népszerűségét fenntartotta, a húszas-harmincas években éppúgy, mint a szabadságharc utáni időszakban, amikor a „táblabíróvilág" eszményei és a félvidéki-félvárosi mentalitás ismét aktuálissá váltak.

Fáy a nyilvánosság előtt ezen a középúton igyekezett a kompromisszumos megoldásokat felmutatni, és életrajzában, saját személytelenítésének első fázisában törölte illetve átfogalmazta azokat az életrajzi tényeket, emlékeket és feljegyzéseket, amelyek a kompromisszumok ellentmondásos hátterére fényt deríthettek volna. Az írótársakra való emlékezésekből, a Berzsenyi-bekezdésből kihagyja például azt a részt, ahol a Berzsenyi-féle klasszicizmussal szembeni idegenkedésről ír (Vö. Függelék I., III.). Úgy érzi, magyarázattal tartozik azért is, amiért a lexikoni per után Döbrenteit kéri maga mellé színigazgatónak.[323] A Széchenyinek írt 1834-es levélben[324] azzal indokolja az igazgatóságról való lemondását, hogy Döbrenteivel nem lehet együttműködni, pedig ekkor már nagyban folynak a viták Széchenyi és a Pest megyei tisztviselők között a Nemzeti Színház körüli építkezésekről, s Fáy talán csak ebben akarta a lehető legkisebb szerepet vállalni. Döbrenteit emlékezéseiben szintén meglehetősen ellenszenves egyéniségként és irodalmárként tünteti fel. A *Budapesti Szemlé*nek írt tanulmányában kiigazítja a Nemzeti Színház körül Széchenyivel támadt konfliktus történetét is.[325] Fáy volt az, aki Széchenyi terveivel ellentétben megszerezte a színház számára a Grassalkovich-telket, de Széchenyi előtt Földváryra, az akkori Pest megyei alispánra hárítja a felelősséget a Duna parti építkezés meghiúsítása miatt. Hogy Fáy Széchenyivel ellentétben valósította meg a saját terveit, azt Arany János is így tudja: az akadémia színházi pályázatán, írja, *„Fáy András értekezése lőn a nyertes, ki abban, ellenkezőleg Széchenyi tervével, országos adakozás által javaslá felállítani a Nemzeti szinházat. De mielőtt az országgyűlés valamit végzett volna, Pestmegye a lelkes Fáy és Földvári Gábor buzdítására elhatározta az állandó magyar szinház felépítését, s az önkéntes adakozások gyűjtését."*[326]

Fáy hallgat arról, hogy sokkal korábban, az akadémia megalapításakor, 1825 őszén Pest megyei táblabíróként készített emlékiratában tiltakozik a nyelvművelő vagy tudós társaság felállítása

---

323 Vö: BADICS: 1890. 283.

324 Fáy levele Széchenyihez, 1834. nov. 19. *Pesti Napló* 1873. 177. sz.

325 FÁY András: Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. *Budapesti Szemle* 1862. 15. k. XLVIII. és XLIX. füzet, 88–111.

326 ARANY János: A magyar irodalom története rövid kivonatban. In: Arany János összes művei. X. kötet. Prózai művek 1. S.a.r. Keresztury Mária. Bp. 1962. 512.

ellen[327], és Badicsnak azért is mentegetnie kell őt, hogy míg ugyanebben az 1825-ös országgyűlési követi utasításában az állatkínzásról vagy gyümölcsnemesítésről szóló szabályzat tervét hosszasan taglalja, nem említi a sürgető politikai, az újoncszedés, az adókivetés, a cenzúra körüli kérdéseket. Nincs szó önéletrajzában arról sem, hogy az 1832–36-os pozsonyi országgyűlésen az úrbéri törvény ellen beszél („*Való, hogy Fáy a nemesség érdekeit mindég szívén hordta, de nem feledkezett meg soha a jobbágyok sorsáról sem, s mint igaz nemeshez illik, jóakaró pártfogójok, gyámoluk volt mindig; a maga jobbágyait pedig... még pénzbeli kölcsönökkel s adományokkal is segítette, bár jövedelmével magának is takarékoskodnia kellett*" – kommentálja Badics Fáy magatartását[328]), a forradalom alatti évek idején pedig annyit tudni róla, hogy Pest ostromát barátjának, Luczenbachernek (Érdy Jánosnak) a vidéki házában vészelte át.

(A Fáy-hagyaték sorsa)

A Fáy-életrajz szelekciója és korrekciója a hagyaték közvetlen örököseinek kezében folytatódott. Badics Ferenc az 1880-as években, monográfiájához gyűjtve az anyagot, a kéziratokat Fáy Gusztávnétól, a Ráday-tárból, Zichy Antal gyűjteményéből és a nemzeti múzeum kézirattárából szedte össze, ezenkívül pedig élénk levelezést folytatott és sok adatot kapott Karacs Teréztől és Fáy Bélától. Badics arra panaszkodik, hogy Fáy utolsó jegyzetei, a régi magyar világról írt emlékezések „*sokfelé szakadva, közintézetek és magánosok közt megoszolva*" lelhetők fel, és közülük sok csaknem hozzáférhetetlen[329]. A kéziratok egy részét alaposan meg is csonkították: Fáy jegyzetkönyveiből, mint ez az OSZK Kézirattárában ma is látható (erről Badics is beszámol), kiollózott lapok hiányoznak. Fáy utólagos bejegyzése szerint sok mindent ő maga törölt irataiból, de nem dönthető el, hogy mennyi része volt ebben a hagyatékot kezelő örökösöknek. Az Oct H. 655. jelzetű, és a katalógus szerint a 18–19. század fordulójáról származó jegyzetkönyvének elején például ez a sajátkezű bejegyzés áll: „*Ebben sok pletyka foglaltatik, miket másoktól hallottam. Némellyek tán rágalmak, mint többet kitöröltem...*" A könyvben azonban összesen néhány lap maradt, teljesen jelentéktelen szövegrészekkel. Ugyanígy hiányos az 1831–1843-ból származó jegyzetanyag (Oct. H. 1010), melyből egy-egy megkezdett történetnek a folytatásai hiányzanak.

Badics azonban még így is jóval több kéziratot látott, mint amennyi ma az OSZK Kézirattárában a Fáy-hagyatékként címzett csomóban megtalálható. Az MTA Kézirattárában őrzött Badics-hagyatékban, másolatban, sok olyan anyag megvan, amelynek a OSZK-beli kötegben csak részletei olvashatók (ilyen például a *Függelék*ben is megtalálható

[327] BADICS: 1890. 249.
[328] uo. 333.
[329] uo. 661.

Restauratiók c. szöveg, vagy az itt nem közölt *Régi magyar lakomák*nak egyes bekezdései).

Hogy Fáy halála után valójában mi történt irataival és könyvtárával, az Fáy Gusztávné írja le részletesen a kéziratokat kérő és számonkérő Badics Ferencnek. Az MTA kézirattárában 16 levelet őriznek az anyagilag csődbe jutott özvegytől, aki azt remélte, hogy miután licitációra került birtokait – még a gombai kúriát is – elveszítette, talán a kéziratok értékesítéből tudja rendezni pénzügyeit. Ehhez remélt segítséget Badics Ferenctől, és készségesen rendelkezésére bocsátotta a nála lévő Fáy-anyagot. Mint kiderült azonban, ez csak töredéke volt a hagyatéknak. Egy része még a gombai kúria ládáiban volt, más részét pedig Zichy Antal gróf vette magához. Mint a levelekből kiderül, Badics nem egészen mondott igazat, amikor azt írta, hogy a Nemzeti Múzeumban már megcsonkítva találta a kéziratokat, mert nagy része az iratoknak előbb az ő kezében járt. 1886. március 16-án azt kérdezi például Fáy Gusztávné Badicstól, megvan-e a nála lévő anyagban Fáy országgyűlési emlékkönyve, mert Zichy megvenné 100 forintért, s neki nagy szüksége van a pénzre. Egy korábbi levelében (1886. márc. 3.) megint pénzügyekről szólva, az özvegy az akadémia ellen lázadozik, amely nem akar fizetni a kért Fáy-anyagokért. „*...ha az academia csiga lassusággal akarja meg venni óda adjuk* [kiem. H.F.K.] *a muzeomnak, a ki a tőbbit is meg vette, s a ki mindjárt fizet, – nekem szükségem van a pénzre azert a mellyik hamarabb fizet – szükség törvényt bont*". Badics Ferenc tehát átnézte az anyagot, és az eladási ügyletek lebonyolításában adott neki tanácsokat.

Fáyné egyéb hasznot is remélt a hagyaték rendezésétől. 1885. december 26-án „nevezetes emberek" leveleit kéri vissza Badicstól, mert a lapok jól fizetnének, de szüksége van, írja a cigány grammatikára is, „*mit szegény Ipam csinált, s egy czigány köszöntő[re] mit Szilasy Kórona őr számára írt szegény Ipam*". „*Evvel nekem nagy tervem van* – magyarázza – *Josef Herczegnél, – neki ajándékozom, s még meg teszi tudom, hogy a Disz[?]Dámaságot meg kapom.*"

Egyes Kazinczy-levelek azonban így sem kerültek elő, Badics hiába nyomoztatott az özveggyel. Mint tudjuk, ezek majd csak évtizedekkel később, a Zádor-hagyatékból váltak ismeretessé, Fáynak a Kazinczyhoz írt levelei, illetve a Kölcseyvel folytatott levelezése pedig azóta sincs meg.

Az OSZK-ban ma megtalálható viszonylag sovány iratcsomó csak töredéke annak az anyagnak, ami Zichy grófhoz a Fáy-könyvtárral együtt került. Ennek egész történetét Fáy Gusztávné egy hosszú, keltezetlen levélben mondja el Badics Ferencnek. Fáyné, anyagi csődjének megelőzésére, gondnokának, kurátorának fogadta meg Zichy Antal grófot, akit később Széchenyi-kutatóként az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagságába választott, és akinek Fáy András életében is adott át kéziratokat, de csak a nyomtatásra szántakat. Zichy azonnali segélyként 3000 forintot adott Fáynénak, s miután az nem tudta

visszafizetni, az adósság fejében vette magához Fáy András könyvtárát az iratokkal együtt. Zichy az özvegy kezét is megkérte, de az nyilván vonakodott, s így a gróf, állítólag bosszúból, tönkretette őt anyagilag. Viszonyuk azonban nem szakadt meg, mert Fáyné a történet további menetében is úgy emlegeti, hogy sokat beszélgetnek, s Zichy legszemélyesebb magánügyeiről is tárgyalnak. A Badicsnak szóló hosszú levelet részleteiben, betűhíven közlöm:

„[...] Több érdekest nem találtunk, amit érdemesnek találnék el küldeni, de az iratokat ki poroltuk s a mennyire lehetet rendeztük. S ha ismét szerencsénk lesz – s ha kegyes lesz ön által nézni, hogy ha lenne még benne az értékesithetökhöz csatolandó. – A leg nagyobb hála köszönettel veszem azon szives ajánlatot, hogy ön, oly szives lessz fel válalni s el értékesiteni, a mi arra való, azt egészen az ön belátására bizom, ha meg engedi? – Mert az csak ugy lesz jó a mint ön jónak látja. – A mi a Muzeomba való dolgokat illeti, azt én nem adtam el, nem is tudtam, mikor el lett adva, s nekem talán, nem is jutot volna soha eszembe el adni. – én óly nagy becsben s pietásban tartottam mind ezeket – ha az én kezem között marad vagy ismét hozzám kerültek volna vissza Zichitől, – nálam soha egy papír szelet sem veszet volna el. Zichi keze alatt ólyanná vált a könyvtár mint a kit a sasok szét szednek. – Most már jóbb is ha el adom, mit még össze bengéztem. – Mikor Zichy magának a könyvtárt egy kölcsön adott 3000 frtba le foglalta, egy banki törlesztésre adott, én már akkor a ház épitéssel be voltam zavarva. – tulajdonkép én, ezt a kölcsönt, nem is kértem tölle, csak napamtol tudta, hogy kel. – ezt az egy gavalér sticklit tette életibe; – meg is adtam az árát – ezért is fogadtam el, kurátoromnak, – midőn fel ajálta magát, ezen ígéret kíséretében hogy ha kurátornak meg választatom, meg ment. – De ezen ígérete csak adig élt valamint minden ígérete, s biztatásai még a száján ki jött – vagy le irta. – gondolta, verje az a falba a fejit, a ki el hiszi. Ugy biztam benne mint másodig Istenben.

Még nagyra vettem – kómoly szemre hányásokat tettem magamnak, hogy egy ily nemes keblű embernek a kezemet többször meg tagadtam – akó mikor leg kétségbe eset helyzetbe jutottam, fel ajánja magát, meg mentésemre. – Pedig fájdalom! végre ki sült nem azért kivánta a gyeplőt a keziben venni, hogy meg mencsen, – hanem hogy bószut áljon rajtam a leg nyómorultabb kiadásba; – a mit egy jó hiszemü, ügyefogyot nőn, egy jelemtelen férfi el követhet. – Nem volt nekem egy parádés kurátorra szükségem, – nekem egy jó lelkű, – lelkiismeretes, s praktus emberre volt szükségem; – a ki becsületet s lelkiismeretet csinált volna abbol, hogy egy tapasztalatlan, ügyefogyot nőt meg mencsen. –

Az egész tevékenysége abbol ált, mint kurátor ha össze ültek tanácskozni, ő mint kurátor sürgette leg jóbban a lititálását mindennek. – minden áron! – és ha kelett óda firkantotta a nevit Zichy Antal kurátor. – Ezt egy Hordár is meg tette volna, s még kevesebbel be érte volna. –

Nekem sok értékes tárgyaim, butor darabjaim, képeim voltak: még csak felé sem jöt a lititátiónak – egy haszontalan ügyvédje volt, a, mint meg esküt ellenség ugy lépet fel. – ezt maga hejet küldte. – ő meg ugyan akkor a Zsidonéjával érzelget a villájába. Ha jó lett volna hozzám, kéz alatt mindent meg vehetet vólna külön értékesitve ez is egy szép kis összeget képviselt volna számomra.

Pénze volt, mert ugyan akkor, mikor minden áron, mindenemet el szatyároltatott – az ügyvédjével saját pénzét, hol a birtókom volt, nem szégyelt, két falu népének 10 perczentes kamatra pénzt ki ósztogatatni, köz botrányul, irtozatos meg ittélték érte. –

De Zichy ollyan mint a strucz Madár, be huzza a fejit, s azt hiszi, senki sem látja mit tesz. – kértem annak idejibe, mikor észre vettem hogy nem jót akar hogy tegye le a kurátorságot, ha nem akar meg menteni, vagy nem tud, hadjon másnak meg menteni, meg tagadta; – biztatot az utolsóig csak hogy törvényesen, – ki ne vehesem a keziből, a mire saját hitelezőim is unszoltak, mert sajnáltak. – Mikor osztán, az utolsó birtok is ki volt téve lititatiora, mikor már minden későn volt, – akkor a nyómorult a koldus botot, pénz hellyet illy szavak kiséretében adta által. – tudja nagysád, én most világosan meg mondom én Gombát sem mentem meg, még belsőségeket sem, szóval semmit, azért már most gondoskodjon magárol, mert én rám ne támaszkodjon semmibe se, ércse meg jól, semmibe, tudja maga bolondot tett, mikor hozzám nem jött, most nem volna semmi baja; most már én Sárát vettem magamhoz, ő rolla gondoskodom, s többé el nem hagyom.

Kébzelheti, kedves Tanár Úr, meg lepetésemet ennyi lelketlen jelemtelenség felett. – A csalodás irtozatos volt, – azt hittem, meg őrülök! – én gondoskodjam egy krajczár nélkül magamrol? De hogy?"

„Hogy a dologra térjek által, a könyvtár lefoglalása után, ami 21 darabb nagy le szegezet kísztliből ált, a mi le is volt pecsételve, saját kezűleg pakoltam mind be, épitkezés előtt külön magazinba voltak vertheim lakat alatt – az uj padláson, külön egy el rekesztet hejen, színte vertheim lakat zárta mikor Zichy a kezét rá tette, fel ment a padlásra, s minden kísztlire névjgyit tette, s be zárta, s kulcsot zsebre vákta. Hát a Fáy-házba hiba nem történt a könyvtárba. – Hanem, pár hóra rá egy napon egy ész ütötte, s miután az ő mindennapi eszének, sóha sincsen rendes taktussa – a minő észt a praktikúsák meg kíván. Volt neki akkor egy mindenható házmestere, ki egyszersmint szekretáriusa is volt. – Ilyen darab ember, többnyire szókot körülte lenni, a melyiket Sára meg tűri. – Ez az ember hát, be álitot négy darabb tóttal, a könyvekért, a Zichy házba hurczolni, de a kísztlik nagyon nehezek lévén, hát a mindenható házmester, fel bontotta, s kosarakba rakták mint a cselédeim jelentették, nekem fájt halani is, szobaimba sirtam hogy azt a mit én anyi gondal öriztem, – egy házmester, tótokkal turkál benne. – A Zichy udvaron ósztan le őntögették mint halottam, s fel horták ismét a padlásra; s a házmester

gazdálkodott benne, arra elég kaputos volt – hogy meg tudta különböztetni a hasznost a haszontalantol – s mint később, több óldalról értésemre adták, a házmester, titokba, könyveket árult – bizonyosan a Fay könyvtarbol.

Mindenki az ő fel ügyelete alatt volt.

Később ez főbe is lőtte magát. Óly gazságokat követet el a mint halotam, s félt, hogy kisül. – De adig szolt volna Zichynek valaki ellene, nem hitte. Egy pár évre rá, eszibe jutot Zichynek a Fay könyvtárt a magáéba be olvasztani – s egy napon Elekhez a [?] elküld egy rakás irományokat, egynehány haszonvehetlen könyv kiséretében, ugy mint ajándékot a mit tulajdonkép nekem lett volna kötelesége az irományokat által adni – mert az a könyvtárral, vagy is könyvekel együtt nem járt, mert a családi leveleket az Ipam szellemi termékeit még a csöd sem vette el – ugy azon az uton még szegén férjem óperáit is el vehette volna. – Hanem ő okos volt magára, ebbe is gondolta, ha Gusztinénak vissza küldöm, az nem épen buta asszon, s veszedelmes jó emlékező tehetsége van mindent nagyon számba tart, az röktön észre veszi, mik hibáznak, s számon kéri s követeli. – leg jobb a leg fiatalabbnak s tudatlanabbnak küldenni, ez még szerencséjének is tartja, s le kötelezem vele; biztos hogy igy gondolkozott Zichy, annyira ismerem. – S ugy is történt, Elek nagy kegynek vette s ki tüntetésnek Zichitöl, s a fija nem is szolt nekem csak azért, figyelemböl irántam, hogy az a mi az enyém volt nem nekem küldte Zichy, hanem neki; Elek, mint a ki nem üres fijú, igen tehetséges, s ő minden közintézet iránt igen nagy kegyelettel van. s ha rajta álna, minden privát kincset óda tömne be – s igy röktön el határozta, hogy az iratokat által kutatja, s a mi arra érdemes, a Muzeomnak fogja ajándékozni, hanem valaki fel eszelte, hogy pénzért adja el a Muzeomnak, s igy, mint tudom, másra bízta, maga restelt pénzt érte venni – más által adatta el. hogy mennyit kapot nem tudom, irtam neki, s ha a levél meg jön, meg irom Tanár urnak. – Én csak magam a leveleket adtam el, szükségem volt nagy. –

Zichy pénzt nem adott, hanem a leveleket, hogy mind ide ata e?, nem tudom, mi nála volt gondolom, a mi neki nem kelett.

Elek egy napon hozta el hozám egy csomo levelet, azt mondva, ezt neked küldi Toni bácsi, hogy ha pénz kel, hát ad el a Muzéomnak, majd ő szól Fraknoival. – Ezek hát igy történtek – én ezentul nem adtam el senkinek sem ingyen, sem pénzért egy darabot sem. – A Muzéom 100. frt. adott nekem a levelekért.

Zichivel a minap találkoztam, s avval támadt meg hogy hogy tehettem ólyant? s minek adtam Tot Lőrincznek az Ipam naploit? én egészen meg voltam lepve, hogy hogy kerülhetet ez tot Lörinczhez? nem értem. – montam is Zichinek, hogy én soha életembe egy darabot sem adtam Tot Lörincznek, én jó formán nem is ismerem, tán egyszer beszéltem pár percig az Ipam házánál, ha a jó Isten is csak annyira ismeri mint én akkor nem üdvezül. [...] Minden esetre jó lesz, hogy ha

fel tetszik Pestre jőnni Tanár Úr tessék fel keresni, el kérni tőle legalább csak adig talán lesz szives Tot Lörinc ide adni által nézni [...]

Hogy Zádornál mi van, nem tudom, mert soha nem hallottam, hogy kapot volna az öreg Zádor keze közzé valamit, de azért meg esküdni nem mernék rá, végre is én mindig az Ipam körébe nem voltam, nyáron Gombán voltunk. – S ha volna is valami Zádornál, az igaz onnan nagyon nehezen lehetne kiásni."

(A Badics-átiratok)

Badics a hozzáférhető emlékezéseknek a nagy részét közzétette az 1886-os Fáy-centenárium alkalmából[330], és ő volt az, aki a korabeli akadémia szentesítésével (a meghirdetett pályázaton az ő monográfiája nyerte el a Lévay-díjat) befejezte a Fáy-biográfia átírását. Fáy ugyanis azokat az életrajzi tényeket, amelyek a reformkorszak hírességeihez való viszonyára vethettek volna kétes fényt, átrajzolta, de azokon a szövegeken semmit sem változtatott (talán nemcsak azért, mert már nem volt rá ideje), amelyek őt a megyei-vidéki nemesség adomázó-történetező hagyományához kötötték, és amelyek abból is ízelítőt adnak, hogy ennek a mesélgető, tréfálkozó férfitársaságnak milyen lehetett az élő, nem irodalmiasított stílusa. Badics az emlékiratoknak ezen részeit szelektálta (ahol nem lehetett változtatni), és stilizálta (ahol a szöveg javítható volt).

A Badics-interpretációban Fáy már nem egy társadalmi vagy olvasóréteg kételyeinek megfogalmazójaként, emellett mégis a megyei keretek között maradó középnemesként szerepel, aki újdonságaival és újításaival identifikálja önmagát, ennek ellenére állandóan mentegetőzik, amiért irodalmi és társadalmi reformjaiban csak bizonyos határokig tudott és mert elmenni. Badics átveszi Fáynak a Székács-levélben és önéletrajzi jegyzeteiben megadott szempontjait, és egy társadalmi, etikai, irodalmi aranykornak a középpontjába helyezi őt.

Akik személyesen is ismerték Fáyt, a Badics-monográfia után egy-két cikkben tiltakoztak az életrajz átírása ellen. Karacs Teréz levélben, majd nyilvánosan helyesbíti Badics egyik adatát, miszerint Fáy Sziráky Zsuzsit jóindulatból vette volna feleségül, és ugyanilyen okokból ismerte volna el törvényes fiának Gusztávot. Karacs Teréz úgy emlékszik az esetre, hogy Fáy még akkor is titkolta házasságát, amikor 1830 körül vidéken megesküdött Sziráky Zsuzsival, s csak akkor derült ki nyilvánosan az ügy, amikor az egyik megyei gyűlésen a vidékről jelen lévő lelkészek felolvasták az utóbbi időben kötött házasságok adatait. Fáy, mint Karacs Teréz írja, felháborodva rohant ki az ülésteremből, az őt üdvözölni akaró tömeg elől[331]. Karacs Teréz apja, Karacs Ferenc az

---

330 Kohány; Jurátus-adomák; Irodalmi tarló-virágok. *Vasárnapi Ujság* 1886.; Egy régi főszolgabiró; Magyar nemesházi élet a múlt században; Pestmegye régi urai. *Fővárosi Lapok* 1885. és 1886.

331 KARACS Teréz: Fáy András házassága. Jegyzetek Badics Ferenc Fáy életrajzához. In: SÁFRÁN: 180–191.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

országgyűlési napokat mesélte másképpen, mint azt Badics megírta. A Pozsonyba látogató Karacs botránkozva újságolta otthon, hogy milyen léhán élnek az országgyűlési követek. Egy úri társaságot például délelőtt tízkor asztalnál, gyertya mellett talált, s mikor megkérdezte, miért égetik fényes nappal a gyertyát, azt válaszolták, hogy még el sem oltották. „*Fáy magát ekkor a haladiakhoz sorozva hitte* – írja Karacs Teréz –, *de beillett a valódi maradiak közé. Ő a kiváltságok nagy tisztelője, azért az ő politikai nézeteit jobb nem nagyon feszegetni. Lehet őbenne anélkül is elég jelest találni.*"[332]

Fáy három korszakot élt végig a közéleti, szépírói, középnemesi és reformeri szerepeit váltogatva, anélkül, hogy választásra, bármelyiknek a teljes felvállalására vagy letételére szükség mutatkozott volna. Az irodalmi és közéleti *középhelyzet*, amely népszerűségét biztosította, valójában *köztes helyzet* volt: társadalmi státuszt, társaságot, társadalmi megbecsülést és a pozíciók egész sorát hozta magával, csak egyetlen dolgot nem nyújtott: a valahová való odatartozást.

[332] KARACS Teréz levele Badics Ferenchez, Békés, 1886. jan 27. In: SÁFRÁN: 316–319.

Kéziratok

Fáy András jegyzetkönyve, 18–19. század fordulója. OSZK Kt. Oct. H. 655.
Fáy András jegyzetkönyve 1833–1840 körül. OSZK Kézirattára Oct. H. 656.
Fáy András jegyzetkönyve, 1831–1843. OSZK Kt. Oct. H. 1010.
Fáy András vegyes jegyzetei 1842 körül. OSZK Kt. Oct. H. 664.
Fáy hátrahagyott iratai. OSZK Kt. Quart Hung. 1347. 171 f.
Fáy András emlékalbuma. „A Barátság Örök Oszlopa" (Sárospatak, Pest, Gomba, 1805–1812.) M., lat., ném., fr. OSZK Kt. Oct. H. 583.
Fáy Andrásnak Pest Vármegye Országgyűlési Követjének 1832/36 Országgyűlési Emlék-Könyve. OSZK Kézirattár Oct. H. 374.
Fáy András emlékkönyvei (1831–1856) OSZK Kt. Quart. Hung. 1938. I–II. 75, 62 f.
Fáy András: Irodalmi tarlóvirágok. (Szikszói enyhlapok, 1853.) Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Irodalmi és művészeti tarló-virágok (Divatcsarnok, 1853. jún. 9. 20. sz. 381–386.) Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Irodalmi és művészeti tarló-virágok (Divatcsarnok, 1853. jún. 9. 20. sz. 381–386.) OSZK Kt. Fáy hátrahagyott iratai között. Quart. H. 1347.
Fáy András emlékjegyzetei (*Divatcsarnok*, 1853. 57. sz. 1014–1015.) OSZK Kt. Fáy hátrahagyott iratai között. Quart. H. 1347.
Fáy András emlékjegyzetei (*Divatcsarnok*, 1853. 57. sz. 1014–1015.) Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András emlékjegyzetei (*Divatcsarnok*, 1853. 57. sz. 1014–1015.) Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára. V 785. (Korrektúrázott példány.)
Fáy András: [A magyar nemesházi életről.] Badics kompillációja. MTAK Ms 10.057/z.
Fáy András: A magyar lakomák. OSZK Kt. Fáy hátrahagyott iratai között. Quart. H. 1347.
Fáy András: A pozsonyi gimnázium. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/d.
Fáy András: Hazai adomák. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Hazai adomák. OSZK Kt. Fáy hátrahagyott iratai között. Quart. H. 1347.
Fáy András: Jankovichról szóló feljegyzések. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Restauratiók. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Székelyné (Imre anyja) névnapjára Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára V4615/13.
Fáy András: [Portrék: Horváth István, Döbrentey Gábor, Halász László, Majthényi Károly, Tahy József, Boronkay Ferenc, Dőry László, Kovásznai Kovács Mózes, Szemere Ferenc, Bakó, Bernáth György, Báró Podmaniczky Sándor, Szemere Pál, Báji Patay Pál, Toldalék Szemere Pálhoz, Br. Podmaniczky Károly, Domby Márton, Bod Pál]. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/j.
Fáy András: Gyermekkorom. Badics másolatában. MTAK Ms 10.057/d.
Fáy András: Fáy Gusztáv fiamnak, holtom után lehető tájékoztatására. Badics másolatában. MTAK Kt. Ms. 10. 057/d.
Fáy Gusztávné levelei Badics Ferenchez. MTAK Kt. Ms. 10. 059.
ADORJÁN Boldizsár emlékkönyve, 1841–1845. OSZK Kt. Fol. Hung. 1028.
BURIÁN Pál emlékkönyve. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, P63. jelzet
DÖBRENTEI Gábor emlékkönyvtöredéke. OSZK Kt. Fond 113/5. 10. f. 1804–1813.
EBERHARD Gottlieb emlékkönyve. Denkmal der Freundschaft. Kiscelli Múzeum, sz. n.

FRANKENBURG Adolf emlékkönyve. Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattára, P77. jelzet
KAZINCZY Ferenc emlékkönyvéből származó lapok (?) Cassán Jun 28. 1786–Septebr. 7dike 1789. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V 4713/613.
KAZINCZY Ferenc: Történetek régiek és újak, a köz életből és a házi körből, tiszteletesek, bohók, és utálatosak. Széphalom, 1830. A Debreceni Református Kollégium Kézirattára, R-610.
KISS Imréné Tóth Klára emlékkönyve. Debreceni Ref. Koll. Kézirattára, R–696.
KÖLCSEY Ferenc illuminációs verse (nyomtatványmásolat az 1829-es kiadásról). A Debreceni Ref. Koll. Kézirattára, R 1137.
MOLNÁR Antal emlékkönyve. OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1128.
NYITRAYNÉ Stettner Teréz emlékkönyve, Kiscelli Múzeum, 17.157. sz.
SZEGEDY Róza emlékkönyve. 1798–1800. OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 627.
SZŰCS Ábrahám verseskönyve. Gombán, 1820-tól. OSZK Kt. Quart. H. 4328.
VÁLYI NAGY Sámuel: Úti könyv vagy Baráttság-Emlék. Készitette maga számára Tiszt. és Nemes Vályi Nagy Sámuel. 1829ik Esztendőben. A Sárospataki Ref. Főisk. Könyvtár Kézirattára, 830. sz.
WERNER Thomas emlékkönyve. MTAK Kézirattára, RUI 8*, 133. sz.
WISZTHALER Anna emlékkönyve. Kiscelli Múzeum, 29.132. sz.

Irodalom

– A magyar kritika évszázadai. 1. k. Szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp. 1981.
– A magyar kritika évszázadai. 2–3. k. Szerk. FENYŐ István–Németh G. Béla–SŐTÉR István. Bp. 1981.
– A megosztott akadémiai nagyjutalom, az 1833-ik évre. In: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarty Mihály 1800–1855. Bp. 1959.
– A Nemzeti Körről. *Pesti Hirlap* 1843. jan. 26. In: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarty Mihály 1800–1855. Bp. 1959. 311.
– A pesti művelt társalgó. S.a.r. és utószó: SZABLYÁR Ferenc. Bp. 1986. (Magyar Hírmondó)
ABAFI LAJOS: A göcseji Helikon. *Figyelő* 1882. XIII. k.
ADAM, Wolfgang: Poetische und kritische Wälder. Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit'. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1988. (Beihefte zum Euphorion 22.)
ÁGOSTON József: Bártfay László és neje. *Budapesti Szemle* 1885. 44. k. 161–170.
ALBERTSEN, L.L.: Das Lehrgedicht. Eine Geschichte der antikisierenden Sachepik in der neueren deutschen Literatur mit einem unbekannten Gedicht Albrecht von Hallers. Akademisk Boghandel, Aarhus, 1967.
ANGERMANN, Gertrud: Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit – nach Quellen des 18–20. Jahrhunderts aus Minden-Ravensberg. Münster-Westfalen, 1971.
ARANY János: A magyar irodalom története rövid kivonatban. In: Arany János összes művei. X. kötet. Prózai művek 1. S.a.r. Keresztury Mária. Bp. 1962.
ARANY János összes művei. XVI. k. Levelezés II. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp. 1982.
ARISZTOTELÉSZ: Poétika. Ford. Sarkady János. Bp. 1992.
– Aufklärung und literarische Öffentlichkeit. Hrsg. von Christa BÜRGER und Jochen SCHULTE-SASSE. FaM 1980.

BADICS Ferenc: Fáy András naplója. *Fővárosi Lapok* 1885. okt. 16.
BADICS Ferencz: Fáy András életrajza. Bp. 1890.
BAHTYIN: A szó az életben és a költészetben. Bp. 1985.
BAJZA József és TOLDY Ferenc levelezése. S.a.r. OLTVÁNYI Ambrus. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.
BAJZA József: Az epigramma theoriája. In: Bajza József összegyűjtött művei. Sajtó alá rendezte Badics Ferenc. Bp. 1889. IV. k.
BAJZA József: Melyik a valódi Aurora, törvény és józan ész előtt? *Kritikai Lapok* 1834. 5. füzet, 153–207.
BARÁTH: A Bélteky ház. Román Fáy Andrástól, Pesten, nagy 8drét 1832. II. kötet. In: *Literaturai Lapok. Harag és párt nélkül.* Kiadja és szerkeszti Kovacsóczy Mihály. Kassán 1836. 364–365.
BÁN Imre: Moesch Lukács poétikája. In: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.)

BÁNRÉVY György: Fáy András Bélteky háza és August Lafontaine regényei. Császár Emlékkönyv, Bp. 1934. 1–18.
BÁRTFAY László naplójából. 1838–1841. 1–2. k. A Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművészeti Propaganda Iroda közös kiadványa. Szerk. Jenei Ferenc. Bp. 1969.
BÉKEHÁZI Incze: A' Korszellem. Békeházi Incze által fejtegetve. Második kiadása ezen czimű munkámnak: Igaz-e, hogy mindenben hátra vagyunk? Pesten. Beimel József árúja. 1838.
BELLÉR Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981. (Gyorsuló idő)
BENKŐ Imre: Fáy András két kiadatlan meséje. *ItK* 1899. 119–120.
BENJAMIN, Walter: A műfordító feladata. In: B. W.: Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok. Vál., jegyz. Radnóti Sándor. Bp. 1980.
BERZSENYI Dániel: Poetai harmonistica. Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései. Bp. 1985.
BERZSENI levele Gróf Széchenyi Istvánnak. Mikla, febr. 25. 1830. In: Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1956. 685–690.
BIRÓ Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1994.
BITNICZ Lajos: „1828-ban Pestre, a m. tud. társaság alaprajzának kidolgozására tett utazásom naplója." In: SZÉCHENYI István naplói. S.a.r. Dr. VISZOTA Gyula. III. k. (1826–1830). Bp. 1932. 732.
– Brockhaus Riemann: Zenei lexikon 1–3. k. Bp. 1985.
BUCSAY Mihály: Szemián Mihály tanulmányútja 1770–1774-ben Halléban, Jenában és más két német egyetemen, úti emlékkönyve alapján. Bp. 1942.
BUCZY Emil: Értekezések az elmének magasabb kifejlődése körül, az ízlés munkájában. *Erdélyi Múzeum* 1817. VII. 86–128.
BÜRGER, Christa: „A nők dilettantizmusa." Ford. Sz. Zehery Éva. *Helikon* 1994. 4. sz. 510–518.

CICERO: A barátságról. In: Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Bp. 1987.
CICERO: A szónok. In: Cicero válogatott művei. Válogatta és az utószót írta: Havas László. Bp. 1987.
CSETRI Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Bp. 1990.
CSETRI Lajos: Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok. Bp. 1986.
CSETRI Lajos: Verseghy nyelvfilozófiája. In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a Szolnokon 1972. december 14–15-én tartott ülésszak anyagából. Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1973. 23–33.
Fő Strázsa Mester CSIZI Istvánnak nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását, és a szív meg-jobbítását tárgyazó Verses Levelezései, mellyet leginkább beteges állapattyában munkáltattak. Posonyban Veber Simon Péter költségével és betüivel, 1797.
CSOKONAI Vitéz Mihály: Alkalmatosságra írott versek. Nagy Váradon, 1805. (Hasonmás kiadás)

DÁVID Gábor Csaba: Adalékok Wesselényi Miklós „Balítéletekről" című művének filológiai vizsgálatához. Kézirat. Szeged, 1992.
DÁVIDHÁZI Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt". *Holmi* 1995. 3–4. sz.

DELEN, Marie-Ange: Frauenalben als Quelle. Frauen und Adelskultur im 16. Jahrhundert. In: Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von Wolfgang Klose. In Komission bei Otto Harrasowitz. Wiesbaden, 1989.
DESSEWFFY József irodalmi hagyományai. Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczczel. 1793–1831. Kiadta Kazinczy Gábor. I–III. k. Pest, 1860.
DOLAR, Mladen: A felvilágosodás öröksége: Foucault és Lacan. *Nappali Ház* 1992. 63–71.

ECKERMANN: Beszélgetések Goethével. Bp. 1989.
EGRESSY Gábor: Emlékezés Vörösmartyra. In: LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarti Mihály 1800–1855. Bp. 1959. 282.
ERDÉLYI Pál: Fáy András élete és művei. Bp. 1890.
EVEN-ZOHAR, Itamar: A többrendszerűség elmélete. *Helikon* 1995. 4. sz. 434–450.
EVEN-ZOHAR, Itamar: Az „irodalmi rendszer". *Helikon* 1995. 4. sz. 451–467.
EVERS, Barbara: Frauenlyrik um 1800. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum, 1991.

FÁBRI Anna: Az irodalom magánélete. Bp. 1987.
FÁY András–BADICS Ferenc: Irodalmi tarlóvirágok. *Vasárnapi Ujság* 1886. 38–39. sz.
FÁY András–BADICS Ferenc: Juratus-adomák. *Vasárnapi Ujság* 1886. 18. sz.
FÁY András–BADICS Ferenc: Kohány. *Vasárnapi Ujság* 1886. 22. sz.
FÁY András–BADICS Ferenc: Magyar nemesházi élet a múlt században. *Fővárosi Lapok* 1886. júl. 1. és júl. 2.
FÁY András önéletírása. Levél Székács Józsefhez, Pest, 1859. máj. 20. *Fővárosi Lapok* 1873. febr. 27. 48. sz.
FÁY András szépirodalmi összes munkái. Pest, 1843–1844. 1–8. k.
FÁY András: A Bélteky ház. Bp. Franklin 1908. 1–2. k. (Magyar regényírók képes kiadása. Szerk. Mikszáth Kálmán)
FÁY András: A szutyogfalviak. Magyar fajképek. 1–2. k. Pest, 1857.
FÁY András: Apróságok, visszaemlékezéseimből gyermekéveimre. *Nefelejts* 1862. 17. sz.
FÁY András: Bokréta, melyel Hazájának kedveskedik F. F. A. Pesten, 1807.
FÁY András: Buza-virágok és kalászok. 1–2. k. Pest, 1853.
FÁY András: Egy vonás a multból. *Losonczi Phőnix*. II. k. 88–90. [Széchenyiről]
FÁY András: Friss bokréta, melylyel hazájának kedveskedik Fáy András T. P. V. A. SZ. Pesten 1818.
FÁY András: Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. *Budapesti Szemle* 1862. 15. k. XLVIII. és XLIX. füzet, 88–111.
FÁY András: Hulló virágok. Pest, 1861.
FÁY András: Irodalmi és művészeti tarló-virágok. Emlékezzünk a régiekről, hálával és kegyelettel! OSZK, Quart Hung. 1347. Fáy hátrahagyott iratai. 171 f., és *Divatcsarnok* 1853. jún. 9. 20. sz. 381–386., és 57. sz. 1014–1015.
FÁY András: Irodalmi tarló-virágok. *Szikszói enyhlapok*. Pest, 1853. 76–83.
FÁY András: Kedv-csapongások. I–II. Pesten 1824.
Fáy levele Széchenyihez, 1834. nov. 19. *Pesti Napló* 1873. 177. sz.
FÁY András: Levéltöredék Pestről. *Felső-Magyarországi Minerva* 1825.

FÁY András: Mire szántam a fiamat? *Felső-Magyarországi Minerva* 1825.
FÁY András: Sáros-Patak 1794 tájban. *Nefelejts* 1859. 5. sz. máj. 1. 49–51. II. *Nefelejts* 1859. 29. sz. okt. 16. 335–336.; III. *Nefelejts* 1860. 42. sz. jan. 15.; IV. *Nefelejts* 1860. 4. sz. ápr. 22.; V. *Nefelejts* 1860. 5. sz. ápr. 29.
FENYŐ István: Kisfaludy Sándor. Bp. 1961.
FENYŐ István: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: F. I.: Két évtized. Bp. 1968.
FENYŐ István: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Bp. 1976.
FERENCZI Zoltán: Deák élete. Bp. 1904. 1–3. k.
FIEDLER, Alfred: Vom Stammbuch zum Poesiealben. Eine volkskundliche Studie. Weimar, 1960.
FINDURA Imre: Fáy András élete és művei. Bp. 1888.
FISH, Stanley: Anti-professzionalizmus; Szakma, vesd meg magadat. Félelem és önutálat az irodalomtudományban. *Helikon* 1992. 2. sz.
FISH, Stanley: Miért olyan az irodalomkritika, mint az erény? *Nagyvilág* 1995. 4. sz.
FRIED István: Kölcsey Ferenc Rebellis verse? *ItK* 1993. 1. sz.
FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978.

GÁLOS Rezső: A német érzelmes dalköltészet magyar emlékei. *ItK* 1940.
GÁNGÓ Gábor: Eötvös József könyvtára. Bp. 1995.
GÁNGÓ Gábor (s.a.r.): Eötvös József: Az 1848iki forradalom története. Müncheni vázlat. Bp. 1993.
GARAY János válasza Toldy Ferenc bevezető beszédére a Kisfaludy-Társaságban. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1842–43-ról. IV. k. 1844.
GARAY János: Magyar írók s irodalom Pesten ötven éve előtt és most. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1843/45. II. k. 138–157.
GERGYE László: Kazinczy költészetesztétikája. A *Tövisek és virágok*ról. *ItK* 1995. 2. sz. 145–163.
GESZTESI Gyula: Fáy András emlékkönyve Nagykőrösön. *ItK* 1912. 430–433.
GOETHE: Antik és modern. Antológia a művészetekről. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1981.
GOETHE: Lírai népkönyv (1808). In: Goethe: Irodalmi és művészeti írások. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1985.
GOMBRICH, Ernst: Művészet és fejlődés (1978) Bp. 1987.
GREGUSS Ágost: Fáy András. In: G. Á.: Írói arcképek. Bp. [é.n.] (Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk. Vajthó László)
GRÜNWALD Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Bp. 1888².
GVADÁNYI József: Elő járó beszéd [a Rontó Pálhoz]. In: Gvadányi József és Fazekas Mihály válogatott művei. Bp. 1995.
GVADÁNYI József: Unalmas órákban, vagyis A téli hosszú estvéken való idő töltés. A mellyet a Versekben gyönyörködőknek kedvökre ki adott Gróf GVADÁNYI Josef Magyar Lovas Generalis. Posonyban Veber Simon Péter költségével és betüivel, 1795.
GYNOSEBES (Asszonytisztelő): Szózat Napkeletről, a Magyar férjfiúi és aszszonyi Nem viszonyaik eránt. (Takáts Éva asszony ügyében a másik részről.) *Tudományos Gyűjtemény* 1826. XI. 65–77.

GYÖRFFY G. Katalin: Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései.) Bp. 1991. (Művelődéstörténeti Füzetek 20.)
GYULAI Pál: Szikszói Enyhlapok. [Ismertetés.] In: GY. P.: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. S.a.r. Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Bp. 1961. 33–39.

HÁSZ-FEHÉR Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. *Irodalomismeret* 1996. 1–2. sz. 38–44.
HEGYI György: Statius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett. In: Publius Papinius Statius: Erdők. Latinul és magyarul. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1979.
HEHN, Viktor: Goethe und das Publikum. Hrsg. von Eugen Thurnher. Berlin, 1988.
HERDER: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról. Bp. 1978.
HOFBAUER László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. Bp. 1930.
HORVÁT István Mindennapija. *ItK* 1912–1914 (Széchy Károly másolatából.), és: Horvát István Pest-Budai naplója 1805–1809. Szerk. Dr. Temesi Alfréd és Dr. Szauder Józsefné. Tankönyvkiadó, Bp. 1967.
HUBERT Ildikó: Reformkori portrék Hrabovszky Dávid kéziratos naplójából. In: Feltáratlan értékek a magyar irodalomban. Szerk. SZABÓ B. István. Bp. 1994.
HUME, David: A középutas életvitelről. In: David Hume összes esszéi. II. Bp. 1994. 303–308.
HYATTE, Reginald: The Arts of Friendship. The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature. Leiden–New York–Köln. E. J. Brill, 1994.

JÁSZAI Pál naplója. Közzéteszi Czékus László. *ItK* 1894–1897.
JÓKAI Mór: Költemények. 1–2. k. Bp. 1898., és Bp. 1911.
JOLSVAI András: „Írók akadémiája": A megalapítástól a megalakulásig. *ItK* 1989. 5–6. sz. 605–626.
JÓSIKA Miklós: „Idegen, de szabad hazában". Szerk.: KOKAS Károly és SZAJBÉLY Mihály. Bp. 1988.

KÁLLAY Miklós: Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában. Vitkovics Mihály és társai Kazinczy-köre. *Literatura* 1927. 244–249.
KARACS Teréz: Fáy András házassága. Jegyzetek Badics Ferenc Fáy életrajzához. In: Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lőwei Klára. (Levelek és visszaemlékezések.) Kiad. és bev. SÁFRÁN Györgyi. Bp. 1963. (Magyar Századok). 180–191.
KÁRPÁTI–SZENT-IVÁNYI–TARNAI: Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 1965.
KATONA Tünde: Az album amicorum kultusza (Német-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok a weimari gyűjtemény tükrében). Egyetemi doktori értekezés, kézirat. Szeged, 1996.
KAZINCZY FERENC levelezése. 1–21. k. Kiadta VÁCZY János. Bp. 1890–1911.
KAZINCZY Ferenc levelezése. 22. köt. Kiadta HARSÁNYI István. Bp. 1927.
KAZINCZY Ferenc levelezése. 23. kötet (Második pótkötet.) Közzéteszi Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Bp. 1960.

KEIL, Robert u. Richard: Die deutsche Stammbücher des sechzenten bis neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1893.
KERÉNYI Ferenc: A régi magyar színpadon. 1790–1849. Bp. 1981. (Elvek és Utak)
KESERŰ Bálint: Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista" ellenzék. *Acta Hist. Litt. Hung.U.* Szeged, 1969. 3–44.
KÉKY Lajos: A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936). Bp. 1936.
KIS János Superintendens Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Sopronban, 1845.
KIS János: A régi görögök erköltseinek és szokásainak, vagy vallásbéli, polgári, hadi és házi rendtartásainak leírása. ESCHENBURG szerint készítette KIS János. Pozsonban, 1809.
KIS János: Hogyan kell a magyar olvasó publikumot nevelni. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. k. 85–91.
KLOSE, Wolfgang: Stammbücher – eine kulturhistorische Betrachtung. In: Bibliothek und Wissenschaft. 16. Wiesbaden, 1982. 41–67.
KLOSE, Wolfgang: Corpus Alborum Amicorum: CAAC; beschreibendes Verz. d. Stammbücher d. 16. Jh. Stuttgart: Hiersemann, 1988.
KOCZISZKY Éva: A görögség ideálja a XVIII–XIX. század fordulóján. *Holmi* 1994. 3. sz.
KORNIS Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I–II. k. Bp. 1927.
KÓKAY György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. 1772–1849. Bp. 1975.
KOVÁCS József László: Egy szabadkőműves emlékkönyv magyar bejegyzői. *Magyar Könyvszemle* 1975. 309–313.
KOVÁTS Miklós: A Város és az Író. Kazinczy Kassája és Kassa Kazinczyja. Pozsony, 1994.
KOVÁTS Sámuel: Igaz-e, hogy a tudományok inkább rontják mint javítják az elméket s az erköltsöket? *Tudományos Gyűjtemény* 1818. X. 61–72.
KÖLCSEY Antónia naplója. S. a. r. és utószó: GÁBOR Júlia. Bp. 1982. (Magyar Hírmondó)
KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. Bp. Franklin [1943]
KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. I–III. S.a.r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. Bp. 1960.
– Közhasznu Esmeretek Tára. Hetedik kötet. Pesten, Könyváros Wigand Otto sajátja. 1833.
KULCSÁR Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp. 1943.

LAKNER Ilona: Sárosy Gyula élete és költészete. Debrecen, 1938.
LINDNER, Burkhardt: Die Opfer der Poesie. Zur Konstellation von Aufklärungsroman und Kunstautonomie am Ende des 18. Jahrhunderts. In: Aufklärung und Öffentlichkeit. Hrsg. von Christa BÜRGER und Jochen Schulte-Sasse. Frankfurt am Main, 1980.
LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: Vörösmarty Mihály 1800–1855. Bp. 1959.
LYKA Károly: A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800–1850. Bp. 1981[3].

– Magyar színművészeti lexikon. Szerk. Schöpflin Aladár. Bp. é.n.

MAN, Paul de: Bevezetés (Introduction. In: JAUSS, Hans Robert: Toward an Aesthetic of Reception. Harvester Press, 1982.) Ford. Molnár Gábor Tamás. *Literatura* 1986. 3. sz. 293–310.
MARGÓCSY István: Szerdahely György művészetelmélete. *ItK* 1989/1–2. 1–33.
MÁRKI József: Szak- és betürendes Kalauz az összes magyar irodalom története s könyvészetében. Bp. 1878.
MÁRKI Sándor: Magyar nők utazásai. *Földrajzi Közlemények* 1889. 17. k.
MEYER-KRENTLER, Eckhardt: Der Bürger als Freund. Ein sozialetisches Programm und seine Kritik in der neueren deutschen Erzählliteratur. München, Wilhelm Fink Verlag, 1984.
MOCSÁRY Lajos: A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország" czimü munkájára. Bp. 1889.
MOISAN, Clément: Mi az irodalomtörténet? *Helikon* 1995. 4. sz. 469–474.
MOKRY Benjámin: Némelly gondolatok és elmélkedések a tudósokról közönségesen. *Tudományos Gyűjtemény* 1818. XII. 30–68.
MOLNÁR BORBÁLA és UJFALVY Krisztina: Barátsági vetélkedés, avagy Molnár Borbálának Máté Jánosné aszszonnyal a két nem hibái és érdemei fölött folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.
MOLNÁR Borbála munkáji. 1–2. k. Kassa, 1792.; Molnár Borbála munkáji. Kassa, 1793–1795. 1–4. k., és Pozsony–Pest, 1794.
MORTIER, Roland: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. 1983. 307–345.

NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedéki táblákkal. Kiadja Friebeisz István. Pest, 1857–1868.
NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. Szerk. KOSÁRY Domokos. Bp. 1975.
NÉMEDI Lajos: A németség magyar szemmel. Debrecen, 1935.
NÉMETH István–KISS József: Barthos Paulina emlékkönyve (1835–1852). *Magyar Könyvszemle* 1982. 268–276.
NORBERT, Elias: A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálatok. Bp. 1987.
NORRIS, Christopher: Paul de Man. Deconstruction and the Critique of Aesthetic Ideology. Routledge, New York–London, 1988.

PAULIKOVICS Lajos: Költői versengés (Luczenbacher, Kis, Gaál Fáynak gratulál). *Figyelő* 1885. XIX. k. 386–388.
PAULIKOVICS Lajos: Költői versengés. *Figyelő* 1885. XIX. k. 386–389.
PAUSZ Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia és írói köre. Bp. 1917.
PÁZMÁNDI HORVÁT Endre: Árpád. Pesten, 1831.
– Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. Szerk. SZALAI Anna. Bp. 1980.
PERÉNYI József: Fáy András levelei Szemere Miklóshoz. *ItK* 1905. 360–362.
PUKÁNSZKY Béla: „Patrióta" és „hazafi". Bp. Franklin, 1933.
PUKÁNSZKY Béla: A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig. Bp. 1926. (Német Philologiai dolgozatok XXXI.)
PUKÁNSZKY Béla: Német polgárság magyar földön. Bp. Franklin [1942]

QUINTILIANUS, M. Fabius Szónoklattana. Tizenkét könyvben. Ford. PRÁCSER Albert. Bp. 1913.

RÁCZ Mária: A göcseji Helikon költőnői. Zombor, 1913.
RÉCSEY Viktor: Fáy András levelei Guzmicshoz. *ItK* 1900. 83–86.
[RÉVAI Miklós] Világosvári Miklósfi János: Versegi Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága. Pest, 1805. In: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. Szerk. Szalai Anna. Bp. 1980.
[RÉVAI Miklós] Fényfalvi Kardos Adorján: Versegi Ferencnek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a tiszta magyarságban. Pest, 1806. In: In: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. Szerk. Szalai Anna. Bp. 1980.
RIEDEL, Friedrich, Just: Briefe über das Publikum (1768). Hrsg. von Eckart Feldmeier. Wien, 1973. (Wiener Neudrucke 4.)

SÁGI Károly szerk: Georgikon 175. Bp. 1972.
SCHERPE R., Klaus: Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder. Stuttgart, Metzler, 1968.
SCHILLER: Schema über den Dilettantismus (1799). Schillers Sämtliche Werke. Säkular-Ausgabe in 16 Bänden. 12. Band. Philosophische Schriften. Zweiter Teil. Einl. und Anm.: Oskar Walzel. Stuttgart–Berlin [é.n.] 324–325.
SEIBERT, Peter: Der literarische Salon. Verlag J. B. Metzler Stuttgart; Weimar, 1993.
SZABÓ G. Zoltán: Kölcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben. *ItK* 1986. 5. sz. 590–596.
SZAJBÉLY Mihály: „Régiek" és „újak" a XVIII. század második felének magyar irodalmában. *ItK* 1985/3.
SZAJBÉLY Mihály: Előszó és ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében. *It* 1985. 3. sz.
SZAJBÉLY Mihály: Kármán József irodalomszemlélete. *It* 1986. 2. sz.
SZAJBÉLY Mihály: Regényelméleti gondolatok a XVIII. század magyar irodalmában. *ItK* 1982/2.
SZAUDER József: A magyar romantika kezdeteiről. In: A romantika útján. Bp. 1961.
SZAUDER József: Udvarházi klasszicizmus. In: SZ. J.: Az Estve és Az álom. Bp. 1970. 452–503.
SZÉKÁCS József üdvözlő beszéde Vajda Péterhez. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844.
SZELÉNYI Ödön: Egy vidéki irodalmi társaság a XIX. század elejéről. *Uránia* 1918. 11–12. sz.
SZEMERE Pál: Fáy András. Pályaismertetési adatok. *Divatcsarnok* 1853.
SZEMERE Pál munkái. Szerk. SZVORÉNYI József. I–II. k. Bp. 1890.
SZIGETHY Gábor: Széljegyzetelt Csokonai. *Kortárs* 1994. 6. sz. 102.
SZIGETVÁRI Iván: Fáy András Bélteky háza. *It* 1919. 44–46.
SZIGETVÁRI Iván: Gvadányi Helikoni köre. *ItK* 1917.
SZILÁGYI Ferenc: Egy emlékkönyv, két korszak. Tallózás Fáy András emlékkönyvében. *Új Tükör* 1984. 51. sz. 20–21.
SZINNYEI Ferenc: Novellairodalmunk Jósikáig. *ItK* 1911.
SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. k. Bp. 1881–1894.

SZONTÁGH Gusztáv és KISS Károly: Bajnoki Hartz Takáts Éva Aszszony ügyében az Aszszonyi Nem érdemei s Jussaiért. *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 72–104.
SZONTAGH Gusztáv: A művészet kútforrásai, elemei, kellékei és viszonyai az élethez. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1843–44. II. k. 158–172.
SZÖRÉNYI László: Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon. *ItK* 1981. 2. sz. 184–191.
SZÖRÉNYI László: Az elszánt. Százötven éve jelent meg a Szózat. In: SZ. L.: „Multtaddal valamit kezdeni". Bp. 1989. 85–93.
– Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából. I–II. Szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos. Bp. 1981.
– Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából. I–II. Szerk. KERÉNYI Ferenc és Tamás Anna. Bp. 1980.
– Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából. I–II. Szerk. CSETRI Lajos és WÉBER Antal. Bp. 1981.

T. ERDÉLYI Ilona: A biedermeier kora – nálunk és Európában. *Helikon*, 1991.1–2. sz.
TAKÁCS Éva: Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. k. 73–96.
TAKÁCS Éva: Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. k. 62–77.
TAKÁCS Éva: Egy-két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről. *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. k. 68–87.
TAKÁCS Éva: Feleletek a Szent Gellért hegye mellől. Budán 1828.
TAKÁCS Éva: Gondolatok a nap alatt. Takáts Éva munkái. I. Budán 1829.
TAKÁCS Éva: Némelly Észrevételek Tekéntetes Kultsár István úrnak azon Értekezésére, mellyet 1822-dik Esztendő második felében közöl a Leánykák házi neveléséről. *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. k. 36–42.
TAXNER-TÓTH Ernő: Kölcsey és a magyar világ. Bp. 1992.
– Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lőwei Klára. (Levelek és visszaemlékezések.) Kiad. és bev. SÁFRÁN Györgyi. Bp. 1963. (Magyar Századok)
TELEKI József: A régi és új költés különbségeiről (1818). In: Szöveggyűjtemény a reformkorszak magyar irodalmából. Szerk. CSETRI Lajos és WÉBER Antal. Bp. 1981. I. k. 112–119.
TERHES Sámuel: Mi akadályoztatattya többek közt tudománybeli tökélletesedését a magyarnak? *Felső Magyarországi Minerva* 1825. 495–501.
TOLDY Ferenc bevezető beszéde HORVÁTH Mihályhoz 1868. ápr. 29-én. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. Emlék- és vegyes beszédek II. k. Bp. 1888. 221–223.
TOLDY Ferenc gyászbeszéde KOSSOVICH Károly felett. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei I. k. Bp. 1888. 38–43.
TOLDY Ferenc üdvözlő beszéde Gaal Józsefhez. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844. 22.
TOLDY Ferenc üdvözlő beszéde Kiss Károlyhoz. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1842–1843-ról. IV. k. Pesten, 1844. 18.
TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867. Bp. 1987.

TOLDY Ferenc: Beszéd a Kisfaludy-Társasághoz hatáskörének kitágitása iránt. Tartatott augustus 15. 1841., és Beszéd szépirodalmunk ügyében. Mondatott a Kisfaludy-Társaság VI. köz ülésében, febr. 6. 1843. In: Toldy Ferencz irodalmi beszédei. II. k. Bp. 1888. 282–302.
TOLDY Ferenc: Bugát Pál emlékezete. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. Pest, 1872. II. k. 59–68.
TOLDY Ferenc: Fáy András. In: Magyar költők élete. II. Pesten. 1871.
TOLDY Ferenc: Gyászbeszéd Hetényi János felett. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. Bp. 1888. I. k. 381–391.
TOLDY Ferenc: Gyászbeszéd Kiss Károly felett február 20. 1866. In: Toldy Ferenc irodalmi beszédei. II. k. Bp. 1866. 69–80.
TOLDY Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Sándor köréig. *Budapesti Szemle* 1885. 8. k. 1–15.
TOLDY Ferenc: Sztrokay Antal emlékezete. In: TOLDY Ferenc irodalmi beszédei. I. k. Bp. 1888. 264–266.
– Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847. Szerk. SZALAI Anna. Bp. 1981.
TOMPA Mihály levelezése. I. k. 1839-től 1862-ig; II. k. 1863-tól 1868-ig. S.a.r. BISZTRAY Gyula. Bp. 1964. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai)
TONK Sándor: Albizálás erdélyi városokban és falvakban. Kiss Sámuel enyedi diák gyűjtőútja 1797. Szeged, 1991. (Peregrinatio Hungarorum 9.)
TÓTH Sándor: A latin nyelvű *humanitas* poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában. Grigely József latin nyelvű kompendiuma és mintái. Szeged, 1994.
TÖRÖS László: Amikor a „fél Akadémia" Nagykőrösön lakott... In: Arany János tanulmányok. A Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei. Nagykőrös, 1982.

VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. 1–2. k. Emlékiratok. Bp. [1887., 1889.]
VÁCZY János: A keszthelyi Helikon. *Budapesti Szemle* 1905. 123. k. 321–353.
VÁCZY János: Fáy András életrajza. *EPhK* 1891. 80–88.
VÁCZY János: Kazinczy Ferenc és kora. Bp. 1915. I. k.
VADNAI Károly: Az első magyar társadalmi regény. *Akadémiai Értesítő* 1872. 239–242; *Athenaeum* 1873. 1653–1662., és Pest, 1873.
VARGHA Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1974.
VARGHA Balázs: Vajda Juliánna emlékkönyve 1816–1818. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. Bp. 1959. 188-221.
VÁRKONYI R. Ágnes: A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Bp. 1975.
VERSEGHY Ferenc: A tiszta magyarság avagy a csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pest, 1805. In: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826. Szerk. Szalai Anna. Bp. 1980.
VERSEGHY Ferenc: Gróf Kaczajfalvi László avagy a természetes ember. Egy igen mulatságos, tanulságokkal bővelkedő történet. Bev. Mikszáth Kálmán. Bp. 1911.
– Világirodalmi Lexikon 14. k. Bp. 1992.
– Világirodalmi Lexikon 15. k. Bp. 1993.
– Világirodalmi Lexikon 2. k. Bp. 1972.

– Világirodalmi Lexikon 3. k. Bp. 1975.
– Világirodalmi Lexikon 6. k. Bp. 1979.
– Világirodalmi Lexikon 8. k. Bp. 1982.
VIRÁG Benedek válogatott művei. Bp. 1980.
VISZOTA Gyula: Bajza József Akadémiai munkássága. *ItK* 1912.
VÖRÖSMARTY Mihály Összes Művei. Kisebb költemények II. S.a.r. HORVÁTH Károly. Bp. 1960.
VÖRÖSMARTY Mihály Összes Művei. Kisebb költemények III. S.a.r. TÓTH Dezső. Bp. 1962.
VÖRÖSMARTY Összes Művei. 17. k. Levelezés I. S.a.r. BRISITS Frigyes. Bp. 1965.

WALLENTÍNYI Dezső: Ferenczy István levelei. Rimaszombat, 1912.
WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1995.2
WÉBER Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959.
WERTNER Mór: Magyarok külföldi emlékkönyvekben. *Erdélyi Múzeum* 1904. 334–339., 473–476.
WESSELÉNYI Miklós báró útinaplója. (1821–1822). Kolozsvár, 1925.
WESSELÉNYI Miklós: Balítéletekről. Bukarestben, 1833. Hasonmás kiadás. Bp. 1986.
WESSELÉNYI Polixéna: Olaszhoni és schweizi utazás. 1842. S.a.r. GYŐRI János és JÉKELY Zoltán. Bp. 1981. (Magyar Hírmondó)
WINDISCH V. Éva: Gyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére. Adatok a XIX. század eleji magyar irodalmi élet történetéhez. In: Az OSZK Évkönyve, Bp. 1965/1966. 193–209.
WINKLER, Lutz: Autor–Markt–Publikum: Zur Geschichte der Literaturproduktion in Deutschland. Berlin, 1986.
WUNDERLICH, Werner: Literatur und Publikum. Hannover, 1978.

ZOLNAI Béla: A magyar biedermeier. Bp. [1941], és Bp. 1993.
ZÖLLNER, Erich: Die österreichische Stammbuch des konfessionellen Zeitalters und seine Bedeutung als Geschichtsquelle. In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 25. 1975.